

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАҢЛАР АКАДЕМИЯСИ
ТАРИХ ИНСТИТУТИ

САИДАҚБАР АЪЗАМХЎЖАЕВ

ТУРКИСТОН МУХТОРИЯТИ

МИЛЛИЙ-ДЕМОКРАТИК
ДАВЛАТЧИЛИК ҚУРИЛИШИ
ТАЖРИБАСИ

ТОШКЕНТ "МАЪНАВИЯТ" 2000

Истиқлол миллатимизнинг умри, асрий орзуси эди. Мустақиллик учун жаҳидлар, зиёли қатлам, юртининг асл кишилари жон фидо қилнишга ҳам тайёр эдилар. Мухтор, мустақил, демократик давлат қуриш халққа зиё, нур бериш, енгиллик яратиш, озодликка етказиш уларнинг соғинчи, гўзал нияти эди. Интиланлари, курашганлари шу эди.

Аср бошида Қўқонда пайдо бўлган Туркистон мухторияти ана шу орзу, соғинч, интилишлар жамулжами сифатида, шу курашлар меваси сифатида дунёга келган эди. Бизнинг замида ўша вақтга қадар юзага келган демократик давлат эди.

Биласизки, уни большевиклар қонга ботирдилар ва ҳеч қанча яшашмадилар.

Ўша Туркистон халқларининг озодлик ва мустақиллик учун курашининг меваси сифатида ташкил топган Туркистон мухториятининг тарихи, давлатчилик тажрибасини Ўзбекистон мустақилликка эришган бир найтдагина бутун ҳақиқати, тарихий аҳамияти билан бутун тўла ёритиш мумкин бўлди.

Зеро мустақиллигимизнинг ўзига хос рамзи, дебочаси бўлган Қўқон Мухторияти тарихи ва тақдири ҳақидаги бу китоб олий ўқув юртлари талабалари ва кенг китобхонлар учун мўлжаллангандир.

Масъул муҳаррир: тарих фанлари доктори, профессор
Д.Алимова

Тақризчилар: филология фанлари доктори, профессор
Н.Каримов

юридик фанлари доктори, профессор
Д.Тошқулов

А 95

Аъзамхўжаев С.

Туркистон мухторияти: Миллий-демократик давлатчилик қурилиши тажрибаси//Масъул муҳаррир: Д. Алимова//.—Т.: “Маънавият”, 2000. —168 б.

Сарлавҳада: ЎР Фанлар академияси. Тарих институти.

ББК 63.3(5У)

А 4702620204 —29
М25(04) — 00 23—00

© “Маънавият”, 2000

“Хуррият берилмас, олинур.”

Мунаввар қорӣ

МУҚАДДИМА

Ўзбекистоннинг мустақил ривожланиш йўлига қадам қўйиши ота-боболаримизнинг озодлик ва эрк учун узоқ кураши тарихини қайта идрок этишга, миллий озодлик ҳаракати мафкурасининг шаклланиш жараёнига давлат мустақиллигига эришишни таъминлаган омиллар сифатида катта ижтимоий қизиқиш уйғотмоқда. Тарихий ҳақиқатни қайта тиклаш имконияти пайдо бўлган бутунги туб ўзгаришлар шароитида бутун миллий озодлик ҳаракати жараёни, шунингдек, айрим ижтимоий-сиёсий оқимларнинг аҳамияти ва ўрни ҳақидаги эски қарашларни бутунлай қайта кўриб чиқиш эҳтиёжи юзага келди.

Республикамыз Президенти И. А. Каримов халқимиз тарихини холисона ўрганиш зарурлигини таъкидлаб шундай деган эди: “Биз тарихимизни ёритишда уни давр, муайян сиёсий гуруҳлар ёки айрим шахслар манфаатига мослаб талқин этишни қоралаймиз. Ғоят мураккаб ва зиддиятли тарихимизни холисона ва илмий ўрганиш—тарихчи олимларимизнинг маъсулиятли ва олижаноб вазифаси деб ҳисоблаймиз¹.”

Озодлик ва мустақиллик ғояларини ўзида мужассамлаштирган ва ўзбек халқи тарихида ўчмас из қолдирган муҳим воқеалардан бири бу Туркистон Мухториятидир.

Бутунги кунда Туркистон Мухторияти учун кураш тарихини ўрганиш алоҳида аҳамият касб этади. Илмий жамоатчилик эътиборини кўпдан ўзига жалб этиб келаётган Мухторият тарихи ҳозирда нафақат илмий, балки амалий ва ҳатто сиёсий нуқтаи назардан қизиқиш уйғотиши табиий. Чунки давр ўша йиллар воқеаларига қайта баҳо беришни тақозо этмоқда. Шуниси ҳам борки, Туркистонда Мухторият учун кураш жараёнида демократик миллий давлатчиликни барпо этиш мафкураси ҳам шакллана борди.

Туркистон Мухторияти тарихини ўрганиш мураккаб, оғир ва шубҳасиз, муҳим йўлни босиб ўтди. Уни шартли равишда уч даврга бўлиш мумкин.

Биринчиси — Совет даври. Совет воқелиги шароитида узоқ йиллар Туркистон Мухторияти тарихи сохталаштирилди ва бузиб кўрсатилди. Мавжуд илмий адабиётларни батафсил ўрганиш шуни кўрсатдики, совет даврида тадқиқотчилар мафкуравий ва маъмурий назорат исканжасида бўлиб, эркин фикр билдириш имконига эга эмасдилар. Улар коммунистик тарғибот мақсадларига хизмат қилишга мажбур эдилар. Илмий изланишлар методологияси асосан марксча-ленинча таълимот мафкурасига таянарди. Натижада, илмий муомалага кўплаб манбалар, фактик материаллар киритилганлигига қарамай, тарихий жараёнлар бутун зиддияти ва мураккаблиги билан баҳоланмай ҳаққоний илмий билимлар ўрнига вазиятни тўғри акс эттирмайдиган сохта тарихий манзаралар яратилди.

Туркистонда совет ҳокимияти ўрнатилиши ҳамда ижтимоий-сиёсий ҳаракатларни ўрганишга, шунингдек, жадидчиликни тадқиқ этишга бағишланган 80-йиллар охиригача яратилган деярли барча илмий тадқиқотларда Туркистон Мухториятининг моҳияти ва тушунчасини атай торайтириш мақсадида унга “Қўқон Мухторияти” деган ном берилиб, унинг ташкилотчилари “панисломчи”, “пантуркчи”, “буржуа миллатчилари”, “аксиликчи” деб аталди.

Иккинчиси — “қайта қуриш” даври. Сўнгги йиллардаги адабиётларни изчилик билан ўрганиш шуни кўрсатадики, 80—90-йиллар давомида “қайта қуриш” таъсирида партия мафкуравий зуғумининг бир мунча кучсизланиши ва СССРнинг парчаланиши билан тарих фанида соғломлашиш жараёни намоён бўла бошлади. Булар тарихий воқеаларга синфий ёндашувдан қочиш, умуминсоний қадриятлар устуворлигига суянишга интилиш кабиларда кўринади. Ўз-ўзидан маълумки, ўзбек халқининг озодлик ва мустақиллик учун кураши манбаларига эътибор кескин кучайди.

Шуни таъкидлаш лозимки, газета ва журналлардаги мақолалар билан бир қаторда, рисола сифатидаги тадқиқотлар ҳам пайдо бўлди. Бироқ уларда, бизнинг таҳлилимиз кўрсатишича, муаммонинг айрим қирралари қараб чиқилсада, Туркистон Мухторияти ҳаракатини идрок қилишга бағишланган махсус тадқиқотлар олиб борилмади. Хусусан, маҳаллий демократларнинг Мухторият учун курашдан кўзлаган асосий мақсадлари, уларнинг Туркистон жамиятини тараққиёт йўлига тадрижий ислоҳотчилик асосида олиб

чиқишга уринишлари етарли ўрганилмади. Жаҳидларнинг 1917 йил февралдан Октябргача бўлган даврдаги фаолиятининг дастурий, ташкилий томонлари, уларнинг Туркистон озодлиги ва мустақиллиги учун курашда маҳаллий аҳолини бирлаштириш учун олиб борган саъй-ҳаракатлари тадқиқотчилар эътиборидан четда қолди.

Учинчиси — Мустақиллик даври. Мустақиллик даврида олиб борилган изланишлар натижасида қуйидаги масалалар ўрганилди:

— Туркистонда ислохотчилик ғояларини шакллантиришга шарт-шароит яратган тарихий, ижтимоий-иқтисодий, сиёсий омиллар;

— Жаҳидчилик ва Туркистон Мухториятининг ўзаро яқин алоқаси;

— Миллий демократлар фаолиятининг дастурий, ташкилий асослари ва уларнинг концептуал қарашлари.

Тадқиқотчилар ilk бор мусулмон аҳолиси ташкилий бирлиги муаммоларининг кам ўрганилган жиҳатларига эътибор қаратишди; ўлкада биринчи миллий-демократик давлат тузилмаси — Туркистон Мухторияти барпо этилиши тажрибаси умумлаштирилди ва унинг зўравонлик билан бостирилишининг ҳаққоний маъзараси ёритилди.

Шундай қилиб, ушбу китоб XX аср бошларида Туркистон Мухторияти деб аталган миллий-демократик республиканинг ташкил этилишида фидойилик кўрсатган тараққий-парварлар Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунаввар қори, Абдулла Авлоний, Абдурауф Фиграт, Убайдулла Хўжаев, Аҳмад Заки Валидий ва бошқаларнинг фаолияти, уларнинг маърифий ва ижтимоий-сиёсий қарашлари, тарихий жараёнлар ва бошқа масалаларни ўз ичига қамраб олди. Тўғри, сўнгги йилларда Туркистонда демократик давлат қурилишининг айрим жиҳатлари республикамизнинг таниқли тарихчи ва ҳуқуқшуносларининг илмий мақола ҳамда рисолаларида тилга олинди. Лекин, афсуски Туркистонда миллий-демократик давлатчиликнинг дастлабки тажрибаси бўлган Туркистон Мухторияти ташкил топишининг асосий босқичларини таҳлил қилиб берадиган монографик тадқиқот эълон қилинмади.

Ушбу китоб муаллифнинг кейинги йилларда шу борада олиб борган изланиш ва тадқиқотларини ўз ичига олгандир.

ТУРКИСТОНДА МУХТОРИЯТ УЧУН КУРАШ ҲАРАКАТИНИНГ ЮЗАГА КЕЛИШИ

XX АСР БОШЛАРИДА ТУРКИСТОНДА ЖАДИДЛАРНИНГ ҲУРРИЯТ МАФКУРАСИ ВА УНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

Туркистонда миллий ўзликни англашга хизмат қилган ва миллий озодлик мафкурасининг юзага келиши ҳамда ривожланишига муҳим ҳисса қўшган йирик ижтимоий-сиёсий оқимлардан бири жадидчилик бўлди.

Совет тарихшунослигида узоқ вақт мобайнида жадидчилик “реакцион” ғоявий оқим сифатида кўрсатилди. Тўғри, дастлабки босқичларда жадидларнинг маданий-маърифий фаолияти нисбатан ижобий баҳоланган бўлса-да, фақат бутунга келиб ватанимиз олимларининг саяҳат-ҳаракатлари билан бу масалага тубдан янгича ёндошувлар қарор топди. Ҳозир жадидлар ҳаракати Туркистон жамиятининг XIX аср охирилари – XX аср бошларида сиёсий кучлар чатишиб кетган бир даврда энг тараққийпарвар йўналишни ўзида акс эттиргани очиқ тан олинди. Жадидчилик дунёдаги умуминсоний ва миллий қадриятларга асосланган бўлиб, у ижтимоий ривожланишнинг етилган эҳтиёжлари ва ўлка туб аҳолисининг манфаатларига жавоб берарди.

Айтиш мумкинки, жадидчиликнинг пайдо бўлиши ва шаклланиши масалалари анча тўлиқ ёритилди. Бироқ ҳануз чуқур идрок этишни талаб қилувчи бир қатор муаммолар мавжуд. Бунга, биринчи навбатда миллий демократларнинг Туркистонда миллий давлат қурилишининг ўзига хос концепцияси, ўлкани феодализм ва мустамлакачиликнинг боши берк кўчасидан олиб чиқиш мафкурасининг шаклланиши, большевикларча тоталитаризмга муқобил равишда ғоявий-сиёсий кураш майдонига чиқишлари, жамият ҳаётини янгилашнинг демократик механизмларини шшлаб чиқишга қўшган ҳиссалари каби масалалар кирди.

Жадидларнинг шак-шубҳасиз тарихий хизмати етилган ижтимоий вазифаларни ҳал этишнинг тадрижий ислоҳот

тамоийллари ва ишлаб чиқишларида, формациявий-институционал ўзгаришларнинг энг самарали йўлини таълашлари ва мустамлака тузумни тугатиш учун кураш олиб боришларида кўринадди. Уларнинг замонавий таълим амалиётига оид концептуал ғоялари маънавий мерос сифатида ҳозирги ислохотларнинг стратегия ва кенг миқёсли йўлига муайян даражада асос бўлиб хизмат қилади.

Жадидчилик, маълумки, Марказий Осиё минтақаси ижтимоий ривожланишининг туб бурилиши босқичида юзага келди. Маҳаллий ватанпарварларнинг мустамлака Туркистонда инқирозли ҳолатни, ўлканинг умумжаҳон жараёнларидан тобора ортда қолаётганини, туб аҳолининг эрқарварлик ҳаракатларига кескин зарба берилиб ҳамма жойларда бостирилишини, маънавий соҳадаги турғунликни идрок этишлари жамиятни атрофлича ислох этиш керак деган ғоянинг юзага келишига туртки бўлди.

Бироқ бу ислохотчилик ҳаракати тарихий мураккаб йўлни босиб ўтди. Жадидчилик жамият ривожланишининг истиқболларига оид турли фалсафий фикрлар ва дунёқарашларнинг тўқнашув майдонига айланди. Бу ижтимоий ривожланишнинг асосий масалалари ва энг аввало, феодализм ҳамда мустамлакачиликнинг асосларини бузиш мафкурасини концептуал жиҳатдан идрок этишда кўринди.

Биринчи босқичда мазкур ҳаракат иштирокчилари асосий эътиборни бутун ижтимоий тизимни ўзгартиришдан кўра, маънавий соҳани янгилашга қаратдилар. Жадидлар янги усулдаги мактабларни ташкил этиш, газеталар чиқариш, дарслик ва ўқув қўлланмалари (айниқса, табиий фанлар бўйича) нашр этиш, Ғарб техника ва технологиясини ўрганиш заруриятини, Европа маданияти ютуқларидан фойдаланишни тарғиб этиш орқали миллий дунёвий таълимни юзага келтириш, маънавий ҳаётни янгилаш ва бойитиш, миллий ўзлигини янгилашнинг юксалтиришга замин яратдилар.

Туркистонда дастлабки жадид гуруҳлари XX аср бошларида юзага келди. Жадидларнинг таълим вакиллари миллий зиёлиларнинг ўзагини ташкил этган кишилар эди. Мунаввар қори Абдурашидхон ўғли, Садриддин Айний, Маҳмудхўжа Беҳбудий, Абдулла Авлоний, Заки Валидий, Тошпўлат Норбўтабеков, Абдурауф Фитрат ва бошқалар шулар жумласидандир.

Жадидларнинг ташкилий жиҳатдан бирлашишларида Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг хизмати сезиларли бўлди. У ўз атрофига авчагина ақлий кучларни йнғди.

Жадидчилик бошлангич босқичида кўпроқ мусулмон мактаблари ислоҳоти ва европача таълим унсурларини киритишни кўтариб чиққан тор даражадаги маданий-маърифий оқим деган қарашлар мавжуд. Маълум даражада бундай қарашда жон бор. Дарҳақиқат, жадидлар ҳаракатининг дастлабки йилларидаги мафкураси ҳали миллий озодлик учун кураш вазифаси билан бевосита боғлиқ эмасди. Шунга қарамай, у ilk йиллардан оқ миллий уйғониш учун шарт-шароитлар ҳозирлаш, Ўрта Осиё халқларини жаҳон цивилизацияси ютуқлари билан ошно этишга қаратилган эди.

Катта заковат ва ҳароратли қалб эгалари бўлган бу ҳаракат ташаббускорлари Туркистон халқларининг боши берк кўчага кириб қолганликларидан чуқур ташвишга тушдилар. Ҳам чоризм, ҳам маҳаллий амалдорларнинг иккиёқлама зулми остида қолган кенг омманинг беҳад қашшоқлиги, дунёнинг иқтисодий ривожланган мамлакатларидан ҳаддан зиёд ортда қолганлиги, маданий қолюқлик, фикрлашдаги турғунлик жадидларда ижтимоий тараққиётни тезлаштиришнинг амалий воситаларини излаш фикрини уйғотди.

Юзага келган шароитларда илғор мусулмон зиёлилари ўлканинг истибдод занжирига тушишининг, мамлакат қолюқлигининг асосий сабабини халқнинг маърифий қолюқлигида деб билдилар. Шу боис жадидлар таълимни ислоҳ қилишни дастлабки босқичдаги асосий масала қилиб қўйишганди. Улар бу борада нафақат назарий жиҳатдан, балки амалий томондан ҳам кўп куч-ғайрат сарфлашди. Жадидлар янги усулдаги мактаблар, кутубхоналар, ўқув заллари очишди, дарслик ва ўқув қўлланмалари ёзишди. Жумладан, ўлка ҳудудида янги усулдаги мактаблардан дастлабкиси 1898 йилда Қўқонда Салоҳиддин домла томонидан ташкил этилди. Ўша йили жадид мактаби Тўқмоқда ҳам очилди. 1899 йилда Маннон қори Тошкентда ва Шамсиддин домла Андижонда янги усулдаги мактаблар очдилар.

1900 йилдан бошлаб Туркистонда янги усулдаги мактаблар тармоғи изчил равишда кенгай борди. Шу йили таниқли олим, журналист ва педагог Мунаввар қори Абдурашидхон

ўгли янги усулдаги ўзбек мактабини ташкил этди. уни ўзи бошқарди ва дарс берди. У қисқа муддатда жуда машҳур бўлиб кетди. Бу мактабнинг самарадорлиги шу қадар юқори эдики, бу ҳол бошқа жойларда ҳам шундай ўқув даргоҳлари ташкил этилишига тўртки бўлиб хизмат қилди. 1903 йилда Маҳмудхўжа Бехбудий Самарқанд яқинидаги Жомбой деган жойда ўз маблағи ҳисобидан мактаб очди. Ҳожи Муин ва Абдуқодир Шакурий каби машҳур маърифатпарварлар у билан бирга дарс беришди.

Жадиждлар фаолиятининг бошқа йўналиши маърифат гоиларини оммавий тарғиб этишда кўринди. Бироқ чор цензурасининг зўравонлиги, маъмурий тақиқлар оқибатида бу борадаги ишлар аср бошларидаёқ чеклаб қўйилди.

Бошланғич даврдаги жадидчилик ҳаракатининг маърифатпарварлик йўналишида бўлганини тан олган ҳолда, шуни айтиш лозимки, у Россиядаги народниклар фаолияти сингари соф маданий маърифатпарварлик ҳаракати эмас эди. Жадиждларнинг “маърифат” мафкураси ижтимоий жиҳатдан анча бой ва кўп қиррали эди. Унда ҳозир ҳам долзарб савалувчи тарихий вазифалар: диннинг маънавий камолотни такомиллаштирувчилик хусусияти, бозор ва ҳуқуқий маконни шакллантириш жараёнларини кучайтириш, замонавий демократик муассасаларни юзага келтириш, ўзига хос миллий ривожланиш йўли кабилар жамланган ва эътиборга олинган эди.

Дастлабки йиллар жадидчилигини ташкилий жиҳатдан анча тор эди дейиш мумкин. Бироқ назарий қарашлар кенглиги бўйича у устувор мавқеда эди. Таълим ислоҳоти ҳақидаги талаблар моҳиятан илк жадидлар мафкуравий қарашларининг умумий жиҳатини ўзида ифода этганди. Улар ўша пайтдаёқ Туркистон жамиятини тадрижий ислоҳ этишнинг бўлғуси модели кўпгина муҳим гоиларини ўз фаолиятларида намоён этишганди.

Агар илк жадидлар назарий қарашларига конкрет — тарихий нуқтан назардан қаралса, жадидларнинг бундан кейинги бутун мафкураси асосларини ташкил этган бир неча муҳим қоидаларни ажратиб кўрсатиш мумкин. Биринчидан, маърифатпарварлар халқни маърифатли қилмасдан, кенг оммани рус ва жаҳон маданияти ютуқларига ошно қилмасдан туриб, Туркистоннинг тараққий этолмаслигини тушуниб етдилар. Улар халқнинг турмуш шароитини яхшилаш учун

мустамлака — феодал зулми ва оғир мажбуриятлардан халос бўлиш, маънавий эркинликка эришиш зарур, дея тўғри фикр юритишди. Ҳуқуқшунос Д. Тошқуловнинг тадқиқотида ишонарли кўрсатилганидек, маърифатпарварлар асарларида мустамлака — феодал жамиятнинг сиёсий ҳуқуқий муассасалари марказий ўриш тутади². Улар ўз асарларида ҳокимиятнинг қонунсизлик ва порахўрлик, ҳаддан зиёд оғир солиқлар каби зулмкорлиги кўринишларини аямай танқид қилишди. Жаҳидлар мустамлака Туркистон маҳаллий маъмурияти вакилларининг сайлов тизимини қоралашди, чоризмнинг солиқ сиёсатиға норозилик билдиришди.

Тўғри, ilk жаҳидчилик мафжурасидаги ижтимоий янги-ланишнинг кўпгина муаммолари эндигина намоён бўла бошлаган эди. Шунга қарамай, мустамлака — феодал муштабидлиги шароитида маърифатпарварлар томонидан мажжуд ижтимоий муҳитни танқид қилиш, ҳокимиятнинг қонунийлиги ҳақидаги гояларни илғари суриш миллий муштақиллик мафжураси тикланиши йўлида муҳим қадам бўлди.

Иккинчидан, жаҳидчилик ҳаракатининг йўлбошчилари тарихий тараққиётни тезлаштиришни, исломни янгилаш, маданый бозор маконининг ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитларини яратишни шакллантириш билан чамбар-час боғладилар.

Европа ва Россиянинг кўпгина маърифатпарварларидан фарқли ўлароқ, жаҳидлар динни рад этишмади, улар атеист эмасдилар. Аксинча, улар исломни ижтимоий тараққиётта эришиш учун муслмонларни бирлаштирувчи муҳим омил, ўлка халқларини юксак ахлоқийлик, ватанпарварлик, дўст-лик, биродарлик, инқирозли аҳволдан чиқишдаги курашда жишслаштирувчи куч сифатида сақлаб қолиш тарафдорлари бўлиб чиқишди. Жаҳидлар ислом динида маънавий юксалишнинг муҳим воситасини кўрдилар. Бироқ, бунинг учун диннинг ўзини ўрта аср схоластикасида тазалаш лозим деб ҳисоблашди.

Жаҳидчилик ҳаракати юзага келаётган пайтда ёзилган А. Фитрат ва М. Бехбудийнинг “Исломнинг қисқача тарихи” (бир хил номдаги) асарлари жаҳидларнинг динга мупосабати ҳақида ёрқин тасаввур беради. Уларда моҳиятган бундан кейинги ривожланиш истиқболларини белгилаш учун зарур бўлган, босиб ўттилган йўлнинг атрофлича таҳлили берилган.

Маҳмудхўжа
Беҳбудий

Мунаввар
қори

Убайдулла
Хўжаев

Абдулла
Авлоний

Саидносир
Миржалилов

Обиджон
Маҳмудов

Ашурали
Зоҳирий

Абдуқодир
Шақурий

Фитратнинг фикрича, дунё қандайдир “ҳаёт гоёси”дан яратилганидан то Муҳаммад пайгамбаргача бўлган динлар, урушлар, алғов-далғовлар ва ҳоказоларнинг тартибсиз алмашинувини ўзида намоён этади. Аллоҳ ўз пайгамбари орқали ҳақиқий динни юборди, ислом одамлар тарқоқлигини енгиб ўтди, гуллаб-яшнаш ва тараққиёт даври бошланди. Мусулмонлар дунёга кўлаб илмий кашфиётларни берди, европаликларнинг ўзлари илгари яратган ақлий қадриятларини сақлаб қолди. Бироқ идеалларни йўқотиш, олтин ва пулга берилишда ўз ифодасини топган “очкўзлик” ислом оламини инқирозга юзлатди — улар империяси (халифалик) ўзаро урушларга гирифтор бўлди, парчаланган давлатлар мустамлакачиларнинг енгил ўлжасига айланди.

Беҳбудий ислом фалсафасига катта эътибор бериб, унда мусулмон дунёқарашининг ўзагини кўрди: “...Қачонлардир ислом файласуфлари, — таъкидлайди Беҳбудий, — Европа учун Афлотун ва Арастуни сақлаб қолишди, бу қитъада антик анъаналарнинг қайта тикланиши, схоластикадан озод бўлишига имкон берди. Энди, унинг фикрича, ислом файласуфларининг европаликлар хизматидан фойдаланиш пайти келди: кўшнилardan барча янги нарсаларни, хусусан, позитивизм, ҳиссиётларга, энг муҳими, инсон эҳтиёжларига юз тутган Огюст Кант асарларини ўзлаштириш лозим”.

Жадидлар учун исломни янгилаш фан ва илгор технология ютуқларини эгаллашда, илк даврдаги мусулмон дини ақидалари ва замонавий шароитларни ҳисобга олиш билан чамбарчас боғлиқликда кўринди.

Биринчи босқичда жадидчилик ҳаракатининг йўлбошчилари ўрта асрчилик схоластикаси, қотиб қолган диний таълимга қарши чиқинди, янги усулдаги таълим учун курашишди. Бироқ, уларнинг исломни ислоҳ қилиш мафкураси ривожлана бориб, анча чуқур мазмун ва пажтимоий тараққиёт эҳтиёжлари билан ўзаро алоқадорлик касб эта борди.

Жадидчилик дунёвий таълимни фаоллаштиришга интила бориб, айни пайтда юзага келаётган миллий буржуазия манфаатлари, шаклланаётган товар — бозор муносабатлари шароитларини ўзида акс эттирди. Улар анъанавий таълим ислоҳоти, янги усулдаги мактаблар ва театр труппаларини яратиш, ҳар бир мусулмоннинг банк ва молиявий капитал ишида ишгирок этиш имконияти тарафдорлари бўлганлари ҳолда, исломнинг баъзи эскирган ақидаларини инкор этишди,

фаннинг (математика, география, грамматика ва бошқалар) ижтимоий-иқтисодий тараққиётни тезлаштиришдаги алоҳида аҳамиятини тап олишди. Шу жиҳатдан қараганда айрим тадқиқотчиларнинг “Жадидчиликнинг прагматик ва мафкуравий жиҳатлари узлуксиз бирлик ва чамбарчас ўзаро боғлиқликда бўлди”⁴ деган фикрларига тўлиқ қўшилш мумкин. Жадидлар маънавий ва иқтисодий янгилашни ахтиёжи ҳақида матбуотда кўплаб чиқишлар қилишди, жумладан М. Беҳбудий ўзи нашр қилган “Ойна” журналида шундай деб ёзди: “...Сиз, муҳтарамлар, ўз болаларингизни улар дин ва миллатга хизмат қилишлари учун замонавий билимларга ўқитмоғингиз лозим, миллат ва динга хизмат қилиш эса, фақат билимлар ва пул орқали мумкин”.

Бу мақсадлар замонавий ўзгаришлар амалиёти билан ҳамоҳангдир. Зеро ўтмишда ҳам, ҳозирги кунларда ҳам интеллектуал имкониятга эга бўлиш, бозор тузилмаларини татбиқ этиш негизда жадал иқтисодий ўсиш, кенг миқёсда инвестициялар киритиш миллий гуллаб-яшнашнинг муҳим шартидир.

Жадидчилик илғор эстетик ва маънавий-иқтисодий гояларни ўзига жамлади. XX аср бошларидаги жадидчилик сиёсати қонун асосида инсоннинг сўз, матбуот, виждон, шахс дахлсизлиги эркинлигини ҳимоя қилди.

Шундай қилиб, жадидчилик юзага келган пайтдан бошлаб оқ феодализм ва мустамлакачиликнинг туб негизларига қарши чиқди. У анъанавий исломга зид ўлароқ, динни маънавий ва иқтисодий тараққиёт вазифаларига мослаган ҳолда унинг айрим эскирган қоидаларини ўзгартиришга интилди.

Жадидлар ўз халқини маърифатли ҳолда кўришни истадди, ҳар қандай куллик, хурофотга берилиш, миллий биқлиқдан озод бўлишга интилди. Улар ўз фаолияти бошларидаёқ Туркистон аҳолисига жаҳон цивилизацияси ютуқлари билан ошно бўлиш йўлини таклиф этдилар. Бу йўл миллий ва диний-маънавий қадриятлардан воз кечиш эмас, балки, аксинча, улар асосида, бундан кейинги ривожланиш ва тараққиётга халақит берувчи эскирган ақида ва хурофотлардан воз кечиш билан секин-аста ўттиш эди.

Жадидларнинг гоялари аҳолининг турли қатламлари томонидан қизғин кутиб олинди. XX аср бошларидаёқ жадидлар ҳаракати Сирдарёнинг қарийб бутун жанубий қисми,

Самарқанд ва Фарғона вилоятлари, Бухоро амирлигини қамраб олди. У айниқса, йирик шаҳарлар — Тошкент, Самарқанд, Қўқон, Андижон, Наманган, Марғилон, Каттақўрғонда кучли мавқега эга эди.

Жадидчилик ҳаракатининг ташкилий жиҳатдан ўсиб ва мафкуравий шаклланишига биринчи рус инқилоби сезиларли таъсир кўрсатди. 1905—1907 йилларда жадидларнинг сиёсий қарашлари ўсиб, улар фаолиятида кескин чоратадбирларни амалга оширишга интилиш кучайди, баъзи муассасалар билан келишувчанлик йўлида узоқлашдилар.

Айниқса, 1905—1907 йиллардаги даврда Туркистонда жадидчилик ҳаракати ташкилий ва ғоявий жиҳатдан чиқиди.

Нижний Новгород шаҳрида 1905 йил 15 августда бўлиб ўтган I Бутунроссия мусулмонлар съезди ва Петербургда 1906 йил 13—23 январда бўлиб ўтган II Бутунроссия умуммусулмонлар съезди қарорлари ўлкада анча шов-шувга сабаб бўлди. Бу съездларда “Русия мусулмонлари иттифоқи” (қисқача, “Иттифоқ”) ташкилоти тузилди.

Биринчи съезд шундай қарор қилди: “Мусулмонлар имкон қадар ҳар бир вилоятда янги мактаблар очиши, газета, журнал, китоблар чиқариши ва уни халқ орасида тарқатишлари лозим”⁵.

Иккинчи умуммусулмонлар съездида “Иттифоқ”нинг Низоми ва дастури қабул қилинди, марказий кўмита ва унинг бюроси сайланди. Съезд резолюциясида шундай дейилади: “Ҳар тарафдан келган вакиллар истагини эътиборга олган ва сайловлар яқинлигини (Давлат Думасига сайловлар — С. А.) кўзда тутган съезд мусулмонлар учун конституцион — демократик партиёга қўшилишни маъқул деб топади”.

Мусулмонлар “Иттифоқ”и съезд қарорларига мувофиқ унинг иқтисодий ва мафкуравий дастури шарият қонунларига асосланган ва ташкилотнинг ўзи синфий бўлиниш тамойили бўйича эмас, балки маданий-диний мухторият бўйича фаолият юритиши маъқул ҳисобланди.

1906 йилдаги Давлат Думасига сайловлар туркистонлик миллий зиёлиларнинг сиёсий онги ривожланиши учун муҳим воқеа бўлди. Туркистонлик мусулмон депутатлари, айрим истисноларсиз, консерватив гуруҳга оидлигига қарамай, қисқа муддатли бу парламент тажрибаси фойдали бўлиб, улар орасида либерал-ислоҳотчилик ҳаракатининг ривожланишига имкон яратди.

Бу даврда туркистонлик жадидлар билан Волгабўйи, Қрим ва Кавказ жадидлари ўртасида яқин алоқалар ўрнатилди. Жумладан, 1905 йилда Россия мусулмонлари қўмитаси марказий бюросининг аъзоси Абдурашид Иброҳимов Тошкентга келди ва бу ерда тегишли ишларни олиб борди. 1908 йилда эса Россияда жадидчилик асосчиси Исмоил Гаспирали (Гаспринский) Қоҳирага жўнаб кетиши олдида яна Туркистонга келди. У, хусусан, Самарқанддаги янги усул мактабларида дарс бериш қандай йўлга қўйилгани билан танишди. 1910 йил сентябрида Давлат Думасининг собиқ аъзоси, таниқли татар жадиди Садр Мақсудий бутун Туркистон ўлкасини айланиб чиқди. У Қрасноводск, Асхобод, Марв, Бухоро, Самарқанд, Қўқон, Тошкентга борди ва сўнгра Оренбурга йўл олди.

Тошкент Ўрта Осиё минтақасининг маъмурий ва маданий маркази сифатида ислоҳотчилар йиғиладиган жойга айланди. Россиядаги инқилобий фаолият муваффақиятларидан руҳланган Туркистондаги либерал-ислоҳотчилик ҳаракати фаоллари ўз фаолиятларини кучайтириб, бу ҳаракатга Тошкентда Мунаввар қори Абдурашидхон ўғли, Абдулла Авлоний, Исмоил Обидов, Убайдулла Хўжаев, Самарқандда Маҳмудхўжа Беҳбудий, Ақобир Шомансурзода, Саидахмадхўжа Сиддиқий, Қўқонда Обиджон Маҳмудов, Ашуралли Зоҳирий ва Пўлат Солиевлар бошчилик қилдилар ва у барча ўлка шаҳарлари аҳолиси ўртасида кенг ёйила бошлади.

Ижтимоий-сиёсий ҳаёт фаоллашувининг муҳим кўрсаткичи сифатида нашриёт, хусусан, матбуот фаолиятининг кескин жонланганлигини кўриш мумкин.

Туркистон жадидларининг биринчи миллий газетаси 1906 йил 27 июнда “Тараққий” номи билан чиқди, унга таниқли жамоат арбоби Исмоил Обидов (Ғабидов) муҳаррирлик қилди. Шуниси диққатга сазоворки, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1993 йил 25 июн қарори билан ушбу газета биринчи сонининг чиққан куни “Матбуот куни” сифатида кенг нишонланмоқда.

“Тараққий” билан бир қаторда Тошкентда туркистонлик жадидларининг 1906 йилда “Хуршид”, 1907—1908 йилларда “Шухрат”, “Тужжор” газеталари пайдо бўлди. “Хуршид” ва “Шухрат” газеталари Туркистонда мухториятчилик ҳаракатининг бўлғуси йўлбошчиларидан бири Мунаввар қори,

“Тужжор” газетиси эса тошкентлик йирик бой Саидкаримбой Саидазимбой ўғли томонидан нашр этилди.

Туркистонда бундай кейин бир қатор жаҳид газета ва журналлари — “Осиё”, “Самарқанд”, “Садои Туркистон”, “Садои Фарғона”, “Ойна”, “Эл байроғи”, “Турон” ва бошқалар пайдо бўлди. Жаҳидларнинг бу босма нашрлари 1905 йилда Россия Конституцияси юмшатишга цензурани қабул қилгандан сўнг юзага кела бошлади. Уларнинг кўпчилиги қисқа муддат чиққан бўлса-да, ислохотчилар ғояларини тарқатишда муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Жаҳидларнинг янги шароитлардаги фаолиятлари бир неча йўналишларда кечди. Аввало маърифатпарварлик устувор йўналишлардан бири сифатида қолди. Жумладан, улар чор тузумининг зулми нисбатан юмшаган шароитда янги усулдаги мактабларни ташкил этиш бўйича кўпгайратларини сезиларли даражада кучайтиришди. 1910 йилга келиб ўлканинг турли жойларида 50 га яқин бундай мактаблар ташкил этилди. Тошкент ва Қўқон жаҳид мактабларининг йирик маркази бўлиб қолди⁶.

1917 йил феврал янқилоби бошларига келиб чор ҳукумати томонидан Туркистонда 4 мингдан ортиқ бола ўқийдиган 100 га яқин янги усулдаги мактаблар рўйхатдан ўтказилган, шулардан 39 таси — Сирдарё, 30 таси — Фарғона, 18 таси — Еттисув, 5 таси — Самарқанд вилоятларида жойлашган⁷. Уларнинг ҳаммаси хусусий маблағлар ҳисобига фаолият юритар эди. Ўқиниш пуллик бўлгани билан унинг миқдори ойига 50 тийиндан 3 сўмгача эди.

Янги усулдаги мактаблар хусусий ташаббус билан юзага келган, бино ва маблағлар билан таъминланмаган бўлишига қарамай, маҳаллий аҳоли муҳаббатини қозонди ва шу қадар оммавийлашиб кетдики, ота-оналар рус-тузем мактабларидаги бепул ўқинишдан кўра янги усул мактабларидаги тўловли ўқиниш афзал кўра бошладилар.

Янги усулдаги мактабларда болаларнинг саводи баралла ўқитиш усули билан чиқарила бошлади, Туркистоннинг таниқли маърифатпарварлари ўзлари дарсликлар тузиб, чоп эттирдилар. Саидрасул Саидазизовнинг “Устоли аввал”, Мунаввар қорининг “Адиби аввал”, Абдулла Авлонийнинг “Биринчи муаллим”, Рустамбек Юсуббековнинг “Таълими аввал” дарсликлари шулар жумласидандир.

Тўғри, ўқув дастурлари мукаммал эмаслиги учун аввалида ўқитувчининг моддий маблағлари ва индивидуал хусусиятлари, тайёргарлик даражасидан келиб чиқиб, дарслар турли-туман, баъзи мактабларда фақат қуруқ ўқиш ва ёзиш, бошқаларида сўзлашув тилида, бошқаларида ўқиш, ёзиш, сўзлашув тарзида ўтказилган.

Ўзбек нашриётлари ва миллий театрининг пайдо бўлиши эса, маърифатпарварлик, миллий уйғониш ғояларини тарқатишнинг самарали воситасига айланди. Тошкент ва қўқонлик ноширлар миллий шоир ва ёзувчилар асарларини оммага етказдилар, улар орасида, айниқса, Алишер Навоийга алоҳида эҳтиром кўрсатилди. Хўжа Аҳмад Яссавий, Мирзо Бедиял, Сўфи Оллоёр каби мутафаккирларнинг диний ва фалсафий асарлари нашр этилди. Бу жадиदчилик тафаккурига янги туртки берди. Жадидлар ўз ўқувчиларини миллий уйғониш даврини бошдан кечираётган бошқа мусулмон Шарқи мамлакатлари — Эрон, Туркия, Миср, Сурияда нашр этилган китоблар билан ҳам танишгирдилар.

Мазкур даврда жадидларда барча тараққийпарварларни бирлаштириши мумкин бўлган муайян дастур йўқ эди. Уларнинг ҳар қайсиси миллий ривожланиш йўлини ўз ҳолича таклиф этарди. Турлича фикрлар, баъзан бир-бирига зид қараш ва таклифлар, ихтилофлар мана шундан келиб чиққан бўлиб, улар халққа турлича таъсир кўрсатарди. Шунини таъкидлаш лозимки, ушбу тарихий даврда жадидларда ҳали миллий-маданий мухторият билан боғлиқ бўлган ўз тақдирини ўзи белгилаш ғояси ҳам шаклланмаган эди. Бу йўналишда энди айрим нишонлар кўрина бошлаган эди.

1905—1907 йилларда жадидларнинг сиёсий қиёфаси ҳам ҳали шаклланмаган эди. “Туркистоннинг ташқи ва ички разведкаси ҳақида” номли ҳукумат комиссияси ҳужжатида кўрсатилишича, ўлкада “ёш сарглар” партияси ҳали пайдо бўлмаган, шаклланмаган бўлса-да, айни пайтда “бу йўналишда “инг” олиб боришмоқда”⁸ эди.

Жадидлар метрополиядаги сиёсий жараёнларни диққат билан кузатиб, Россияда юзага келаётган сиёсий партияларнинг дастурларини, фаолиятларини ўргандилар. Улар миллий менталитетнинг ўзига хослиги, ўзбек халқининг тинчликсеварликка мойиллиги ва Россия демократик кучлар тажрибасидан келиб чиқиб, инқилоб йилларида чор ҳукуматидан тинч йўл билан — ижтимоий арзномалар, Давлат Думасида оммавий баҳслар олиб бориш ва бошқа қонуний

воситалар орқали ўзлари учун сиёсий ён беришларга эришиш ҳамда дастлабки босқичда ҳеч бўлмаса, Туркистон миллий ривожланишининг объектив эҳтиёжларига жавоб берувчи бир қатор шароитлар яратиш учун интилдилар.

Туркистон жадиждлари 1906 йилда Давлат Думасининг очилиши ҳақидаги хабарни катта қувонч билан кутиб олишди. Улар тўпга тутиш, ўлим жазоси, сургун ва қамоқлар йўли билан тартибсизлик ва исёнларни тўхтатиш мумкин эмас деб ҳисоблашарди. Буларни тўхтатишнинг ягона воситаси Давлат Думаси эди, у эса, халқ учун эркинлик, тенглик, адолатни таъминлар эди (“Хуршид”, 1906, 26 октябрь). Айни пайтда, жадиждлар парламентаризм тарафдори бўлиб чиқишди. Албатта, бу даврда жадиждларнинг демократик тафаккури ҳали конституциявий монархизм даражасида эди. Бу пайтда улар кескин чора-тадбирлар кўришга чақиринмади, чунки уларнинг фикрича, бу ҳол оғир аҳволга олиб келиши мумкин эди. Жадиждлар тактикаси демократик жараёнларни қўллаб-қувватлаш, юзага келаятган демократик институтлар бар-қарорлигини таъминлаш, ҳукумат иши учун етарли шарт-шароитлар яратиш, айни пайтда, таълим ва дин соҳасида муҳтор ҳуқуқлар берилишини талаб қилишдан иборат бўлди.

Шундай қилиб, туркистонликлар муҳитида 1905 йил инқилоби оммавий-сиёсий фаолият учун дастлабки умидларни уйғотди. Бироқ “Столипин реакцияси”нинг шафқатсизлиги буларни йўққа чиқарди. Россия ички ишлар вазири Столипин даврида туркистонликлар сиёсий мустақилликдан мутлақо бебаҳра қолдилар. Улар ҳатто Давлат Думасида ўз вакилига эга бўлишдан ҳам бутунлай маҳрум этилдилар. Бу, Ўрта Осиё халқлари гурури ва шаънини ерга уриш эди. Айни пайтда, пантуркизм ва панисломизм гоялари Россия давлатчилигининг асосларига хавф солмоқда деган васвасалар онгли равишда кучайтирилди. Ҳукмрон тузум мусулмон халқларининг миллий озодлик ҳаракати ва фуқаролик эркинликларини талаб қилиб чиқишларига қарши курашда уларни пантуркизм ва панисломизмда айблаб, сиёсий ёрлиқлар ила бошладилар ва бундан мафкуравий қурол сифатида фойдалана бошладилар.

Маҳмудхўжа Беҳбудий чор ҳукуматининг бундай сиёсатига қарши Туркистон жадиждларининг ортиб бораётган қаҳр-ғазабини бир қатор чиқишларида аниқ ифодалаб берди. Жумладан, “Тужжор” газетасида босилган “Дума ва Туркис-

тон” мақоласида II Давлат Думаси тарқатиб юборилгандан сўнг ўлка аҳолиси “Россия парламенти”га сайлов ҳуқуқидан маҳрум бўлганини чуқур таассуф билан ёзди. Беҳбудий шундай таклиф киритади: “ягона чора — йирик шаҳарлардан, имкон бўлса, Туркистоннинг беш вилоятидаги барча шаҳарлардан биттадан депутатни бир жойга йиғиб, октябрь ойи янчида арзнома билан Петербургга император ҳазрати олийлари ҳузурига III Дума депутатлари таркибига кириш илтимоси билан юбориш лозим... Биз Туркистон ва Русия қонунчилигини яхши биладиган, дорилфунувларни тугатган ҳуқуқшунос кишилардан юбормоғимиз лозим” (“Тужжор”, 1907, 9 октябрь).

Россия Давлат қурилиши ҳақидаги масалада Биринчи ва Иккинчи Россия умуммусулмонлар съездлари қарорлари таъсирида Туркистон жаҳидларида миллий озодлик ҳаракати мафкурачилари сифатида кадетлар партияси қарашларига ўхшаш сиёсий йўл аниқ кўзга ташланди.

Бу хусусият М. Беҳбудийнинг “Хуршид” газетасида (1906 йил, 11 октябрда) эълон қилинган дастурий мақоласида яққол кўринди. У мақоласининг бошида барча мусулмонлар бир сиёсий партияга бирлаштириш зарурлиги ҳақида фикр юритиб, руслар, яҳудийлар ва бошқа динлардаги кишилар шундай қилганини айтади. Сўнгра у Россиядаги барча мавжуд сиёсий партияларни тўрт гуруҳга бўлади: бюрократик ёки монархистлар партияси, кадетлар партияси, социалистлар (социал демократлар ва социал инқилобчилар) партияси, Нижний Новгородда 1905 йил 23 августда тузилган мусулмонлар партияси. Беҳбудий монархистлар партиясига салбий тавсиф беради ва уни Россия мусулмонларининг иқтисодий, маданий қолоқлиги сабабчиси деб ҳисоблайди, монархистлар партияси халқ ва подшоҳ ўртасидаги тўсиқдир, деб таъкидлайди. Муаллиф самодержавие (яккахоқимлик) фаолиятининг барча салбий томонлари шу партия бўйнида деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, агар монархистлар партияси бўлмаганда, халқ подшога бевосита мурожаат қилиш имкониятига эга бўларди, подшо эса халқнинг аҳолини билиб, у ҳақда ғамхўрлик қиларди.

Беҳбудий кадетлар партияси ҳақида тўлқинланиб гапириб, унинг конституциявий монархия тизимини яратиш дастурини маъқуллайди, зеро бу монархия Давлат Думасини “спод” ва “ҳарбий кенгаш” ўрнига қўйиб, подшога

халқ билан бевосита мулоқот қилиш имконини беради. Бундай тизимда, дейди Беҳбудий, барча синфлар, миллатлар, шу жумладан, мусулмонлар ҳам эркинлик ва тенгликка эришади, ҳар томонлама ривожланиш имконига эга бўлади.

Социалистик партиялар ҳақида фикр юритар экан, Беҳбудий уларнинг хусусий мулк ва синфларни тугатишга, барча ишлаб чиқариш воситаларини умумлаштиришга интилаётганликларини кўрсатиб ўтади. Эҳтимол, бу амалга ошар, бироқ кўп асрлар талаб этилади. Умуман, бундай йўл хомхаёлдан бошқа нарса эмас. Энг муҳими, социалистлар дастуридаги мулк, шахс ва оила ҳақидаги моддалар яроқсиздир. Улар шарият қонушларига зид келади ва мусулмонлар ҳаётига мувофиқ эмас, деган фикрни билдиради Беҳбудий.

У Россия мусулмонлари партиясига тавсиф берад экан, Туркистондаги барча мусулмонларни ягона партияга бирлаштиришга, мусулмон иттифоқи таркибига киришга чақиради. Туркистон мусулмонларининг бўлғуси партияси ҳақида Беҳбудий шунини қайд этадики, мазкур партия иқтисодиёт, мафкура ва фан масалалари бўйича мусулмон иттифоқининг сиёсат масалаларида — кадетлар дастурини қабул қилиши лозим (“Хуршид”, 1906, 11 октябрь).

Жадид газеталари ва журналларида бошқа сиёсий йўналишдаги мақолалар анча кўпроқ эди. Жумладан, айтайлик, “Тараққий” газетасида ҳукмрон синфлар имтиёзларини тугатиш, миллатлар тенглиги, барча ерларни деҳқонларга бўлиб бериш, саккиз соатлик иш куни, намоёниш қилиш ҳуқуқига оид чақириқлар кўп учрайди. Газета, жумладан шундай деб ёзади: “Ҳукумат халқ қонини зулукдай сўрмоқда, қаттиқ азобламоқда, 1906 йил 17 октябрдаги чор манифести эса халқни тинчлантирувчи айёрликдир. Яқинда бундай “озодлик”лардан заррача ҳам қолмайди, шу боис ҳам халқ чоризм биноси ағдарилиши учун ўзи ҳаракат қилади, деган қарашлар билдирилди” (“Тараққий”, 1906, 26 октябрь).

Ушбу газета чор тузумини “сиёсий ўзбошимчалик, муштумзўрлик зулми ва халқ нодонлигининг зулматдаги подшолигидир” дея тавсифлайди. “Тараққий” халққа нимани таклиф қилганди? Мана унинг таклифи: “Мусулмонлар руслар, поляклар, яҳудийлар каби ўз ҳақ-ҳуқуқ ва эркинликларини талаб қилишлари... бошқа миллатлар билан бирлашиб, ҳукуматга қарши биргаликда ҳаракат этишлари лозим” (“Тараққий”, 1906 йил 19 август). Бундай мақола

ва чақириқларни босгани, социал-демократияни очикчасига қўллаб-қувватлагани учун газета ёпиб қўйилди, унинг муҳаррири Исмоил Обидов эса қамоққа олинди.

Умуман, 1905—1907 йиллар даврида жадидчилик илғор сиёсий ҳодиса сифатида намоён бўлди. У Туркистондаги туб аҳолининг уйғонишига, миллий озодлик ҳаракати мафкурасининг шаклланишига ёрдам берди.

Инқилоблар оралигидаги даврда (1908—1916) жадидлар миқдор ва ташкилий жиҳатдан ўсди, мустахкамланди. Унда минглаб кишилар иштирок этди. Шундай бўлса-да, у чинкама оммавий хусусият касб этолмади. Жадидларнинг яширин гуруҳлари пайдо бўлди. Жумладан, полиция хабарига мувофиқ, Тошкентда бундай гуруҳ ўқитувчи Аҳмаджонов томонидан бошқарилган ва асосан миллий зиёлилар ҳамда ўқувчи ёшлар вакилларида ташкил топган⁹. Қўқондаги яширин гуруҳда 50 дан ортиқ киши қатнашган, Андижонда жадидларнинг “Тараққийпарвар” номли норасмий ташкилоти бўлиб, унинг раҳбари, полиция маълумотига кўра, Убайдулла Хўжаев эди¹⁰. Самарқанд вилояти ҳарбий губернаторининг 1913 йилдаги рапортида хабар берилишича, шаҳар мусулмонлари орасида янги усулдаги мактаб, яъни жадидлар тарафдорлари сезиларли фаоллашган ва сони ўсган. Хужжатлардан маълум бўлишича, гуруҳлар ўзаро алоқада бўлганлар. Жумладан, “Туркистон ўлкасида 1914 йил октябрга келиб мусулмон аҳолисининг кайфияти ҳақидаги қисқача ҳисобот”да қайд этилишича, “гап” деб аталадиган кечалар ўлканинг ўзига хос хусусиятларидан биридир. “Гапга миллатига, ёшига, мавқеига ва баъзан касб-ҳунарига қараб йиғилишади; кексалар, ёш бойваччалар, темирчилар, майда савдогарлар ва ҳоказоларнинг гапи шундай амалга ошади... Уларнинг миқдори 15 дан 30 кишигача боради”¹¹.

Бундай гапларда жадидлар ҳам фаол иштирок этишган. Уларнинг гоёвий таъсири остида йиғилишларда кенг мавзулардаги муаммолар бўйича жонли фикр алмашинувлар бўлган, яъни сиёсий мавзуларда гапирилган, ўтиб кетган ҳафта воқеалари, янги усулдаги мактаблар очилиши билан боғлиқ масалалар муҳокама қилинган, хайрия ишлари учун маблағлар йиғилган. Бу гапларда ҳеч қандай кун тартиби бўлмаган, раҳбарият сайланмаган, баённома тузилмаган, қарорлар қайд этилмаган. Ҳеч ким бу йиғинларга мажбуран бормаган, истаган одам қатнашиши мумкин бўлган.

Тошкентдаги илгор гапларда Мунаввар қори, ака-ука Убайдулла ва Баширулла Хўжаевлар, Абдулла Авлоний, Саримсоқов ва бошқалар ишгирик этганлар.

Юқорида кўрсатилган ҳужжатда айтилишича, “бундай гаплар ҳукумат назорати остида бўлиши ва жамиятлар ҳамда йиғилишлар ҳақидаги қонунга бўйсунishi керак, айниқса ҳозирги хавотирли замонда ҳар бир “гап” ҳукуматга қарши тарғибот олиб бориш учун жуда қулай, тайёр ячейкадир”¹².

Инқилоблар оралигидаги даврда жадидлар орасида сиёсий ажралиш рўй берди. Айни пайтда жадидчилик ҳаракати маданий хусусиятлардан кўра кўпроқ сиёсий белгиларга эга бўлган ҳаракат тусини олди.

Жадидлар мафкуравий қарашларининг бундан кейинги тадрижий ривожланиши биринчи жаҳон уруши йилларига тўғри келди. Уруш бошланиши билан юзага келган умумий маънавий инқироз ҳолати туфайли ижтимоий онгинг кўлаб анъанавий шаклларига нисбатан ўзгаришлар юз берди. Улар қуруқ расмийчилик, ақидапарастлик каби иллатлардан озод бўлди. Янги ғоя ва қарашларни қабул қилиш учун йўлларни тозалаш жараёни борди. Кўпгина жадидларни маданий-маърифий фаолият доирасидаги биқиклик энди қониқтирмай қўйди.

Биринчи жаҳон уруши жадидлар тафаккурида қатъий ўзгаришлар ясади; улар муҳитида расмий мафкуранинг асосий қоидалари, сиёсий ҳаётининг механизмини танқид қилиш кучайди. Айни пайтда, ривожланган Европа мамлакатларида юзага келган демократик сиёсий-ҳуқуқий институт ва тартибларга қизиқиш кучайди. “Хусусан улар, — деб таъкидлайди ҳуқуқшунос Д. Тошқулов, — парламентар монархия ва бошқарувнинг республика шакли, президентлик ҳокимияти, демократик ҳуқуқлар ва фуқаролар эркинликлари ҳақида, фуқароларнинг жамият ва давлатни бошқаришдаги, давлат органларини шакллантиришдаги, қонун яратувчилик ишидаги ишгирики шакллари ҳақида ёзишган”¹³.

Истибодда тушиб қолган халқларнинг миллий озодлик кураши мафкураси ва тактикасини ўрганиш миллий демократларнинг диққат-эътиборида турди. Жадидлар бу ишга ижодий ёндашдилар. Улар Европа мамлакатларининг давлат қурилиши ва қонунчилиги, Россия ва Шарқ халқларининг мустамлакачиликка қарши кураши ва демократик

ҳаракатлари мафқураси ҳамда тактикасининг кенг амалий жиҳатларини ўрганиб, ундан ўз мамлакатларига мосини, тўғри келадиганини таълаб олишди.

Миллий зиёдиларнинг мафқуравий ва ижтимоий сиёсий фаолияти кучайиши жадидларнинг соф маданий-маърифий ишлар тарафдорлари ва ижтимоий сиёсий институтларни ислоҳ қилиш, мустамлакачилик ва феодализм кишанларидан озод бўлиш тарафдорларига бўлинишларга шароит яратди.

Урушга нисбатан муносабат ҳам кўзга таълана қолди. Жадидларнинг бир қисми уни қоралаб, бошқалари — унинг тугашини кута бошладилар. Туркистонлик жадидларнинг муайян гуруҳи Туркияга, кўпчилиги эса Россияга хайрихоҳ бўлдилар.

1916 йилги кўзғолон жадидларнинг ғоявий қарашларига сезиларли таъсир кўрсатди. У миллий озодлик курашининг кучайиши, миллий мустақиллик ғоясининг кенг ёйилишига туртки бўлди. Жадидлар бу даврда мустамлака ҳокимиятининг ўзбошимчилигини фож қилишда возик сиёсий йўл тутдилар. Улар “мардикор олиш бўйича ерли маҳаллий қўмиталар воситасида кўзғолончиларнинг озодликка интилишларини қўллаб-қувватлашди, куч ва имкониятлари доирасида уруш ортидаги ишчилар қисматини енгилаштириш, ҳокимиятнинг таъминотдаги ўзбошимчилик ва зўравонликларини бартараф этиш учун барча чораларни кўрдилар”¹⁴.

Умуман, февраль инқилобининг бошларига келиб, “тараққийпарварлар” оқими таркибидаги туркистонлик жадидларнинг кескин чоралар кўриш тарафдорлари кенг сиёсий талабларни олға сура бошладилар. Бу талаблар орасида ўлкани бошқаришни тубдан ислоҳ қилишда маҳаллий аҳоли ҳуқуқларини кенгайтириш, уларнинг вакилларига Давлат Думасидан тегинли ўрин ажратиш, асосий демократик эркинликлар, энг аввало — миллий матбуот эркинлиги, самодержавиени алмаштириш, феодал унсурларни чеклаш ва ҳоказолар бор эди. Шу билан бирга бирон-бир ҳужжатда бу талаблар жамланган ҳолда расман баён этилмади. Аниқ сиёсий дастур халққа очиқ баён этилмай қолди.

1917 йил февраль буржуа-демократик инқилоби Туркистон ўлкасидаги мусулмон аҳолисининг сиёсий уйғонишида, ўсиб келадиган демократик жараёнларга бошчилик қилишга ўзининг интилишини баён этган янги кучларнинг

сиёсий майдонга чиқишида бурилиш босқичи бўлди, дейиш мумкин. Унинг таъсири остида миллий сиёсий партия ва ташкилотлар ташкил этилди, янги газеталар (“Турон”, “Улу Туркистон”, “Нажот”, “Кенгаш”, “Хуррият” ва бошқалар) нашр этила бошлади, улар демократик кайфиятдаги миллий зиёлилар ва маҳаллий аҳоли турли қатламларининг қарашлари, манфаатларини акс эттирди.

Бунда жадиндлар миллий-демократик кучларни бирлаштирувчилик хизматини ўтадилар. Улар инқилобга катта умид боғладилар, тараққиёт ва халқ мустақиллиги ҳақидаги ўз идеаллари рўёбга чиқишни кутдилар.

Февраль инқилоби бошланиши билан жадиндларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллиги жуда ошиб кетди. Улар омма ҳаракатига бошчилик қилишга интилишди, маҳаллий аҳолини янгилашни жараёниларида фаол иштирок этишга чақирдилар. Жумладан, жадиндчилик ҳаракатининг йўлбошчиси Абдурауф Фитрат ўша кунларда шундай деб ёзди: “Рус инқилоби бўлиб ўтганига уч ой тўлди. Халқимиз озодлик, инқилоб маъносини англай олмадилар. Буларга хуррият ва инқилобнинг сирларини, сабабларини, фойдаларини аниқлаш керак. Бунинг учун рисолалар, баёнотномалар, хитоблар чиқармоқ, конференциялар тузмоқ лозим”¹⁵.

Бундай мазмундаги қарашлар “Хуррият” газетасида эълон қилинган дастурий мақолада ҳам учрайди. Унда таъкидланишича, четда кузатувчи бўлиб туриш мумкин эмас, маҳаллий аҳоли рус ишчи ва солдатлари каби инқилобий ҳаракатга фаол қўшилишлари лозим.

Инқилоб жараёнида жадиндлар маҳаллий аҳолининг ижтимоий турли қатламларини ўз ортидан эргаштира олди, улар онгида мусулмонлар бирлигини мустаҳкамлаш фикрини уйғотишга муваффақ бўлди.

Бу ҳол Саидахмадхўжа Сиддиқий, Авлоний, Ҳамза, Та-валло, Сўфизода ва бошқаларнинг асарларида ўз аксини топди. Жумладан, шоир Сиддиқий (Ажзий) 1917 йилда эълон қилган шеърларида чоризм ағдарилганини олқишлади, янги ҳокимият мазлум Туркистон халқларининг орзу-умидларини рўёбга чиқаради деб ишонч билдирди.

Февраль инқилоби жадиндларнинг ташкилий фаолиятларида ҳам ўзгариш ясади. Илгариги соф жадинд тўғараклари кўпгина ҳолларда мустақил ҳаракат қилмас эди, чунки уларнинг анчагина аъзолари “Шўрон Исломия”, шунингдек,

“Иттифоқ” (“Мусулмон меҳваткашлари иттифоқи”) тап-килотларига кирганди.

Жадидлар дастурий ҳужжатлар, амалий ҳаракатлар стратегияси ва тактикасини фаол ишлаб чиқа бошладилар.

Шу билан бирга жадидчилик ҳаракатида ҳали 1914—1915 йиллардаёқ пайдо бўлган бўлиниш февраль инқилобидан сўнг сезиларли кучайди ва 1917 йил октябрь арафаларига келиб яққол кўринди.

Халқларни маданий ва миллий ўз-ўзини бошқаришга чақирган инқилобий демократик шевор жадидларнинг халқ оммасини маърифатли қилиш ва уларни миллий умумдемократик манфаатлар учун курашга отлантиришга бел боғлаганликларини кўрсатар эди.

Ўзининг кўп асрлик маданиятига эга бўлган Туркистон мусулмон аҳолиси миллий ўзига хослигини намойиш қилиш имкониятини қўлга киритгач, миллий бошланғич мактаб яратишга киришди. 1917 йил 20—23 майда Тошкентда мусулмон ўқитувчиларнинг Биринчи ўлка қурултоғи чақирилди. Унда мусулмон мактабларида ўқув иши асосий масала сифатида муҳокама қилинди. Ушбу қурултоғда турли вилоятлардан келган мударрислар ва муаллифларнинг нутқлари тингланди. Туркистонда мактаб ишини ислоҳ қилиш ҳақида Мунаввар қори маъруза қилди, делегатлар уни бир овоздан қурултоғ раиси қилиб сайлашди.

Ушбу маърузадаги: “руҳоний, эски усулдаги мактаблар ислоҳ қилиниши керак” деган фикр катта баҳсга сабаб бўлди. Қадимчилар, яъни эски усулдаги мактаб тарафдорлари Мулла Умар Охунд, Муҳаммад Азим Маҳмуд, Мулла Одил муфти бу фикрга қарши чиқишди ва мусулмон диний мактабларини ўзгартирмай қолдиришни талаб этишди. Жадидлар Мулла Муслим, Саидахмад Васлий, Умарбек Улвий ва Мунаввар қорилар сўзга чиқишиб, эски усулдаги мактабларни ислоҳ қилиш секин-аста ўтказилиши зарурлигини, фақат шундагина туркистонликлар қолоқликдан чиқиши мумкин, деб таъкидладилар.

Охир оқибатда бир битимга келишиб, қуйидаги қарор қабул қилинди: “руҳоний, эски усулдаги мактаблар шариатга мувофиқ равишда секин-аста ислоҳ қилинади” (“Нажот”, 1917, 28 май).

Туркистонда мактаб ишининг қурилиши ҳақидаги узоқ баҳслардан сўнг резолюция қабул қилинди, унинг мазмунини

қуйидагича эди: шу пайтгача мавжуд бўлиб келган рус-тузем ўқув юртлари эндиликда миллий мактаблар билан алмаштирилиши керак; қуйи, ўрта ва олийларга бўлинадиган мактабларда дарс ўтиш ўқувчиларнинг она тилида олиб борилиши лозим; бошланғич таълим умумий, мажбурий ва олти йиллик бўлмоғи зарур, бунда мактаблар таъминоти давлат, земство ва шаҳар бошқаруви ҳисобидан ажратилади; барча мактаблар миллий фарқларига қарамай бар хил ҳуқуқдан фойдаланишга ҳақли, мусулмон ўқитувчиси ҳам рус ўқитувчиси билан тенг ҳуқуқлидир” (“Нажот”, 1917, 28 май).

Қабул қилинган қарорларда барча мадрасалар уч босқичга: қуйи, ўрта ва олийга бўлиниши маълум қилинди. Мадрасалардаги ўқув-тарбиявий иш мударрислар кенгаши ихтиёрига берилди. Мадрасалар ишини назорат қилиш эса, съезд қарори бўйича, диний бошқармага тегишли деб тошилди.

Қурултой мактабдан ташқари таълимга алоҳида аҳамият берди ва қуйидаги қарорни қабул қилди: халқни маърифатли қилиш учун турли жойларда кутубхона ва қироатхоналар очил, маърузалар, мутолаалар, курслар ташкил қилин; Тошкентда миллий музей очил; мактабгача ёшдаги болалар учун тарбия уйлари ва болалар боғчалари очил; Туркистоннинг барча ўқитувчиларини бирлаштириш учун Марказий ўқитувчилар Иттифоқини таъсис этиш лозим.

Мусулмон ўқитувчиларининг биринчи Ўлка қурултойи педагогик тафаккур ривожланишида муҳим босқич бўлди. Ушбу қурултойда сайланган туркистонлик мусулмон ўқитувчилар кенгаши рус-тузем мактабларини миллий мактабларга айлантириш бўйича дастурни ишлаб чиқишга киришди. 1917 йил августда дастур лойиҳаси тайёр бўлди, сентябрда эса Тошкент шаҳар Думаси тасдиғига тақдим этилди.

10 сентябрда Дума мажлиси бўлиб ўтди. Мазкур масала бўйича Мунаввар қори Абдурашидхонов нутқ сўзлади. У ўз маърузасида жумладан, рус аҳолиси сони бўйича беш баравар кам бўлса ҳам ўнлаб турли хил ўқув юртларига эгалити, Тошкент шаҳрининг маҳаллий аҳолиси учун эса, гарчи рус аҳолиси билан баравар солиқ тўлаётган бўлса ҳам, вазирликнинг бор йўғи 11 та бошланғич мактаби мавжудлиги ҳақида куюниб гапирди¹⁶.

Инқилобий рус ҳукумати ўз Баёвотномаси билан Россиянинг барча фуқароларига ҳар бир миллатнинг ўз тақ-

дирийн үзгй белгилэш хукуки хакида маълум қилганини кўзда тутган Топкешт мусулмон ўқитувчилари қуйидаги талаб билан мурожаат қилди: “рус-тузем мактаблари миллий мактабларга айлангирилсин; яна қўшимча 11 мактаб очилсин: Шайхантахур даҳасида — 2, Себзор, Кўкча ва Бешёғоч даҳаларида 3 тадан миллий мактаблар ташкил этилсин; маҳаллий ўқитувчилар маоши рус ўқитувчилариникига тенглашгирилсин; 2 йиллик ўқитувчилар курслари очилсин.

Дастурда кўрсатилишича, 1917—1918 ўқув йилидан бошлаб “Рус-тузем мактаби” номи “Миллий мактаб” деб қайта номлансин.

Шаҳар Думаси мазкур лойиҳани узоқ муҳокама қилгач тасдиқлади. Бироқ ўн еттинчи йилнинг сентябрь, сўнгра октябрь воқеалари Туркистонда ушбу лойиҳани ҳаётга татиқ этишни анча кейинги даврларга суриб юборди.

Жадидлар мактаб таълимини ислоҳ қилиш масалалари билан бир қаторда ижтимоий-сиёсий тузумни ислоҳ қилишнинг долзарб муаммоларини ҳам кўтара бошлашди. Февраль даврида туркистонлик жадидларнинг метрополия мустамлакачилик сиёсати, хукуқий институтларга муносабати кескин ўзгарди. “Улар, эндиликда мустамлака маъмуриятининг айрим вакиллари ва давлат органларининг камчиликларини танқид қилиш билан чекланиб қолишмади”. Миллий демократлар мустамлакачиликни умуман қаттиқ танқид остига олишди, унинг иллатларини очиб ташлашди, давлат мустақиллигига эришвиш ҳақидаги гоъйи олдинга суришди, конституциявий монархияни қўллаб-қувватлаш ҳақидаги илгариги гоъларидан бутунлай воз кечишди ва Туркистонга Россия Демократик Федератив Республикаси таркибида миллий-худудий мухторият берилиши тарафдори бўлиб чиқдилар.

Жадидлар “Туркистон халқининг ёрқин истиқболи фақат федерация шароитидагина кафолатланади, бусиз Туркистон умуман мавжуд бўла олмайди”, деб ҳисоблашди.

“Яшасун қўшма халқ жумҳурияти” — 1917 йилда “Кенгаш”, “Турон”, сўнгра эса Туркистон федералистлари партиясининг “Турк эли” газеталари мана шу шиор остида нашр этила бошлади. “Турк эли” газетасининг таърифича ушбу шиор “Туркистоннинг унга хайрихоҳ миллатлар билан миллий-маданий ва худудий мухторият хукуқлари асосида бирлашини”ни аниглаган (“Турк эли”, 1917, 4 октябрь).

Ҳадидларнинг дастурий ҳужжатларида миллий-ҳудудий мухторият тамойилларини амалга ошириш механизмларини ишлаб чиқиш, хусусан Туркистон Федератив Республикаси ваколатига кирадиган масалалар бўйича қонусларни нашр этиш, ҳокимият, бошқарув ва суднинг олий органларини ташкил қилиш, давлат тузилмаларини яратиб ва ҳоказоларга жиддий эътибор билан қарадилар.

Бошқарувнинг асос шакли сифатида республикачилик танланди. Демократик жамиятни шакллантириш устувор мақсад қилиб қўйилди, унда демократик ҳуқуқ ва эркинликлар берилиши ва конституциявий кафолатланиши кўзда тутилди. Ҳадидларнинг ўша йиллардаги хизмати шуодаки, улар Туркистондаги барча миллат ва элатларнинг иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий ва маданий соҳаларда қонуний тенг ҳуқуқлиги ғоясини олға сурди.

Шундай қилиб, демократ ҳадидларнинг 1917 йилдаги асосий вазифаси Туркистонни саводхон, маърифатли, фаровон мамлакатга айлантиришга интилишда кўрянди. Улар шу нарсани чуқур англаб етишдики, ўша пайтда бу вазифани Россия Федератив Демократик Республикаси таркибида мустақил ривожланиш шароитидагина амалга ошириш мумкин эди. Шунга мувофиқ миллий демократлар Туркистонга ҳудудий-миллий мухторият беришни талаб қилиб чиқдилар.

ТУРКИСТОНДА 1917 ЙИЛ ФЕВРАЛИДАН СЎНГГИ ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ ЎЗГАРИШЛАР ВА ТАРАҚҚИЙНАРВАРЛАРНИНГ ФАОЛЛАШУВИ

Чоризмнинг ағдарилиши Туркистон жамиятининг сиёсийлашувида жўшқин жараёнларни бошлаб берди. Юз минглаб “мудроқ” одамлар уйғониб, сиёсий фаолиятга киришдилар. Ҳукумат тузилмаларини қайта қуришга киришилди. Ҳамма жойларда ижтимоий-сиёсий ташкилот ва партиялар тузила бошлади. Сиёсий манфаатларни анча эркин ифода қилиш имконияти пайдо бўлди.

Ватан тарихшунослигида Февраль воқеаларидан кейинги ривожланишнинг жўшқин ва зиддиятли саҳифалари анча тўлиқ баён этиб бўлинган. Тарихшунослик таҳлили ҳулосаларининг кўрсатишича, ҳозирги пайтга келиб бу борада заифроқ ёритилган масалалар мавжудки, буларга янги сиёсий

паронгларда Туркистон ўлкаси маҳаллий аҳолиси миллий ўзлигини англашининг ўсиши муаммолари, февраль инқилобининг кенг мусулмон оmmasя фаоллигини уйғотишга таъсири, миллий зиёлиларнинг давлат мустақиллигига эришиш бораёндаги ўзига хос йўлларини бундан кейин концентуал идрок этишлари, Муваққат ҳукуматнинг мустамлакачилик интиқлишлари билан уларнинг кураши каби масалалар киради.

Совет даврида яратилган тадқиқотларда февралдан кейинги жараёни, инқилобий янгиланиш ички Россия ва ўлкадаги маҳаллий европаликларнинг сиёсий ҳаракатлари билангина боғлиқ, деб қатъий таъкидлаб келинди. Ҳолбуки, бу даврда маҳаллий аҳоли сиёсий ҳаётга фаол жалб этилибгина қолмай, балки тарихий воқеаларга ҳам сезиларли таъсир кўрсатди. Миллий зиёлилар ўзларининг сиёсий ҳаракатлари йўлида катта қадам қўйдилар. Улар шундай мураккаб сиёсий кураш давом этаётган шаллада миллий ривожланишнинг мустақил моделини олга сурдилар, кенг мусулмон оmmasянинг орзу-умидларини ифодалай билдилар.

Шуни айтиш керакки, февраль инқилоби Туркистон аҳолиси томонидан зўр ҳалжон билан кутиб олинди. Инқилоб томонидан эълон қилинган Озодлик, Тенглик, Биродарлик шiorлари Россиянинг мустамлакачилик сиёсатидан эзилган мусулмонлар қалбида ёрқин келажакка умид уйғотди.

Самарқандда нашр этилган “Хуррият” газетаси шундай деб ёзади: “Ниҳоят, Россияда биз орзу қилган ва сабрсизлик билан кутган инқилоб юз берди. Эски ҳукумат ағдарилди. Бизларга эркинлик берилди: эндиликда биз сўз эркинлиги, матбуот эркинлигига эгамиз. Эндиликда ҳақиқатни айтган ва ёзган пайғимизда оғзимизни ёпишмайди. Ўз ҳуқуқларимизни талаб қилган пайтда бизга қулоқ солишади”. (“Хуррият”, 1917, 16 апрель).

Кўпгина шаҳар ва қишлоқларда тартибсиз равишда митинг ва норозилик йиғилишлари бошланди. Уларда турли демократик жамоат ташкилотларини юзага келтириш ҳақида қарорлар қабул қилинди.

Бу борада “Туркестанский курьер” газетаси шундай деб ёзади: “Шаҳар кўчалари байроқлар билан безанган. Тошкентда кўн минг кишилик намоийишлар “Озодлик уйи” ва Шайхонтаҳур майдонида бўлиб ўтди. Нотиқлар инқилоб галабасини олқиншлаб, янги ҳукумат халқ аҳволини яхши-

лайди, вайронгарчилик билан ҳар томонлама кураш олиб боради, ер-сув масаласини ҳал этади, миллатлар ҳуқуқларини ҳимоя қилади. деб умид билдиришди” (“Туркестанский курьер”, 1917, 12 март).

Орзу умидлар ҳадемай амалга ошадиғавдай эди. 3 мартда эълон қилинган баённома ва 6 мартда эълон қилинган “Россия фуқароларига мурожаатнома”да Муваққат ҳукумат марказий ҳокимият органи сифатида демократик ўзгаришларнинг диққатини тортувчи дастурини баён этди. У етти сўз эркинликлар — сўз, матбуот, уюшмалар ташкил қилиш, йиғилишлар ўтказиш эркинлигини киритиш, халққа ўз етти сўз продасини ифодалаш ҳуқуқини бериш, барча табақавий, диний ва миллий чекланишларни ман этиш; бошқариш шакли ва мамлакат Конституциясини қабул қилиш лозим бўлган Таъсис Мажлисини умумий, тенг, тўғридан-тўғри ва яширин овоз бериш асосларида чақиринга дарҳол тайёргарлик кўриш, маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органларига умумий, тенг, тўғридан-тўғри ва яширин овоз бериш асосида сайловлар ўтказиш, полицияни халқ милицияси билан аялаштириш; тўлиқ етти сўз амнистия (умумий амнистия) ҳақида талтапнали равишда баён этди. Тўғри, Муваққат ҳукуматининг ташқи етти сўз сизиларида сезиларли ўзгаришлар бўлмади. У урушни “ғалабагача” олиб боришни эълон қилди. Аввалги ҳукуматнинг иттифоқдош давлатлар билан тузган шартнома ва битимларини сўзсиз бажариш вазифасини зиммасига олди.

Бироқ, кейинги воқеалар кўрсатганидек, февраль инқилобининг демократик имкониятлари тўлиқ амалга оширилмади. Кўпгина ваъдалар қуруқ баёнот даражасида қолиб кетди. Туб ўзгаришларга чақирқиқлар амалий ишларда ўз аксини топмади. Вақтга ҳукумат ўлкада нафақат бошқарувининг эски ҳарбий-мустамлакачилик тизимини сақлаб қолишга уришди, балки эски маъмуриятни ҳам дахлсизликда қолдирди. Чор новби бўлган генерал-губернатор подшоҳ ағдарилгандан сўнг ҳам, анча вақт ўлкани бошқариб турди. Ташкентга юборилган Муваққат ҳукумат комиссари Давлат Думаси аъзоси князь Васильчиков фақат маслаҳат ҳуқуқига эга эди.

Шўро тарихий адабиётида февраль инқилоби туфайли юзага келган ўлка ижтимоий-еътсий ташкилотлари ҳаракатлари чор маъмуриятни қаршичилигини ениш бўйича озмушча

саяй-ҳаракатлар қилмагани ҳаққоний кўрсатилди. Бироқ уларда Тошкент, Самарқанд, Фарғона, Қўқон, Марғилон каби ўлканинг йirik шаҳарлари янги шаҳар қисмидаги воқеалар батафсил ёритилгани ҳолда уларнинг эски шаҳар қисми ва қишлоқ жойларда рўй берган ижтимоий-сиёсий ўзгаришларга етарли эътибор берилмади. Тадқиқотларда 1917 йил март кунларида мусулмон аҳолисининг сиёсий ҳаракати ҳақида айрим маълумотларгина келтирилади, миллий эътиборларнинг, энг аввало, жадидларнинг ватанпарварлик фаолияти бузиб кўрсатилади, уларнинг маҳаллий аҳолини мустамлакачиликнинг салтанат тузилмаларига қарши кураши, Туркистоннинг миллий уйғонишидаги сафарбарлик роли камситилади.

Ҳозирги, чор самодержавияси апаратини тугатиш ва янгиликнинг жараёнларини янада чуқурлаштиришда миллий ташкилот ва ҳаракатлар фаол иштирок этганди. Таъкидлаш керакки, Туркистон маҳаллий халқларининг инқилобий ўзгаришларга қўшилиши бир хил кечмаган. Ўлканинг ҳозирги кунги ва келажакига турлича қарайдиган хилма-хил кучлар мавжуд эди.

Агар умумий жиҳатдан олганда икки муқобил оқим — ўнглар ва сўлларни ажратиб кўрсатиш мумкин.

Ўнглар консерватив феодал-диний мафкура вакиллари сифатида майдонга чиқишди. Улар маҳаллий маъмуриятда мансабга эга бўлган ва тегишли имтиёزلардан фойдаланган амалдорлар, феодаллар ва руҳонийлар феодаллар манфаатларини ифода этардилар. Сўллар ижтимоий тузумнинг тубдан ўзгаришидан, мустамлака — феодал сиёсий ва иқтисодий институтларни тугатишдан ўта манфаатдор бўлган ижтимоий гуруҳ ва қатламлар манфаатларини ўзида акс эттирган эди. Ўнглар чор ҳокимияти йилларида мустамлакачилик маъмурияти ва самодержавия сиёсатини тўла-тўқис қувватлаб келишганди. Февраль инқилоби шароитларида улар маяний ва ижтимоий ҳаётда патриархал-феодал негизларини ва муваққат ҳукуматининг империя институтларини сақлашга мўлжалланган тadbирларни қўллаб-қувватлаш тарафдорлари бўлишди.

Ўнглاردан фарқли равишда сўл қанот сиёсий жиҳатдан анча табақалашган эди. У аввало ҳокимиятдан четлатилган, чоризмнинг босқинчилик ва мустамлакачилик сиёсатида порозилигини очиқ айтидиган феодал-диний қатламлар вакилларини ўз ичига олди. Улар февралгача бўлган давр-

да қуролли қўзғолов йўли билан озодлик ва мамлакат мустақиллигига эришиш, хон ҳокимияти ва шарият қонунлари, заминдорлар ва мусулмон руҳонийларнинг йўқотилган имтиёзларини тиклаш, ўлка халқ оммасини европача маданият ва ахлоқ таъсирини сақлаш гояларини илгари сурди. Февраль воқеаларидан кейинги шароитларда уларнинг бир қисми демократия томон сезиларли қадам ташлади, лекин бир қатор асосий масалаларда (дин, шарият ва ҳоказолар) улар илгариги қарашларида қолибди. Ўлка маҳаллий аҳолиси ушбу қисмининг аксари қарашларини “Шўро Уламо” сиёсий таъсироти ўзида акс эттирди.

Сўллар ҳаракатидаги бошқа йўналишда радикал кайфиятдаги миллий ишчи, деҳқон, хунарманд ва бошқа меҳнаткашлар бор эди. Февралгача бўлган даврда улар чор самодержавнесига қарши қуролли чиқишларда фаол иштирок этишди. Чор тугумя ағдарилгандан сўнг уларнинг бир қисми ҳокимиятни зўрлик билан эгаллашнинг мақсад қилиб қўйди ва жумладан, “ишчи-мусулмон ва камбағаллар ҳуқуқларини қўлга киритиш” га ваъда берган большевикларнинг советларнинг гоявий таъсири остида бўлди. Кўнчилиги эса Муваққат ҳукумат, сўнгра Совет ҳокимияти сиёсатидан қаттиқ норози бўлиб, кейинчалик кенг қулоч ёзган, мустақиллик учун курашган оммавий ҳаракат — “истиқлолчилик ҳаракати”нинг асосини ташкил этди.

“Ўнлар” ва “сўллар” ўртасини ислохотнинг маданий йўлини таклиф этган “марказчилар” вигол этди. Ижтимоий жиҳатдан улар миллий эъелиларнинг асосий оммаси ва товар — бозор муносабатлари вакилларининг манфаатларини акс эттирди. Сиёсий жиҳатдан улар жаидлар, “тараққийчилар” ва бошқа ислохотчи оқимлар манфаатларини ҳимоя этдилар. Февраль инқилобидан кейинги шароитларда “Шўро Исломия”, “Турк адами марказият” фирқаси, “Алаш ўрда” ва бошқалар мусулмон “марказчилар”нинг энг кўзга кўринган сиёсий ташкилотлари эди.

“Мусулмон меҳнаткашлари иттифоқи” — “Иттифоқ” маҳаллий аҳоли сиёсий кучларининг жойлашувида алоҳида ўрин тутганди. Асосан хизматдан бўшатилган фронт орти ишчиларини сафларида жамлаган бу ташкилот европача Советлар ҳомийлиги остида бўлиб, мустақил сиёсий дастурий илгари сурмади. Сиёсий йўналиш бўйича “Иттифоқ” аъзолари асосан “келншувчи” партиялар қараш-

ларига яқин турган, бу партиялар подшоҳ ағдарилгандан сўнг дастлабки ойларда ҳокимиятни эгаллашни ўз олдига мақсад қилиб қўймади, балки миллий демократлар каби жамиятни қайта қуришнинг ўтқир муаммоларини ҳал этишда цивилизациявий усулларни таклиф этди.

Кўрсатилган сиёсий ташкилотлар етук тузилма ва гоёвий бирлашмалар эмас эди. Уларнинг ҳар бирида изчил сиёсий табақаланиш жараёни рўй берарди, янги йўналишлар ажралиб чиқарди. Ижтимоий шарт-шароитлар таъсирида уларнинг қайсибир қисми курашнинг кескинроқ йўлини танлар, бошқаси, аксинча, анча мўътадил ва ҳатто консерватив, қолюқ муносабатларга ўтарди. Бироқ инқилобнинг бошларига келиб, гоёвий келишувчиликларга қарамай, янгилаанишдан манфаатдор бўлган барча сиёсий гуруҳ ва мусулмон жамияти қатламлари чор мустахлама маъмуриятини тутатишга интилишда бирдамлик намойиш этдилар. Март ойининг дастлабки кунларида европалик сиёсий ҳаракатлар ташаббусни кўп жиҳатдан ўз қўлларига олдилар. Жумладан, 2 мартдаёқ Ўрта Осиё темир йўли Бош устахоналари ишчиларининг намойишида Туркистонда биринчи ишчи депутатлари Совети тузилди. 3 мартда Тошкент ишчи депутатлари Совети, 4 мартда Тошкентда солдат депутатлари Совети ташкил этилди. Март охириларида бу икки Совет бирлаштирилди. Шундан кейин деҳқон депутатлари Советлари ҳам тузила бошлади.

Ўзининг миллий таркибига кўра ташкил этилаётган Советлар ўлка аҳолисининг кўпроқ европаликлар қисми вакиллари бўлиб, уларнинг манфаатлари кўп жиҳатдан маҳаллий туркистонликлар манфаатларига тўғри келмасди. Чунки европаликлар жамоаси ичида турли ижтимоий қатламлар ва сиёсий қарашлар, фикрлашлар хилма-хиллигига қарамай, уларнинг барчасини Россияга алоқадорлик ҳисси бирлаштириб турарди. Улар ўз тақдирини, жамиятни қайта қуриш истиқболларини биринчи навбатда метрополия билан боғлашганди. Ўлка манфаатлари эса, иккинчи ўринда турарди”. Ҳар томонлама бегона маданият билан ўралган, маҳаллий аҳолининг ўзига хос менталитети билан дуч келган “европаликлар” буюк давлатчилик мафкураси билан заҳарланганди.

Улар билан маҳаллий аҳоли ўртасидаги бу зиддият ўлка сиёсий ҳаётида тўлиқ акс этди, айниқса янги ҳокимият

тузилмаларини ташкил қилиш масаласида бу ёрқин намоёв бўлди. Жумладан, мартнинг дастлабки кунларида Тошкент шаҳар Думаси биносида шаҳарнинг турли ижтимоий ташкилотлари вакиллари йиғилди ва Тошкент жамоат ташкилотлари ижроия қўмитасини (Тошшаҳарижроқўм) сайлаш ҳақида қарор қабул қилди. Бироқ номзодлар рўйхатиغا асосан Тошкентнинг европаликлар (янги шаҳар) қисмидан сайланган делегатлар киритилди. Бу маҳаллий аҳолида ҳақли норозилик уйғотди.

Тошшаҳарижроқўмга Эски шаҳардан 8 номзод кўрсатилганди, сайлов 6 март куни Жомеъ масжидида бўлиб ўтди. Улардан 2 киши — жадидчилик ҳаракатининг йўлбошчилари Убайдулла Хўжаев ва Тошқўлатбек Норбўтабековлар сайланди. Улар ҳам мусулмон, ҳам рус қонунчилигида саводли иш олиб борганлари учун шунга лойиқ кўрилдилар. Афсуски, мусулмон жамоатлари ичидаги турли сиёсий оқимлар ўртасида зиддиятлар бошланиб кетди. Уша кунидек руҳонийларнинг консерватив қисми — қадимчилар мазкур номзодларга қарши норозилик билдирдилар.

Улар ўз тарғиботчиларини маҳаллаларга жўнатишди. Қадимчиларнинг норозиликлари шундан иборат эди: “Биз билан маслаҳатлашмай туриб, Тошшаҳарижроқўмга номзодларни ўзбошимчалик билан сайлашга ким ҳуқуқ берди уларга? Уламо, бой ва амалдорлардан нима учун ҳеч ким йўқ?” (“Нажот”, 1917, 23 март).

Жадидлар қадимчилар билан зиддиятта боришни истамай, халқни яна намойишга йиғиш ва унинг тўлиқ қўллаб-қувватлашига эришишга қарор қилдилар. Улар ҳар бир маҳаллага эълон осиб, унда эски шаҳар аҳолисини Тошшаҳарижроқўмга делегатларни сайлаш муносабати билан Чорсу майдонидаги Жомеъ масжидида 9 март куни бўладиган сайловга таклиф этдилар. Белгиланган муддатта 20 мингдан зиёд киши йиғилди. Йиғилиш иштирокчилари Убайдулла Хўжаевни раис, Мунаввар қорини раис ўринбосари, Исломбек Худоёрхоновни мажлис котиби этиб сайлашди. Мусулмон аъёналарига кўра, Қуръонни энг яхши ўқийдиган Абдусми қори хуррият қурбонлари хотирасига муқаддас суралардан ўқиди.

Шундан сўнг, Мунаввар қори кун тартиби ва нутқ сўзлаш тартибини тушунтирди, 30 дан ортиқ номиқлар алангали нутқ сўзлади, ҳаяжондан баъзиларининг кўзларига ёш қалқди.

Убайдулла Хўжаев ва Тошпўлатбек Норбўтабековларнинг ваколати йиғилганлар томонидан бир овоздан тасдиқланди. Шундай қилиб улар, қадимчилар айб қўйганидек, нафақат ёшлар, балки бутун халқ томонидан расман сайланган вакиллар бўлишди. Ушбу йиғилишда Тошшаҳарижроқўми делегатлари билан доимий алоқада бўлиш ва халқни қабул қилинаётган қарорлар билан ўз вақтида хабардор қилиб туриш учун Тошкентнинг 4 даҳасидан 40 киши сайланди.

Бироқ 10—11 март кунлари сайланган делегатларга қарши яна норозилик тўлқини кўтарилди. Буни уламо, амалдор ва бойларнинг тарафдорлари уюштиришди. Бу хабарни эшитган Убайдулла Хўжаев ва Тошпўлат Норбўтабековлар ўз номзодларини дарҳол қайтиб олди ва қайта сайлов ўтказишга ундади.

Бундай қарор ҳаммани ҳаяжонга солди, зеро Тошкент эски шаҳар аҳолисининг кўпчилиги қисми кўрсатилган делегатлардан бошқа мос номзодлар йўқ деб ҳисобларди. 13 мартда яна умумхалқ намойиши бўлиб ўтди. Эрталаб соат 10 га келиб Жомеъ масжиди ичкари ва ташқариси одамлар билан тўлиб-тошган эди. Бу ҳақда “Нажот” газетаси шундай ёзади: “Афтидан 40 минг киши йиғилган бундай уюшган тинч йиғилиш Туркистонда биринчи марта бўлаяпти. Бу намойиш шунини очиқ кўрсатдики, Туркистон мусулмонлари — уюшган ва маданий халқдир” (“Нажот”, 1917, 23 март).

Мажлис Тошшаҳарижроқўм аъзолигига Шайхантоҳурдан Убайдулла Хўжаев, Кўкчадан Тошпўлатбек Норбўтабеков, Себзордан Зайнутдинхўжа Саримсоқхўжаев ва Бешоғочдан Абдусафихон Ғанихон ўглини сайлади.

Мазкур мажлисда полиция тизимини тугатиш ва унинг ўрнига маҳаллий аҳолидан муҳофизларни сайлаш ҳақидаги қарор муҳим аҳамиятга эга бўлди. Кўпчилиги овоз билан Эски шаҳар комиссарлигига Ислоббек Худоёрхонов, унинг ўринбосари этиб Мусахон Мирзаимов сайланди. Муҳофизлар лавозимига Шайхантоҳурдан Каттахўжа Эшон, Себзордан Тожиҳон, Кўкчадан Мирзақосим, Бешоғочдан Саидкамолхонлар тасдиқланди (“Нажот”, 1917, 9 апрель).

Бу қарор Тошкент ижроқўми ва Туркистон ўлкаси генерал-губернатори Куропаткинга дарҳол етказилди, чунки ишларни олиб боришда қаршилик кўрсатмаслиги учун ҳокимият полицмейстер ва приставларни бу воқеадан хабардор қилиб қўйиш лозим эди. 18 мартда барча ишлар, шунингдек, полициянинг кийим-кечак ва шахсий қуроллари

эндилликда Эски шаҳарда тартиб-интизомни қўриқлашга даъват этилган муҳофизларга берилди.

Бу воқеа моҳиятан олганда чор ҳокимияти тизимининг бузилишини бошлаб берди. Шунингдек, у туркистонликларнинг тарихий тажрибага таялган ва шароит эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда бошқаришнинг ўзига хос шаклини таклиф этишга қодир маҳаллий аҳолининг бой ижодий имкониятларини ўз ичига олган янги бошқарув тузилмаларини яратишдаги фаолиятдан гувоҳлик беради.

Мажлис ишгирокчилари, шунингдек Тошкент жамоатчилиги ташкилотлари ижроия қўмитасига ҳам делегатлар сайлашди, эски шаҳарнинг барча қисмларидан кенгайтирилган ваколатли орган таъсис этилди. 14 март куни кеч соат 8 да Абдували ҳожи хонадонида халқ сайлаган вакилларнинг биринчи йиғилиши бўлиб ўтди. Унинг таркиби, аҳолининг татар ва қозоқ қисми вакиллари ҳисобига қўпайганидан сўнг 61 кишидан иборат бўлди. Бу орган “Шўрон Ислон” ёки “Шўрон Ислония” номини олди (“Шўро” “Совет” сўзининг ўзбекча таржимасини англатади – С.А.). Ташкилотлари номини шундай танлаган ишгирокчилар ўша пайтда оммавий бўлган “Бутун ҳокимият Советларга” шioriга ўзларининг хайрихоҳлигини таъкидламоқчи бўлишди.

Шуни айтиш керакки, бошида Шўролар ҳам европалик, ҳам мусулмон аҳолисининг кўпчилиги томонидан руҳланиб кутиб олинди. Кўпчилик уларда чинакам халқчил, чор бошқарув тузилмаларига муқобил бўлган демократик ҳокимият органларини кўрди. Ўлка аҳолисининг ижроия қўмиталарига турли илтимос, шикоят кабилар билан муурожаат қилиши ҳам шундан гувоҳлик беради. “Шўрон Ислон” яратилишининг ўзи ҳам Советлар ғоясининг обрўси юқорилигини кўрсатиб турибди. Бироқ соф мусулмон шўросини шакллантириш ҳақидаги қарор Тошкентда дастлабки советларни ташкил қилиш чоғида намоён бўлган аҳолининг европалик қисмининг этноцентризми ва буюк давлатчилик даъволарига жавоби бўлган эди. Маҳаллий аҳоли европаликларнинг Советида кенг мусулмон ваколати йўқлиги, мусулмонларга ишончсизликнинг ифодаланиши, уларнинг миллий ҳуқуқлари камситилишини кўрдилар. Улар “Шўрон Ислон”ни ташкил этиш билан февраль инқилобидан сўнг ҳам қолаётган ижтимоий тенгсизликни бартараф этиш

хоҳишини намойиш этдилар. Янги орган европалашган Советлардан фарқли равишда ислом динига эътиқод қилувчи маҳаллий аҳолидан сайланган депутатлар Шўроси (яъни Совет) деб қаралган. “Шўрои Исломия”, яъни “Мусулмонлар шўроси” номи ҳам шундан олинган.

1917 йилнинг 14 мартида бўлиб ўтган “Шўрои Ислам” мажлисида 15 кишидан иборат бошқарувни ташкил этиш ҳақида қарор қабул қилинди. Бошқарув таркибига Абдувоҳид қори Абдурауф қори ўғли, Мунаввар қори Абдурашидхон ўғли, Каттахўжа Ҳидоятбой ўғли, Убайдулла Хўжаев ва бошқалар кирди. “Шўрои Ислам” ва унинг бошқаруви таркиби бу ташкилот сафларида мусулмон бирлиги ғояси билан ширган турли дунёқарашдаги вакиллар мавжудлиги ҳақида гувоҳлик беради. Бироқ Убайдулла Хўжаев, Мунаввар қори, Абдулла Авлоний каби жаҳидчилик ҳаракатининг таниқли йўлбошчилари “Шўрои Ислам” нинг юраги, унинг фаол кучи эдилар.

15 мартда Мунаввар қори хонадонида бўлиб ўтган ташкилот бошқаруви нинг биринчи йиғинида қабул қилинган вақтинчалик Низомда “Шўрои Исломия” нинг асосий мақсад ва вазифалари қуйидагича келтирилади: Туркистон мусулмонлари орасида замонавий руҳдаги илмий ва ижтимоий ислоҳотчилик ғояларини тарқатиш; ғоялар ва мақсадлар бирлиги асосида Туркистон мусулмонларини жишлаштириш бўйича ишларни кучайтириш; хорижий юртлардаги давлат ҳокимияти тизими ҳақида ахборот йиғиш ва Таъсис мажлисига тайёргарлик кўриш; тарғибот мақсадларида шаҳар, қишлоқ ва овулларда намойишларни муттасил ўтказиш; эски маъмуриятни истеъфога чиқариш ва янгисини тайинлаш заруриятини тушунтириш; ўлкадаги турли миллий қўмиталар ва партиялар билан алоқаларни йўлга қўйиш, мусулмон аҳолисининг эҳтиёжлари ҳақида ўз вакиллари орқали маълумотлар етказиш ва зарурият туғилганда улардан ёрдам сўраш ва ҳоказолар эди (“Нажот”, 1917, 9 апрель).

“Шўрои Исломия” бошқаруви нинг қарорига мувофиқ барча вилоят ва туманларга тарғиботчилар юборилди. Улар ўлканинг маҳаллий аҳолисига февраль инқилоби эълон қилган озодликнинг моҳиятини тушунтириш, сиёсий, диний ва ижтимоий ислоҳотларни ўтказиш учун “Шўрои Исломия” байроғи остида биланшишга даъват этилганди.

20 мартда Эшонгузар маҳалла гузариди Қулибой Тугусов

ва 21 мартда қовун бозори яқинида Мунаввар қори раҳбарлигида намойишлар бўлиб ўтди. Дастлабкисида 10 минг, кейингисиди 5 минг киши қатнашди. Сўзга чиққанлар томонидан (уларнинг кўпчилиги “Шўрои Исломия”нинг тарғиботчилари эди) йиғилган оммага Туркистонга демократик ривожланиш учун озодликлар берилгани, янги тарихий шароитда нималар қилиш кераклиги тушунтирилди. Улар барча мусулмонларни бирлаштириш ва “Шўрои Исломия” мусулмон ташкилоти қарорига амал қилишга чақирдилар (“Нажот”, 1917, 23 апрель).

25 мартда “Шўрои Исломия”нинг 4-умумий мажлиси бўлиб ўтди. Унда 15 апрелга мўлжалланган Умумтуркистон мусулмонлари съездини ўтказиш бўйича махсус дастурни тайёрлаш билан боғлиқ бир қатор муҳим масалалар кўриб чиқилди: мусулмон байрамлари кунларини белгилаш ва уларни ўтказиш тартибини тузиш; рус ватандошлар ушбу сиёсий ташкилотнинг мақсад ва дастури ҳақида ахборот олиш имкониятига эга бўлишлари учун рус тилида газета нашр этиш; Тошкент шаҳрининг руслар япайдиган қисмида “Шўрои Исломия”нинг бўлимини очиш (“Нажот”, 1917, 23 март).

1917 йил 6 апрелда бўлиб ўтган ташкилотнинг умумий мажлисида унинг раиси Абдулвоҳид қори Шайхантоҳур даҳасига қози этиб сайланиши муносабати билан истеъфо берди. Унинг ўрнига мажлис Убайдулла Хўжаевни бир овоздан сайлади. У шунингдек, кўриқлаш бўлими ишларини тафтиш этиш бўйича комиссия таркибига кирди.

“Шўрои Исломи”, “Нажот” ва “Кенгаш” газеталари унинг нашр органлари сифатида фаол чоп этила бошлади. Бу газеталар саҳифаларида маърифий хусусиятдаги материаллардан ташқари маҳаллий туркистонликларнинг сиёсий онги ва ижтимоий фаоллигини уйғотишга йўналтирилган мақолалар ҳам эълон қилинди.

“Шўрои Исломия”нинг ташкил этилиши умумтуркистон миқёсида маҳаллий аҳолининг гоявий-сиёсий ва ташкилий жипслашиши учун муҳим шарт-шароитлар яратди. Жумладан, “Шўрои Исломия” ташаббуси билан 16—21 апрелда I Умумтуркистон мусулмонлари съезди ўтказилди. (Унинг қарорлари ҳақида кейинги бобда маълумот берилди.) Фақат шуни айтиб ўтиш лозимки, мазкур сиёсий йиғинда ўша даврнинг асосий масалалари: урушга, Мувақ-

қат ҳукуматта муносабат, Таъсис мажлисига тайёргарлик, Россия ва ўлкада бошқаришнинг бўлғуси шакллари, озик - овқат тақчиллигини енгиб ўтиш йўллари ҳақида ва бошқалар диққат марказида турди.

Мустафо Чўқраевнинг хотираларида қайд этилишича, “замоннинг зайли билан “Шўрои Исломия” туркистонликлар учун бегона бўлган босқинчилик натижасида юзага келган, ҳаёт шароитларини ислоҳ қилиш режаси билан сиёсий майдонга чиқди”. Шўрои Исломчиларнинг ислохотлари Туркия, Афғонистон, Миср, Эрон ва араб мамлакатлари сингари мусулмон давлатларининг ижтимоий ривожланиш тажрибаларига таянди¹⁷.

Тошкентда “Шўрои Исломия”нинг ташкил этилиши ўлка бўйлаб акс-садо берди. Маҳаллий жадидлар ташаббуси билан Туркистоннинг кўпгина шаҳарларида шундай сиёсий ва оммавий ижтимоий ташкилотлар тузила бошлади. Жумладан, “Шўрои Исломи” Қўқон бўлимининг аҳолига мурожаатномасида шу муносабат билан қуйидагилар ёзилади:

“... Ҳурматли озод мусулмонлар! Ишопчингиз комил бўлсинки, Қўқон мусулмонлари бир овоздан ташкил этган “Шўрои Исломи” янги ташкилоти ҳар доим мусулмонлар манфаатига хизмат қилади.

Бу ташкилот доимо тинчлик ва хотиржамлик учун ҳаракат қилади. Агар барча мусулмонлар биргаликда тинчлик ва тартибни сақлашса, бу, биз, ҳамма мусулмонларнинг фойдасига бўлади. Лекин тинчлик-хотиржамликни намоён этмай, ҳар хил қуруқ гапларга қулоқ солсак, бизга берилган озодликдан фойдалана олмаймиз!”¹⁸.

6—7 мартда Самарқанд эски шаҳаридаги Қўшқовуз деган жойда “Клуб исломия” ёки оддий халқ тилида айтилганидек, “Камбағаллар йиғилиши” меҳнаткаш маҳаллий миллатларнинг дастлабки ижтимоий-сиёсий ташкилотларидан бири бўлди¹⁹.

Жадидчилик ҳаракатининг таниқли йўлбошчилари Маҳмудхўжа Беҳбудий, Ақобир Шомансурзода, Мардонқул Шомухаммадзода ва Абдухалил Ҳасанжон ўғли бу ташкилот раҳбарлари бўлдилар. У даставвал эски шаҳар камбағаллари орасида маданий-маърифий фаолиятни йўлга қўйди, кейинчалик ташкилот аъзолари сиёсий талабларни фаолроқ илгари сура бошлади, хусусан, “барча чор мансабдорларини ипдан бўшатиш, чор ашратини тугатиш”, унинг ўрни-

га халқ қўмиталарини ташкил этиш ва ҳоказолар. Бироқ клуб аъзоларининг хилма-хиллиги ва дастлабки кунлардан бошланган келишмовчиликлар унинг тақдирини ҳал этди. Таркибида 100 дан зиёд киши бўлган “Клуб исломия” бир ярим ойлик фаолиятдан сўнг 1917 йил 15 апрелда ёшилди.

Самарқандда, шунингдек, “Мирваж-ул ислом” ташкилоти ҳам фаолият юритди. Андижонда “Озод халқ”, “Мифтаҳ-ул маориф”, “Сана-ул ислом”, Қўқонда “Мусулмон меҳнаткашлари Иттифоқи”, Каттақўрғонда “Равнақ-ул ислом”, Хўжандда “Муайин ат-толибин” ва ҳоказо ташкилотлар тузилди (“Кенгаш”, 1917, 19 июль).

1917 йил апрелида Тошкентда жадидчилик ҳаракати йўлбошчиларининг ташаббуси билан Туркистон мусулмонлари қурулғойи чақирилди, унда ўлка мусулмонлари Шўроси сайланди. Унинг таркибига ўша даврнинг машҳур сиёсий арбоблари Маҳмудхўжа Бехбудий, Убайдулла Хўжаев, Носирхон Тўра, Муҳаммаджон Тиминшаев, Мустафо Чўқаев ва бошқалар кирдилар.

Шундай қилиб, ўлканинг сиёсий ҳаёти тобора тезкор суръатларга эга бўла борди. Бунда мусулмон ташкилот ва ҳаракатларининг таъсири кундан-кунга кучая борди. Улар, хусусан, чор маъмуриятининг энг чидаб бўлмайдиган институтларини бутунлай тугатишда сезиларли ҳисса қўшдилар. Юқорида айтилганидек, февраль инқилобининг дастлабки босқичида Муваққат ҳукумат Туркистонда олдинги маъмуриятни қолдиришни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблади. Унинг кўрсатмасига мувофиқ ўлка генерал-губернатори вилоят ва туманларга маҳаллий ва рус аҳолиси устидан ҳарбий губернаторлар, уезд бошлиқларининг қатъий ҳокимиятини сақлаб қолиш талаби баён этилган фармойиш ва буйруқларни юборди. Куропаткин қатъий мажбурият юклади: “Муваққат ҳукумат фармойишларига тўлиқ бўйсунин. Мутлақо тартибни сақлаш...”²⁰.

Туркистон Советлари ҳамда бошқа демократик ва миллий ташкилотлардан эски ҳокимият тузилмалари қаршилигини синдириш учун фаол саъй-ҳаракатлар талаб этилди. “Шўрон Исломия” ташаббуси билан маҳаллий миллатлар вакилларидап сайланадиган муҳофизликнинг ташкил этилиши шундай дастлабки уринишлардан бири бўлди. 1917 йил март ойининг охири — апрель бошларида бир қатор маҳаллий Советлар ва мусулмон ташкилотлари ўлка вилоят ҳарбий

губернаторлари, уезд бошлиқларини ишдан бўшатиш ҳақида қарор қабул қилди. Жумладан, 31 мартда Тошкент солдат ва ишчи депутатлари Совети, крестьян иттифоқлари вакиллари ва Тошкент ижроия қўмитаси аъзоларининг бирлашган мажлиси бўлиб, унда генерал-губернатор Куропаткин, унинг ёрдамчиси генерал Ерофеев ва штаб бошлиғи генерал Сиверснн "... эгаллаб турган лавозимидан дарҳол бўшатиш ва уларни уй қамоғида сақлаш..." ҳақида қарор чиқарди. Фуқаролик ҳокимиятни "ҳарбийсидан ажратиш ва уни Тошкент фуқаролар ижроия қўмитаси комиссарлари Бельков, Дабкевич, Ивановларга то Муваққат ҳукумат вакиллари, маҳаллий фуқаролик қўмиталари ҳамда солдат ва ишчи депутатлари Советларининг умумўлка съезди томонидан бошқариш тартиби белгилангунга қадар топшириш"га қарор қилинди ("Нажот", 1917, 9 апрель).

Бу қарор етакчи сиёсий ташкилотлар ва ҳаракатлар томонидан қўллаб-қувватланди. Натижада генерал губернаторлик тугатилди, эски бошқарув аппарати бутунлай барҳам топди.

Айни пайтда, янги шароит тақозоси билан бир қатор муаммоларни ҳам ҳал қилиш лозим эди. Жумладан, қуйидагилар: Бўшаб қолган ҳокимият ўрнига ким келади? Янги бошқарув тузилмаларини шакллантириш жараёнида маҳаллий аҳолининг манфаатлари қай даражада ҳисобга олинади? Муваққат ҳукуматнинг миллий масалага муносабати қандай бўлади?

Ўша давр матбуоти кўрсатишича, туб ўзгаришларга бой март—апрель кунларида маҳаллий туркистонликларда Муваққат ҳукумат демократик ҳокимият институтларини шакллантириш бўйича амалий чоралар кўради, майда миллатлар деб аталиб келинганлар ҳуқуқларини ҳимоя қилади. Туркистоннинг суверен ривожланиши учун зарур шароитлар яратади деган ишонч ҳали ҳам сақланиб қолган эди. Айнан мана шу кескин бўлиб турган масалалар юзасидан Марказий ҳокимият, европалик жамоалар манфаатларини ифодалаган маҳаллий сиёсий ташкилотлар билан миллий ижтимоий тузилмалар ўртасида зиддият пайдо бўлди.

Муваққат ҳукумат мазлум халқларнинг эзгу орзу-умидларини рўёбга чиқара олмади. У халқларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ғоясига бутунлай қарши чиқди. Марказда империяча фикрлаш мафкураси ҳамон ҳукум-

ронлик қиларди. Янги ҳокимият таянувчи етакчи сиёсий кучлар шундай оғу билан заҳарланган эди.

Муваққат ҳукуматнинг миллий масалага муносабати бошқарувнинг янги аппаратини шакллантириш ва унинг амалий фаолиятини ташкил этиш жараёнида янида ёрқин намоён роқ бўлди.

Маълумки, Туркистондаги янги маъмуриятнинг асосий муассасалари Туркистон қўмитаси, Муваққат ҳукуматнинг вилоят ва уезд комиссарлари, ижроия қўмиталари, жамоат хавфсизлиги қўмиталари эди.

Асосий бошқарув 1917 йил 7 апрелда Марказий Муваққат ҳукумат қарори билан тасдиқланган Туркқўмита қўлида жамланган эди. У Фарғона, Самарқанд, Сирдарё, Каспий-орти ва Етгисув вилоятлари, шунингдек Хива ва Бухоро доирасида ваколатга эга бўлиб, унга “мустаҳкам тартиб ўрнатиш ва Туркистон ўлкасини тузиш” юкланди. Муваққат ҳукумат Туркқўмитасининг ташкил этилишини унинг тайинланган раиси Н. Н. Шепкин 1917 йил 14 апрелда Топшентда ўлка ижроия қўмиталарининг съездида сўзлаган нутқида шундай асослайди: “Мамлакатни бошқариш муайян йўналиш бўйича амалга оширилади. Ички губернияларга ички ишлар вазири томонидан маҳаллий аҳоли билан келишилмаган ҳолда тайинланган комиссарлар юборилди ва жойларда ноҳушлик ҳоллари юз берса, комиссарлар алмаштирилади ҳам, бироқ бу жуда кам учрайди, чунки комиссарлар ҳам худди биз ижроия қўмиталарини сайлаганимиз сингари ўзлари сайланган маҳаллий Советларга суянишади. Кейинги пайтларда Муваққат ҳукумат марказдан узоқдаги ва алоҳида шароитларга эга вилоятларда худди Кавказ ва Туркистон ўлкасига юборилган бутун бошли қўмиталар каби²¹” комиссарларини эмас, балки бутун бошли қўмиталарни тайинлади.

Бугунги кунда шу нарса маълумки, ўша пайтда намоён бўлган “ноҳушликлар” кейинчалик миллий давлатчилик масалаларини ҳал этишда бамисоли портловчи мослама сингари ишлади.

Россия ва Ўзбекистон архивларидан Н. Н. Шепкин ва Муваққат ҳукумат ўртасидаги ёзишмаларни топишга муваффақ бўлинди. Уларда марказий ҳукуматнинг кишилар, гуруҳлар, партияларнинг кайфиятига, ўша йиллардаги Россиядаги демократия масаласига муносабати ёрқин кўринади.

III—IV чақириқлар Давлат Думаси депутаты, ички ишлар вазирлигининг собиқ бошқарувчиси Николай Николаевич Шейкин апрелнинг бошларида поездда Тошкентга отланаркан, ярим йўлга етмаёқ, Туркистон қўмитаси аъзолари ўртасида ишлар тақсимлаб олинди. Ягона ушбу буйруқ:

“1. Халқ маорифи ва маданияти масалалари Александр Лаврентьевич Липовский ва Садр Низомович Мақсудов ихтиёрига берилсин.

2. Бухоро, Хива ва ўлка билан чегара жойларга оид ишлар Павел Иванович Преображенский ва Абдулазиз Азизович Давлетшинга топширилсин. Еттисувни бошқариш масалалари ва ўлкада қирғизлар (қозоқлар — С. А.) турмуш тарзи масалалари Орест Авенирович Шкапский, Муҳаммаджон Тинишбоев ва Алихон Букайхонов ихтиёрига берилсин.

4. Савдо, сапоат ва турли тадбирларга тегишли ишлар Владимир Сергеевич Елпатьевский, П. Преображенский ва Н. Шейкинга топширилсин.

5. Маҳаллий вилоятларда ер тузиш ишлари А. Давлетшин ва Н. Шейкинга топширилсин.

6. Вилоят ҳарбий идоралари масалалари А. Давлетшинга берилади.

7. Суд ва назорат масалалари бўлинмасдан, бутун қўмита ихтиёрида қолади”²².

Туркистон қўмитасининг дастлабки таркибида 9 аъзодан 4 нафари туркий миллат вакиллари эди: Давлат Думасининг 1-чақириқ аъзоси Алихон Букайхонов (қозоқ), Давлат Думасининг 2-чақириқ аъзоси Муҳаммаджон Тинишбаев (қозоқ), Давлат Думасининг 3-чақириқ аъзоси Садр Низомович Мақсудов (татар) ва генерал-майор Абдулазиз Азизович Давлетшин (татар)²³. Афтидан уларни Туркистон қўмитаси таркибига киритиш билан Муваққат ҳукумат маҳаллий аҳоли манфаатларини ҳисобга олишга интилаётганини таъкидламоқчи бўлгандир.

13 апрель куни соат 10 дан 45 дақиқа ўтганда поезд Тошкент вокзалига кириб келди. Станцияда Туркқўмита аъзоларини “Марсельеза” оҳанглари остида Тошкентнинг янги раҳбарлари: округ қўшинлари қўмондони полковник Л. Н. Черкес, шаҳар бошлиғи И. Н. Иванов, Тошкент жамоатчилик ташкилотлари ижроия қўмитаси комиссарлари В. П. Налпкин, И. И. Бельков, Ф. Н. Добкевич, солдат

депутатлари Совети раиси Г. И. Бройдо, шунингдек, баъзи мусулмон депутатлар кутиб олишди. Тантаналардан сўнг меҳмонлар собиқ генерал-губернатор қароргоҳига йўл олди. Келгуси куни Н. Н. Шепкин ўлка ижроия қўмиталари делегатлари съездда дастурий нутқ сўзлаб, Муваққат ҳукуматнинг Туркқўмитани ташкил этиш ҳақидаги қарорини “Россия озодлигининг дебочаси” деб атади ва “Маҳаллий ўз-ўзини бошқаришни демократик асосда, эркинликлар бериш йўли билан бошқариш”га ваъда берди. Унинг нутқида ваъда кўп, аммо анчагина нарсалар мавҳум эди.

Съезд иштирокчилари Туркқўмита раисининг чиройли ва ҳиссиётли нутқини тинглашди. Лекин барчани ўлкани бошқариш тизими ва албатта, миллий масала шарҳи қизиқтирарди. Шепкин шуни таъкидладикки, “Туркқўмита таянадиган асосий қондалар Озодлик, Тенглик, Биродарлик ва Туркистон ўлкасига нисбатан бошқарувнинг демократик тамойилларига риоя қилиш бўлади”²⁴. Бу фикрлар эса “ташкилот энг қуйдан бошланиши керак ва шу асосларда кейинги босқичларга бориши керак, токи бу босқичлар орасида ишчан алоқа бўлсин” деган маънони англатарди. Овул, волост, участка ва уезд бошқарувлари белгиланди. “Бутун ўлкани бошқаришга келганда, — тушунтирди Шепкин, — бу вазифа Туркқўмита зиммасида қолади. У ўзини вазирлик сифатида шакллантиради ва сиз у билан биргаликда маҳаллий аҳолидан қандай шаклда муваққат кенгашлар ташкил этишни муҳокама қилишингизни кутади. Вилоят бошқаруви бошлиқлари қошида шундай кенгашлар тузилиши лозим.

Комиссарлар Туркқўмита томонидан тайинланади, чунки уларнинг зиммасига давлат ҳокимияти юкланади. Улар бир вақтнинг ўзида ҳам земство бошқаруви раиси, ҳам губернаторларнинг ҳуқуқ ва вазифаларини ўз зиммаларига оладилар”²⁵. Шепкин ўз нутқининг охирида умид билдирдики, “Озиқ-овқат ва Ўлкада бошқарувни ташкил этиш”дек икки муҳим масалани ҳал этишда Туркқўмита Муваққат ҳукуматга “Туркистон бошқарувни ташкил этиш бўйича Россиянинг дурдонасидир” деб телеграмма беради”²⁶.

Кўриниб турибдики, бошқарув ҳақидаги масала маҳаллий вакиллар билан фақат маслаҳат мақомидагина, марказлашган ҳолда ва қаттиққўллик билан ҳал этилди. Туркистон маҳаллий аҳолиси учун ҳаётинг энг муҳим масала—

миллий масала Шепкин нутқида кўтарилмади. Миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи, ер-сув сиёсати, миллатлараро муносабатлар, ва умуман, Туркистондаги маҳаллий халқларининг бундан кейинги тақдирини айнан шу масала билан боғлиқ эди. Шуниси ҳам борки, Шепкиннинг ўзи ҳамда қўмита аъзоларининг кўпчилиги туркистонлик эмас эдилар. Маҳаллий халқлар вакиллари билан М.Тинишбоев Еттисувдаги воқеалар муносабати билан қўмита мажлисларида жуда кам қатнашган, А. Букайхонов эса Туркқўмита фаолиятидан бутунлай узоқлашиб кетган эди.

Туркқўмита ва маҳаллий ҳокимият органлари ўз фаолиятларида генерал-губернатор Куропаткиннинг: “Маҳаллий кишиларга тўла ҳуқуқ бериб бўлмайди”²⁷ деган сиёсатига амал қилишарди. Бутун кадрлар сиёсати ҳам шунга асосланган эди. Жумладан, Сирдарё вилоятида вилоят комиссари лавозимидаги ҳарбий губернатор ўрнига собиқ уезд бошлиғи подполковник Тризна, Фарғонада эса — мансабдор Шереметьевский тайинланди. Уезд комиссарлари лавозимида, асосан, аввалги чор мансабдорлари ва баъзида, собиқ полиция приставлари қўйилди. Қишлоқ ва овулларда ҳам, айрим истиснолардан ташқари, ўша илгариги волост бошқарувчилари ва оқсоқоллари ўз ўрнида қолди. Муваққат ҳукумат “хавотирли” пайтларда жамоат хавфсизлиги қўмиталари — кўпроқ аҳолининг европалик қисмидан келиб чиққан шаҳар буржуазияси ташкилотига таянарди.

Ҳойларда бошқарув тизими қандай аҳволда бўлганлиги “Шўрон Исломия”нинг мусулмон депутатлари Андижон шўроси ҳайъати аъзоси Мирзо Абдуқодирбек Мирзо Аҳмад — Қўшбегиевнинг Туркистон қўмитасига 1917 йил 30 июнда топишган маърузасидан яққол кўряшимиз мумкин. Мана, ушбу ҳужжатдан айрим парчалар: “Ҳамоатчилик хавфсизлиги Андижон қўмитаси ўз фаолиятининг дастлабки қадамлариданоқ мусулмон аҳолиси ва мусулмон депутатлари шўросига нодўстона муносабатда бўлиб, мусулмонларни, уларнинг ташкилотларини назар-писанд қилмай ва мусулмонларга очикдап-очик қарши бориб, уларни сиёсий ғўрлик ва ҳатто, эски тузумга тарафдорликда айблади. Қўмитанинг бундай тухматона чқишлари, шунингдек, мусулмон депутатлари шўросининг фаол арбобларини қамоққа олиши

мусулмон аҳолиси томонидан улар устидан, тўлақонли фуқаро сифатида — уларнинг ҳуқуқлари устидан қўпол зўравонлик хатти-ҳаракати сифатида тушунилди... Бундан кейин фақат уларга яқин кишиларга кучли тарғибот ўтказиш ва мусулмон аъзоларни пропорционал равишда ҳокимиятга қўймаслик душманчилик муносабатини яратди... Агар энди ҳам халққа нисбатан бефарқлик сиёсати, аввалги жаллодлар сиёсати қўлланилса, унда, албатта, у ҳозирги ўзининг аҳолини аввалгиси билан қиёслаши учун орқага қараб қўйиши мумкин”.

Ушбу маърузадан яна бир кўчирма:

“Рус пролетариати қандай олий гоьлар, қандай чиройли сўзларни айтди, лекин ҳақиқий ҳаёт ҳар ҳолда бу олий гоьлар ва чиройли сўзлардан узоқ. Тинтувлар, терговсиз суд ва муайян бир айбномалар қўймасдан қамоққа олишлар, турар-жой эркинлигининг бузилиши — буларнинг ҳаммаси Инқилоб, эришилган эркинликларни сақлаб қолиш номидан қилинмоқда! Буткул қарама-қарши тушунчаларни қандай баён қилиш мумкин, пиорлар билан далиллар ўртасидаги зиддиятларни қандай тушунтирса бўлади? Келажакдаги ҳуқуқлар номидан очикдан-очик қонунсизлик юз бермоқда”²⁸.

Бир сўз билан айтганда, Туркистоннинг бошқариш тизими ва февраль инқилобидан кейин ҳукумат тузилмаларининг маҳаллий аҳолига нисбатан муносабати чоризм даврига қиёсланганда унчалик ўзгармади. Тўғрироғи, улар мазмуни ва шакли бир озгина ўзгарди. Муваққат ҳукумат, унинг жойлардаги органлари империяча фикрлаш мантисида келиб чиқиб, ўлка маҳаллий аҳолисининг сиёсий прода ва эҳтиёжларини назар-писанд қилмади, уларнинг бошқарув жараёнларида иштирок этиш имкониятларини чеклади.

Иқтисодий сиёсат ҳам аввалгидек қолаверди. Бунинг устига, янги ҳокимият хўжалик вайронгарчиликларининг олдини олиш, пишиб етилган иқтисодий муаммоларни ҳал этишда сусткашлик кўрсатди. Натижада Туркистон иқтисодий фалокат ёқасида қолди.

Бу ҳол, айниқса, қишлоқ хўжалик соҳасида ёрқин кўринди. Муваққат ҳукумат Туркистонни ҳали ҳам хом ашё, асосан, Россия саноати учун зарур бўлган пахта таъминотчиси сифатида кўрар эди. Шу боис иқтисодиётнинг ҳал қилувчи тармоғи — қишлоқ хўжалиги бир ёқлама ривожланди.

Ўлка иқтисодий ҳаётига кириб келган капиталистик

товар-пул муносабатлари ҳали феодализм асосларига путур етказадиган даражада эмас эди, у кўпроқ бозор соҳасида, савдо-судхўрлик капитал шаклида намоён бўлганди. Қишлоқ иқтисодий ҳаётида феодализмнинг ва меҳнатни эксплуатация қилишнинг феодализм шакллари ҳукмрон бўлиб қолган эди. Майда деҳқон хўжаликлари аввалгидек маҳсулот етиштиришнинг асосий шакли бўлиб қолаверди. Натижада қишлоқда камбағалчилик, вайронгарчилик кучайди, деҳқонлар оммаси ерсиз қолди. Ҳолбуки, қишлоқ хўжалигини энг замонавий аграр ўзгаришлар йўли билангина тараққий эттириш мумкин эди. Афсуски, янги ҳокимият, кўплаб қуруқ ваъдаларга асосланган баёнотларга қарамай, долзарб бўлган ер-сув масаласини ҳал этиш юзасидан ҳеч қандай амалий ишларни бошқармади. Февралдан кейинги даврда, худди аввалдагидек, Туркистондаги экин майдонларининг камидан учдан икки қисми бой бадавлат кишилар қўлида жамланган эди. 1917 йил маълумотларига кўра, барча деҳқон хўжаликларининг 51 фоизи 98022 десятина ерга эгаллик қилган (хўжалик бошига бир десятинагача), бу ўлкада барча ишлов бериладиган ерларнинг 9,8 фоизини ташкил этарди холос. Айни пайтда, бир фоиз хўжаликлар 158589 десятина ерга ёки барча ишлов бериладиган ерларнинг 16 фоизига эгаллик қилар эдилар²⁹.

Сапоат ишлаб чиқаришида ҳам худди шундай номутаносибликлар сақланиб қолди. Туркистон саноати жуда секин, асосан, пахта ва чигитни дастлабки қайта ишлаш, шунингдек, фойдали қазилмаларни қазиб олиш бўйича унча катта бўлмаган корхоналар ҳисобига ривожланди. Корхоналар майда, асосан, қолоқ техника билан жиҳозланган бўлиб, кам соғли ишчиларга эга эди.

Шаҳарларда кочибчилик ҳали ҳам етакчи ўринни эгаллаб, тахминан барча фабрика- заводлар ишлаб чиқарадиган маҳсулотга тенг маҳсулот тайёрлар эди (тоғ-кон ва пахта тозалаш корхоналаридан ташқари). Эндигина юзага келадиган кам соғли миллий ишчи синфи бешафқат эзиб ишлатишга маҳкум қилинди. Малакали меҳнатнинг 70—80 фоизини рус ишчилари бажарсалар, маҳаллий миллат вакиллари юқори малака талаб этмайдиган ишларда машғул эдилар. Ҳатто бир хил малакага эга бўла туриб ҳам миллий ишчилар рус ишчиларига қараганда 30—40 фоиз кам иш ҳақи олардилар. Уларнинг кундалик 14 соатлик иш ҳақи

30—40 тийиндан ошмасди. Бу ярим оч япаш билан баро бар эди.

Туркистон қўмитаси озиқ-овқат аҳволини енгиллаштириш учун ҳам ҳеч бир чора кўрмади, фақат марказга ёрдам ҳақида илтимос қилиб телеграммалар жўнатиб турди. Озиқ-овқат қўмиталари, шу жумладан, ўлка қўмиталари ҳам турли манзилгоҳларга мурожаатнома, қарор ва телеграммалар юборарди, холос. Қўмита аъзоларининг чайқовчи ва фириб-гарлар билан тил бириктирган ҳоллари ҳам кўп эди.

Туркистон аҳолиси кўзбўямачилик ҳисобига бойиётган порахўрлар хўжайинлик қилаётган озиқ-овқат бошқармаларини қайта ташкил этишни талаб қилди.

“Самарқандда бу қўмиталар, — деб ёзган эди “Хуррият” газетаси, — маҳсулотларни муҳтож камбағалларга тарқатиш ўрнига, бунга умуман эҳтиёжи бўлмаган бойларга сотмоқда... Шу боис халққа маҳсулотлар тарқатишни, кўпчилик аҳоли талаб этганидек, озиқ-овқат қўмиталаридан маҳаллаларга бериш керак, бироқ бунда қатъий назорат ўрнатиш лозим, бўлмаса ҳаммаси эскичасига қолаверади” (“Хуррият”, 1917, 15 август).

Туркқўмита Еттисув вилоятидаги қирғизлар (қозоқлар) нинг оғир аҳволи ҳақидаги маълумотлар етиб келганда ҳам, сусткашлик ва қатъиятсизлик кўрсатди. Жойларга бориб келган ўлка мусулмонлари Шўроси делегатлари шуни куйиниб айтишадики, “Хитойдан қайтиб келаётган қирғизларини кўчманчи-еттисувликлар шафқатсиз ўлдираётгани учун фавқулодда чоралар кўриш лозим, улар ўта муҳтожликка учраган, очарчиликда қолинган...”³⁰.

Туркқўмита 1917 йил 19 апрелда қочоқ қирғизлар ҳақидаги масалани тинглади ва қарор қабул қилди: “... Улар Пржевальский ва Пишпек уездларига қўйилмасин, балки ҳосилсиз тошлоқ ерларга жойлаштирилсин”³¹.

Муваққат ҳукумат Еттисувда рўй бераётган воқеалар ошкор бўлмаслиги учун барча чораларни кўрди, бироқ қозоқлар бошига тушган кулфат ҳақидаги маълумотлар тез орада мусулмонлар жойлашган Волгабўйига ва бошқа жойларга етиб борди. Ғазабланган россиялик мусулмонлар Туркистон қўмитаси номига қуйидаги мазмунда телеграмма юборишди:

“Биз Еттисув қирғизлари ҳақида ўта оғир хабарлар олдик. Эски тузумда жазо отрядларидан тоғларга ва қисман, Хитой-

га қочиб кетган қирғизлар юпун, оч-наҳор, касалманд аҳволда ортга қайтишмоқда. Ҳукумат томонида қуроллангизрилган кўчманчи крестьянлар ўтган йилги тартибсизликлар (1916 йили қўзғолон кўзда тутилмоқда — С. А.) учун ўч олиб, кўчиб келишга имкон бермайти, қайтаётганларни отишмоқда, уларга ёрдам кўрсатишга имкон беришмаётир. Дарҳол қирғиз ва рус комиссарларини ҳарбий командалар билан биргаликда жўнатиш, маблағлар ажратиш, озиқ-овқат ва кийим-кечак етказиб беришга ёрдам кўрсатиш лозим” (“Пролетарская революция”, 1928, № 8, 118-бет). Бироқ Туркқўмита ҳеч қандай ҳаракат қилмади. Бу маҳаллий аҳоли орасида порозилик уйғотди.

Шунингдек, расмий ҳокимият ва европалашган ишчи, солдат ва крестьян депутатлари Советлари ўртасидаги муносабат ҳам кескинлашди. Гарчи Туркқўмита ўз қарорларини Советлар билан қандайдир даражада мувофиқлаштиришга мажбур бўлса-да, бироқ улар билан кам ҳисоблашарди. Ўша йиллардаги вақтли матбуот материаллари бу ҳақда ёрқин гувоҳлик беради. Хусусан, матбуотда бир неча марта таъкидланганидек, Туркистон қўмитаси ва Советлар ўртасидаги чиқишмовчиликлар “... қўмитанинг Туркистондаги демократик ва умуман, ижтимоий ташкилотлардан ажралиб қолганлиги туфайли рўй берган” (“Туркестанский курьер”, 1917, 18 май).

Май ойидан бошлаб сиёсий қарама қаршилиқ сезиларли даражада кучайди. Ишчи ва солдат депутатлари Совети Туркқўмитанинг марказ сиёсати ифодачиси сифатидаги хатти-ҳаракатлари устидан анча мустаҳкам назорат ўрнатиш, ўлкани бошқаришда ўзи фаол иштирок этишни аниқлаб олгани ойдинлашди. Ўлка ишчи ва солдат депутатлари Совети Шепкинга бир неча марта ишончсизлик билдирди. Унинг фаолиятини ўлка учун зарарли деб баҳолади. Шепкин ўз навбатида Марказий Муваққат ҳукуматга арз қилиб, у Петроград Совети орқали Туркистон ўлка Советининг Туркқўмита фаолияти устидан назорат қилишга уринишларига чек қўйишни сўради. Охир-оқибатда Шепкин мажбуран тан олдики, “Туркистонда Муваққат ҳукумати ҳокимияти кучсиз, ҳатто йўқ даражада”³².

Европалашган Советлар ва мусулмон ташкилотларининг бошқарув жараёнларига ўз таъсирини орттириш учун иштироки, ёрқин намоён бўлган ҳокимият илқирози

Шепкинни ўлкада бошқарув тизимига бўлган ўз қарашларини қайта кўриб чиқишга мажбур этди. У қўмитани тарқатиб юбориш ва яккахокимликни кучайтириш зарурлиги ҳақидаги фикрга келди. Жумладан, Шепкин Муваққат ҳукумат бошлиғи княз Львов номига 13 майда юборган хатда очиқдан-очиқ шундай ёзади: “қўмита коллегия сифатида эндиликда ортиқчалик қилмоқда, унинг аъзолари бўлган мусулмонлар эса ҳатто зарарлидир...”³³. Н. Н. Шепкиннинг фикрича, чор бошқарувининг илгариги шаклини тегишли тузатишлар киритган ҳолда қабул қилиш керак: хусусан, генерал-губернатор ўрнига бош комиссарни тайинлаш ва демократлаштиришнинг тапқиси белгиларини сақлаб қолиш, умуман эса, бошқарувнинг қаттиққўл тузилмасини яратиш лозим. Бундай шаклда Шепкин кўзда тутганидек, “... бўлғуси комиссар Муваққат ҳукуматга тапкилот бошида турган шахслардан қайси бирини алмаштириш кераклигини оқилона ва аҳтиёткорлик билан айтади, шу билан ишлар раво кетади. Қолган ҳаммаси шаҳар бошқармалари ва вилоят комиссарлари жавобгарлигига киради. Вилоятларда фуқаролик бошқаруви соҳасида генерал-губернатор ҳуқуқидан фойдаланилди, деб айтишим мумкин”.

Туркистон маъмурияти бошлиғининг мусулмон аҳолиси орасида рўй берган сиёсий ўзгаришлар, унинг миллий ўзликни англаши ўсаётгани ҳақидаги иқрори диққатга сазовор. Жумладан, юқорида келтирилган хатда шундай таъкидланади: “Шу пайтгача ҳокимият мусулмонларга тепадан қарар, улар эса сукут сақларди. Эндиликда замонлар ўзгармоқда ва мусулмонлар сон жиҳатидан устунлигини кўрсата бошляди, русларнинг маънавий устунлиги кучсизроқ, найзалар билан қўрқитиш кўпроқ таъсир этади” (таъкид бизники — С. А.)³⁴.

Туркқўмитанинг Туркистон ўлкасида бошқаришни ислоҳ қилишга муносабати Н. Н. Шепкиннинг Петроградда 1917 йил 15 июнда ички ишлар вазирлигида бўлиб ўтган кенгашдаги маърузасида янада очиқ-ойдин ифодаланди. Кенгашда ҳокимиятнинг “децентрализация” қилиш, яъни марказлашган тизимдан марказлашмаган тизимга ўтказиш ҳақида сўз борди. Амалда бу нимани аниқларди? Шунга қарор қилиндики, “энг аввало Муваққат ҳукумат ваколатига эга ўлка қўмитаси тасдиқланган вилоят комиссарлари шахсида жойларда ўлкани ҳукуматнинг тўлақонли вакилла-

ри билан таъминлаш лозим... Ўзининг умумдавлат аҳамия-
гига кўра ўлка қўмитасида ҳал этадиган ва у томондан
юбориладиган умумий масалалар марказ ихтиёрида қолди-
рилади".³⁵ Кенгаш масалалар қаторига қуйидагиларни
киритди: ўлкани ҳарбий ҳимоя қилиш, суғориш, озиқ-овқат,
хорижий сиеъат ва ўз-ўзини бошқарув ишлари ташкил
қилингунча вақтинча, бошқарув, халқ таълими, қишлоқ
хўжалик сиеъати масалалари. Бунда сохта демократик
ҳокимиятнинг ҳеч нарсани ўзгартирмай туриб ўзгартриш
мумкин деган маслагини пайқаш қийин эмас.

Охир-оқибатда Муваққат ҳукумат Туркқўмитасининг
кадет Шепкин бошқарган таркиби табиий равишда ма-
ҳаллий сиеъий арбоблар томонидан қўллаб-қувватланма-
гани боис 1917 йил 1 июлда ўз ваколатларини топширди.

Шуниси қизиқки, бу пайтда маҳаллий аҳоли манфаат-
ларини ақс эттирган ўлка мусулмонлари шўроси ўзини бо-
сиқ ва ҳушёр тутди. Унинг раис ўринбосари Ислон Шоах-
медовнинг Муваққат ҳукумат Вазирлар Кенгаши раиси
Львовга Туркқўмита ўз ваколатларини тўхтатгани муносабати
билан юборган телеграммасида "ҳокимият обрўсининг па-
сайиши ўта катта вайронагарчилик хавфини солади", деб
таъкидланди. Ушбу телеграммада, шунингдек, Тошкент
мусулмон депутатлари Шўроси қарорида "Туркқўмита
истеъфоси қабул қилинадиган бўлса, Туркистон комисса-
риятида аъзоларнинг камида ярми мусулмонлар бўлиши"
зарурияти кўрсатиб ўтилди. Яъни, асосли равишда таъкид-
ландики, ўлкани бутунлай марказдан бошқариб бўлмайди
ва ҳар қандай ҳолатда ҳам барқарорлик мусулмон аҳолиси
манфаатларини ҳисобга олиш ва унинг вакилларининг
бошқарув органларида бўлиши билан боғлиқ.

Айни пайтда ҳокимиятда бўшлиқ юзага келди. Мувақ-
қат ҳукумат олдида Туркқўмитага раис тайинлаш масала-
си турарди. Бу лавозимга мусулмон жамоаси вакиллари
томонидан маҳаллий аҳоли оммаси орасида катта обрўга
эга бўлган, Туркистоннинг таниқли сиеъий арбоби Вадим
Чайкиннинг номзоди қўйилди. Петроградга I Бутунитти-
фоқ Советлари съездига делегат сифатида борган бўлгуси
большевик комиссари А. Я. Першин буни билиб қолгач,
Тошсоветга шундай хабар юборди: "Мусулмонлар Чайкин
номзодини қўйишди. Биз норозилик билдирдик. Бугун биз
Убайдулла Хўжаевни огоҳлантирдикки, у ва мусулмон қў-

митаси (ўлка мусулмонлари шўроси — С. А.) сепарат (бир томонлама) йўл билан ҳаракат қилмасин ва ўлка Совети розилигисиз Туркқўмита раиси ўрнига номзодларни тавсия этмасин”³⁶. Першин бундан икки кун аввал ўлка мусулмонлари шўроси ташаббусидан порози бўлиб, партия бўйича ўртоқларига айтган сўзлари шундай бўлган: “Чайкин мусулмонлар билан искашиб юрибди, Убайдулла Хўжаев уни ҳаммаёқда яхши инқилобчи ва ўлканинг билимдони деб тавсия этиб юрибди, гўё у маҳаллий аҳолини севармиш ва у ҳақда қайғураармиш. Ўртоқлар! Мен сиздан сўрайман, ахир бизга ўлка учун фақат маҳаллий аҳолини яхши кўрадиган ва уларнинг чопоқларига суйкалиб юрадиган кишилар керакми?”³⁷.

Шундай қилиб, рус демократларидан ёлғиз номзод — миллатларга ўз тақдирини ўзи белгилаш масаласида тўлиқ ҳуқуқ берилишининг чинакам тарафдори Вадим Чайкин номзоди бамисоли найзалар билан кутиб олинди.

8 июлда Муваққат ҳукумат Вадим Афанасьевич Чайкинни Туркқўмита раиси этиб тайинлаш ҳақида барибир буйруқ чиқарди. Бу фармон большевиклар Першин ва Булинскийларни бутунлай қутуртириб юборди, улар ўлка ишчи ва солдат депутатлари Совети тавсияларини кутиб ўтирмай, Чайкинга қарши большевикча таҳдид ва товламачилик усулида ҳаракат қилишди. Першиннинг бу ҳаракатлари И. Шоаҳмедов ва У. Хўжаевнинг Петрограддан юборилган телеграммасида ҳам тасдиқланади: “Ташсовет делегатлари Булинский ва Першин Наливкин номзодида Туркқўмита раиси лавозимига зўр бериб қўйишмоқда. Агар Чайкин ўтса, улар ўз сўзлари билан айтганда, уни қамоқ вағонида жўнатиб юборишмоқчи. Шу сабабли Чайкин тўлиқ рад этди. Бизнинг фикримизча, муҳтарам Наливкин номзоди тўғри келмайди” (“Кенгаш”, 1917, 28 июль).

Бу лавозимдан бош тортганини В. А. Чайкин ички ишлар вазири номига ёзган аризасида шундай асослайди: “Соғлигим ёмонлашгани сабабли Муваққат ҳукуматнинг Туркистон қўмитаси раиси лавозимини эгаллаш мен учун бутунлай мумкин эмаслиги туфайли ва кейинги кунларда Туркистонда юзага келган шароитлардан келиб чиқиб, бу ҳақда МК ўлка Советининг шошилинч депешаларида (дипломатик мактублар — С. А.) хабар қилинган. Қўмита раиси ўз мажбуриятларини бажаришга киришмоғи лозим. Ўрт.

В. П. Наливкиннинг Туркқўмита раиси лавозимита поши-
ливч тайинланиши ҳозирги шароитларда Туркқўммита ва
ўлка Советлари ўртасидаги тушунмовчиликларнинг олди-
ни олишга қулайлик яратиши мумкин, деб ҳисоблаган ҳолда,
— мен Муваққат ҳукуматнинг 8 июлдаги буйруғи билан
тайинланганим қўмита раиси мансабини эгаллашдан воз
кечаман”³⁸.

Бу ариза 1917 йил июлида ёзилди. 20 июлда эса Першин
Ташсоветга шундай мазмунда хат юборди: “ўртоқ Булин-
ский иккимиз кўп қийинчиликлардан сўнг ўртоқ Наливкин-
нинг Туркқўмита раиси этиб тайинланишига эришдик, 8
июлда Туркистон қўмитаси раиси этиб сайланган жаноб
Чайкин буларнинг ҳаммасида ишмизнинг белига тепди.
Бироқ биз бутун куч-гайратни сарфлаб, Чайкинни бу фахрли
ўриндан воз кечишга мажбур қилдик ва нима бўлса-да,
Туркқўмита раислигига ўрт. Наливкин тайинлапсин деб
туриб олдик”. Шу ўринда Першин ўз иккиланишларини
шундай ифодалайди: “Билмадик, ўртоқлар, яхши иш қилдик-
ми ёки ёмонми, ўзингиз ҳукм чиқаринг. Сиз бизга ҳеч қан-
дай хабар бермадингиз, биз эса аввалги кўрсатмалар асоси-
да ҳаракат қилдик”³⁹.

Шуниси диққатга сазоворки, ўлка мусулмонлари шўро-
си У. Хўжаев ва И. Шоаҳмедовлардан олинган телеграмма
билан ўлка ишчи ва солдат депутатлари Совети аъзолари-
ни ҳам таништирди ҳамда Першин ва Булинскийнинг ўз-
бошимча хатти-ҳаракатларидан таажжубда эканини бил-
дирди. (“Кенгаш”, 1917, 28 июль).

“Туркистон ўлка мусулмонлари шўроси ўзини демократ
деб атаб, сизга таҳдид этганларга қарши мутлоқ норозили-
гини билдирди, — дейилади ўлка мусулмонлари Шўроси
раиси Мустафо Чўқаевнинг Чайкинга юборган телеграм-
масида. — Сиздан раддияни қайтариб олишингизни ва
Туркқўмитада қолишингизни ўтғиниб сўраймиз. Жавобини
кутамыз” (“Кенгаш”, 1917, 28 июль).

В. Чайкин бунга дарҳол жавоб берди: “Муваққат ҳуку-
матнинг Туркистон қўмитаси таркибига киришимни сўра-
ганлари учун Туркистон мусулмонларидан беҳад миннат-
дорман. Мен Петрограддаги умуммусулмон Миллий Шўро-
сига шуни билдирдимки, қўйидаги шартлар бажарилса,
Туркқўмита раислигига рози бўламан: 1) Туркқўмита тар-
кибини тўлиқ ўзгартириш; 2) Туркистон халқларининг

ихтиёрига мувофиқ шу пайтгача мустамлака зулми остида бўлган мусулмонларга нисбатан муносабатни ўзгартириш; 3) Туркистонда ҳаётни адолат ва тенглик тамойиллари асосида қайта қуриш.

Бироқ ўйлайманки, Туркистоннинг ҳозирги ички аҳволи бундай тарзда ўзгаришлар ўтказиш имконини бермайди. Шу сабаб туфайли мен Туркистон қўмитаси аъзолиги ва раислигини рад этдим. Шу билан биргаликда мен Сизга шуни хабар қиламанки, Туркқўмита фаолиятидан ташқарида туриб ҳам Туркистон фуқароларининг манфаат ва ҳуқуқларини ҳаётга татбиқ этиш учун бутун куч-ғайратимни сарфлайман. Сизни ҳам бунга ишонинингизни сўрайман” (“Кенгаш”, 1917, 2 август).

Шуниси тўлиқ аёнки, Чайкин бу ўринда фожиавий шахс сифатида икки ўт орасида қолди: уни на большевиклар “хоҳлади” ва на мустамлакачилик кайфиятидаги Муваққат ҳукумат.

Шундай қилиб, Туркқўмита раиси этиб Иккинчи Давлат Думаси аъзоси, Фарғона вилоятининг собиқ вице-губернатори, меньшевиклар йўлбошчилардан бири Владимир Петрович Наливкин сайланди. Унга Шенкиндан инқилобнинг ҳал қилинмай қолган масалалари мерос қолди: уруш ва тинчлик, қишлоқ хўжалиги, ишчилар, очлик ва вайронагарчилик билан кураш ва албатта, миллий-давлатчилик муаммолари. Шахсий ниятларига қарамай, янги раис ожиз бўлиб чиқди. Таниқли ўзбекистонлик олим Б. В. Луний тўғри таъкидлаганидек, “Наливкин мураккаб ва зиддиятли шароитда бир-бирига қарши турган турли сиёсий гуруҳлар ўртасида усталик билан чап беришга, зиддиятларни бар-тараф қилишга, келишиб бўлмайдиган нарсани келтиришга интилди”⁴⁰.

Тошкентда сентябр кунларида юз берган воқеалар Туркқўмитага айниқса оғир бўлди. Ўшанда, озиқ-овқат инқирози кучайган бир пайтда большевиклар Тошкентда 11 сентябрда бўлиб ўтган демократик ташкилотлар кенгашига бу йигинини Инқилобий Қўмита (Ревком) деб эълон қилиш ва бутун ҳокимиятни унга тошширишни таклиф этди. Кенгашнинг ўзи бундай қадамни шошилишч деб топди ва бу экстремистик таклифни рад этди. Ушбу масалани муҳокама қилишда ўлка мусулмонлари Шўроси аъзолари М. Чўқаев, И. Шоаҳмедов ва У. Хўжаевлар мазкур таклифга қарши

чиқишди. Улар ҳам кенгаш иштирокчиларининг кўичилиги каби, “Марказда ҳам, Туркистонда ҳам мусулмонлар билан алоқа ўрнатган ҳолда коалицион ҳукумат ташкил қилишни қўллаб-қувватлашди ва Муваққат ҳукуматнинг Туркистон қўмитасини ўлка демократик ташкилотлари томонидан қўмита аъзоллиги лавозимига тавсия этилган шахслар ҳисобига дарҳол тўлдириш лозимлигини принципиал жиҳатдан тан олдилар...”⁴¹.

Сентябрь воқеалари арафасида Тошкентда бўлиб ўтган Иккинчи ўлка умуммусулмонлари съездида мана шундай соғлом муносабат ўз аксини топди. Бироқ 12 сентябрдаёқ большевиклар ва сўл эсерлар томонидан чақирилган, бор-йўғи 300 га яқин киши иштирок этган ишчи ва солдатлар намойиши ҳокимиятнинг Советларга ҳамда уларнинг Ревкомига ўтишини эълон қилди. Бу, “1917 йил сентябрдаёқ Тошкент совети Марказий ижроия қўмитаси амалга оширган тўнгарош натижасида Муваққат ҳукумат маҳаллий вакилларининг ҳокимияти ағдарилганини билдирарди. Шундай қилиб, Тошкент собиқ чор империяси ерларида тузилган биринчи Совет (бирок ҳали большевистик эмас) ҳукумати юзага келган жой бўлди” (“Пролетарская революция”, 1924, № 10, 138-бет). Ўз навбатида, большевиклар сингари, омма орасида мустаҳкам таянчга эга бўлмаган Муваққат ҳукумат органлари халқнинг, айниқса, маҳаллий аҳолининг чинакам манфаатларидан узоқ бўлган чоратадбирлар билан бу воқеага муносабат билдирдилар. Бу исённи бостириш учун Тошкентга дарҳол қўшин жўнатиш ҳақида Керенскийнинг ваъдасини олган Туркқўмита анча қатъий ҳаракат қила бошлади. Ревком томонидан қамоққа олинган ёки ишдан бўшатишган мансабдор шахслар озод этилди ва ўз лавозимига тикланди. Наливкин 17 сентябрда Тошкент Советига кескин тарзда Туркистон қўмитасига бўйсунушни таклиф этди. Бунда у сентябрь воқеаларида иштирок этган шахслар ва ҳарбий қисмлар дахлсизлигига кафолат берди. Бундан ташқари, Муваққат ҳукуматнинг ҳарбий отряди келишига зарурат йўқлиги ҳақида телеграмма юборди. Бироқ энди кеч бўлганлигидан бу аҳволни ўзгартиролмади.

24 сентябрда Қозон шаҳридан Тошкентга Муваққат ҳукуматнинг генерал Коровиченко бошчилигида жазо отряди етиб келди. Шаҳарда ҳарбий диктатура ўрнатилди.

Бу, Муваққат ҳукуматнинг Туркистон қўмитаси ўлкада олий ҳокимият органи сифатида сиёсий майдондан чиқиб кетганини англатарди. Туркқўмитанинг ҳокимиятни ушлаб қолишга уринишлари бўлғуси фожиавий воқеаларни энди бартараф этолмасди. Петрограддаги Октябрь воқеаларидан кейин Тошкентда 1 ноябрда қуроли тўнтарилш амалга оширилди. Натижада Туркқўмита тарқатиб юборилди. 1917 йил охирларидан 1918 йил баҳоригача ҳокимиятнинг большевистик Советларга зўрлик билан ўтиши амалга оширилди...

Шундай қилиб, “февраль янгиланиши” жараёнлари турлитуман натижаларга олиб келди. Февраль инқилоби Туркистон аҳолисини ўлкани бошқариш бўйича демократик ўзгаришлар қилиш, етилган ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий муаммоларни ҳал этиш, мустамлака зулмини тугатиш борасида катта умидлар уйғотди.

Чор яккахокимлиги (самодержавиеси)нинг барҳам топиши билан ижтимоий ҳаётни демократлаштириш, сиёсий-иқтисодий муносабатларнинг янги тузилмаларини таркиб топтириш бўйича муайян шарт-шароитлар яратилди. Бутун мамлакатда бўлгани каби, Туркистонда ҳам янги партия ва сиёсий ҳаракатлар жадал ташкил этилди, ваколатли ижтимоий ташкилотлар юзага келди, ҳокимият вазифаларининг бир қисмини ўзига олишга интилган Советлар шаклланди.

Туркистоннинг сиёсий ҳаётига марказий Россияни қамраб олган сиёсий жараёнлар катта таъсир кўрсатди. Шу билан бирга, бу ерда ўзига хосликлар ҳам намоён бўлди. Ўлкада ижтимоий ғоялар миллий ғоялар билан, мустамлака тобелигини тугатиш муаммоси билан қоришиб кетди. Шуниси ҳам муҳимки, метрополиядан фарқли равишда, Туркистонда ўзига хос икки марказ юзага келди. Улар, бир қараганда, ўзаро боғлиқ бўлса ҳам, аynи пайтда, етарли даражада алоҳидаликка ҳам эга эди. Биринчи марказ — европалашган жамоа бўлса, иккинчиси маҳаллий аҳолини қамраб олганди.

Европалашган жамоа сиёсий манфаатларининг ўзига хослиги шундаки, у империяча даъволар устуңлигига таянарди. Ғоявий зиддиятларга қарамай, европалик аҳолининг асосий оммаси ўзининг ҳозирги ва келажакини метрополия

билан боғлади. Шу боис мустамлака тартиблари сақланиб қолишидан манфаатдор эди.

Маҳаллий аҳоли эса мустақил миллий ривожланиш ҳуқуқини таъминлашга интилди. Февралдан кейинги даврда маҳаллий туркистонликларнинг сиёсий фаолияти тез ўсиб, уларнинг ижтимоий ҳаётга таъсири кучайди. Биринчи навбатда, жадидчилик йўналишидаги сиёсий ташкилотлар мусулмон аҳолининг эркинлик орзу-умидлари ифодачиси сифатида майдонга чиқди.

Инқилоб бошланиши билан чор бошқаруви тизимини тугатиш учун кескин кураш бошланиб кетди. Демократик кайфиятдаги европаликлар вакиллари ҳам, мусулмон аҳолиси ҳам унда баробар иштирок этди. Бу курашда Туркистон аҳолисининг икки хил дунёқарашга эга вакиллари фаолияти билан боғлиқ ҳам бирлаштирувчи, ҳам зиддиятли омишлар кўзга ташланди. Чидаб бўлмайдиган сиёсий институт ва мустамлака бошқаруви тузилмалари тугатилди. Шу билан бирга, маҳаллий ўз-ўзини бошқаришни ташкил этиш, ўлкани бошқаришда маҳаллий аҳоли иштироки шакллари кенгайтиришга бўлган умидлар амалга ошмасдан қолиб кетди. Биринчи навбатда, бу Муваққат ҳукумат ва унинг ўлкадаги ваколатли органи бўлган Туркистон қўмитасининг ички зиддиятли сиёсати билан боғлиқ эди.

Туркқўмита ўзининг амалий фаолиятида ўлка маҳаллий аҳолисининг сиёсий иродаси ва зарур эҳтиёжларини назарписанд қилмади, уларнинг бошқарув жараёнларида иштирок этишини атайин чеклади. У халқ хўжалиги вайронагарчилигининг олдини олиш, озиқ-овқат етишмаслиги муаммосини ҳал этишда ўта сусткашлик кўрсатди. Энг муҳими, на Туркқўмита, на марказий ҳукумат миллий масалани чинакам демократик йўл билан ҳал этишни истамади.

Муваққат ҳукумат ва Туркистон қўмитасининг ғайрихалқчил сиёсати уларнинг тарихий маҳкумлиги ва қонуний ағдарилишини белгилаб берди. У асосий пиорларидан бири миллий зулми тугатиш талаби билан чиқиши мумкин бўлган миллий озодлик ҳаракатининг тобора ўсиб боришига имкон яратди. Бу ҳаракатнинг бошида Туркистонга Мухторият ҳуқуқи берилишини талаб этган миллий демократик зиёлилар турар эди.

ТУРКИСТОН МУХТОРИЯТИ ҒОЯСИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ. БАҲС ВА МУНОЗАРАЛАР

Туркистон миллий демократлари томонидан таклиф этилган “мухторият” мафкураси жаҳон ва минтақавий мустамлакачиликка қарши ҳаракатлар ғоялари, Европа, Осиё, Россия мутафаккирлари, ўлка тараққийпарвар зиёлиларининг ўз тақдирини ўзи белгилаш муаммоларини ижодий идрок этиш тажрибаларига таянган ҳолда яратилди.

Шуни айтиш керакки, XIX—XX аср бошларида Европа жаҳонгирлиги Осиё, жумладан Россия империяси мустамлака халқларининг миллий ўзлигини англай бориб сиёсий мустақиллик ва давлат суверенитетини қўлга киритишга интилишларини тан олишга мажбур бўлди.

Мазлум халқларнинг эркпарварлик интилишлари миллий масалани юзага келатган сиёсий партия ва ҳаракатларнинг устувор муаммоларидан бирига айлангирди, уни концептуал-назарий идрок этиш заруриятини келтириб чиқарди. Айниқса, миллий ўз тақдирини ўзи белгилаш муаммоси бўйича қизғин баҳслар бошланиб кетди.

1917 йилда юзага келган, таркибига меньшевиклар, эсерлар, большевиклар, шунингдек, Муваққат ҳукумат аъзолари ҳам кирган ишчи ва солдат депутатлари Совети ўзи баён этган дастурий кўрсатмаларига зид равишда Туркистон халқларининг ўз тақдирини ўзи белгилашга қарши чиқди, империячилик сиёсатининг давом этишини ёқлади. Айни пайтда миллий зиёлилар орасида мухторият ғояси тобора етилиб борарди. Унинг шаклланишига, шубҳасиз, Россия етакчи сиёсий партияларининг миллий дастурлари муайян таъсир кўрсатди. Қўнчилиги олий таълим кўрган миллий демократлар умумроссия партия ва ҳаракатларининг дастурий ҳужжатлари билан яхши таниш эдилар. Шунга қарамай, миллий мухторият ғоясининг теран томирлари Ўрта Осиёнинг ўтмиш ва замонавий мутафаккирлари қарашлари, ўлкадаги миллий-озодлик курашининг тажрибасидан озиқ олди. Февралдан кейинги воқеалар унинг тадрижий ўсишига улкан таъсир кўрсатди. У ўлка халқларининг ўз суверен ҳуқуқлари учун кураш майдонида юзага келган янги концептуал қоидалар билан тарақлашди ва бойиди.

Шуни айтиш керакки, Туркистон мусулмонлари йўл-бошчиларининг мафкуравий қарашларида миллий масала-

ни ҳал этиш ва Россия билан ўзаро давлатчилик муносабатлари истиқболи борасида яқдиллик йўқ эди. Уларнинг бир қисми ўз келажагини Россия империяси билан алоқадан ташқарида кўрди. Кўпчилиги эса сиёсий федерализм ва ҳудудий мухторият (автономия) ғоясини афзал билди. Умуман олганда, 1917 йил октябригача сиёсий сепаратизм ғояси расман илгари сурилмади. Бундан ташқари, дастлабки пайтларда февралдан кейинги даврда федерализм билан бир қаторда марказга интилувчи хатги-ҳаракатлар кузатилди. Фақат секин-аста хўжалик қийинчиликлари, марказий ҳокимиятнинг бошқаришга ноқобиллиги туфайли марказдан узоқлашишга интилишлари жадаллаша борди.

Февралдан кейинги ривожланишнинг дастлабки босқичида Туркистон миллий ҳаракатининг йўлбошчилари ўзларининг озодликка интилишларини Россия демократик танкилотларини сиёсий қўллаб-қувватлаш ҳамда Муваққат ҳукуматнинг ислохотчилик фаолияти билан кўп жиҳатдан боғламоқчи бўлишди. Жумладан, февраль кунлари инқилобий Петроградда бўлган тараққийпарварларнинг вакиллари ҳамда Давлат Думасига Туркистондан сайланган вакиллар мусулмон аҳолисининг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқини талаб қилиш бўйича аниқ режа ишлаб чиқишга дарҳол киришдилар. Бу режага кўра, Туркистонда миллий мухториятни ягона Туркистон конфедерация таркибиде ташкил этиш таклиф қилинди.

Афсуски, Муваққат ҳукумат буюк давлатчилик фикрлаш тарзидан воз кеча олмади. У мустамлака занжирига тушган чекка ўлкалар халқ оммасининг ўз тақдирини ўзлари белгилашларига очиқдан-очиқ қарши чиқди. Мазкур масалада марказнинг асосий сиёсий партиялари ҳам, шунингдек, февраль инқилоби тўлқинида ташкил этилган Советлар ҳам қатъиятсизлик кўрсатишди. Туркистонлик вакиллардан бири 1917 йил мартида Петрограддан Туркистонга жўнаб кетиш олдидан Петроград ишчи ва солдат депутатлари Совети раиси, VI Давлат Думаси социал-демократик фракцияси йўлбошчиси Н. С. Чхеидзе олдига киради. Чхеидзе келгуси режалар ҳақида сўраганида, вакил туркистонликлар мухториятга эришишга интилишаётгани ва тайёргарлик ишлари билан машғулликларини айтади. Чхеидзе бу жавобдан кўрқиб кетади: “Худо ҳаққи, ўртоқ вакил, ватандошларингизга мухторият ҳақида гапирманг, чунки, бирин-

чидан, ҳозир буни гапириш пайти эмас, иккинчидан, аҳолиси бутунлай бошқа маданият, тил, динга эга бўлган Туркистондек сизнинг мамлакатингизда мухторият сепаратизмга олиб келади, инқилобий ва демократик Россиядан ташқаридаги сепаратизм эса сизнинг халқингиз фойдасига бўлмайди”⁴².

Марказдаги ишчи ва солдат депутатлари Советининг муносабати, албатта, Туркистондаги ўлка ишчи ва солдат депутатлари Совети фаолиятида ўз аксини топмай қолмас эди. Хужжатларнинг гувоҳлик беришича, ўлка Совети кўпгина масалаларда Петроград ишчи ва солдат депутатлари Совети билан келишиб иш қилган. Шунинг ҳам таъкидлаш жоизки, маҳаллий Советлар улуг давлатчилик шовинизми билан марказдагилардан ҳам кўпроқ касалланган эди. Бу ҳол Тошкентда 1917 йил 7—15 апрелда бўлиб ўтган ишчи ва солдат депутатлари Советларининг I Туркистон ўлка съездида ҳокимият ҳақидаги масала кўтарилган пайтда очиқ-ойдин намоён бўлди. Бу съездда қатнашган 263 делегатнинг атиги 5 нафаригина мусулмон халқлари вакиллари эди.

Муҳокама қилинаётган масалалар бўйича кўпроқ қарама-қарши фикрлар билдирилди. Мана, уларнинг асосийлари: ўлкада Таъсис мажлисигача мавжуд бошқарувни тубдан ўзгартиришга шоммаслик керак; айрим вилоятлар манфаатлари йўлида марказий ўлка ҳокимиятини тугатиш лозим; вилоятларда мустақил бошқарувни йўлга қўйиш керак, вилоятлар ўртасидаги можароларни ҳал қилиш учун кучли ҳокимият зарур. Ҳокимият қандай бўлиши лозим — жамоавийми ёки яккахокимликми, деган мавзуда ҳам баҳслар бўлиб ўтди.

Ўлкада марказий, бироқ жамоавий ҳокимият тарафдори сифатида бўлган Г. И. Бройдо делегатлар эътиборини, бошқаришда бир шахсни бошқаси билан шунчаки алмаштирилмай, балки бошқариш тизимининг ўзини тубдан янгилаш, бу масалада келажакни ўйлаб иш тутиш муҳимлигига қаратди.

Съезд делегатларидан бири, мазкур анжуман бутун Туркистон ўлкаси аҳолиси қарашларини ўзида намоён этмайди, шу боис съезддаги овозлар ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлолмайди деб таъкидлади. “Бу ерга фақат ташкилланган гуруҳлар келган, бироқ Туркистонда ҳеч қандай озодлик ҳақида тушунчага ҳам эга бўлмаган чекка жойларда яшовчи кўлаб маҳаллий аҳоли мавжуд”. (“Туркестанские ведомости”, 1917, 12 апрель).

Ишчи-солдатлар томонидан юборилган Собиржон Юсупов съездга мусулмон вакиллари таклиф этилмаганидан афсусланганини билдирди. “Маҳаллий аҳолининг ижтимоий тафаккури ҳали ўсиб этилмаган деб ўйламанг, бу хато, чунки фавқулодда амалга оширилган ташкиллаштириш ҳозирда ажойиб натижалар берди. Эски ҳокимият туфайли маҳаллий аҳоли руслардан ажратилгани, маънавий бирлашишни истагани учун айбдор эмас. Бироқ эндиликда бундай яқинлашувга мусулмонларда истак бор ва улар ўзларининг бунга тайёр эмасликлари ҳақидаги қарашларнинг қанчалик хатолигини амалда исботлашди. Ва баайни ҳозирда, халқлар бирлаша бошлаган пайтда — ҳокимиятни бўлиб олиш вақти эмас”. С. Юсупов Туркистонда ҳокимият қандай шаклда бўлишидан қатъи назар, ягона, бироқ рус ва мусулмон аҳоли назорати остида бўлиши лозимлигини айтди.

У мусулмонларнинг норозилиги асосли эканини билдириб, ҳокимиятнинг сайланаётган олий тузилмалари таркибига мусулмон аҳолиси вакиллари киришини талаб этди. Бироқ унинг талаблари амалга ошмади. Кўпчилик делегатлар повинистик қарашларидан чекинишмади. Европалик жамоаларнинг демократик кайфиятдаги вакиллари зарур сиёсий конценсусни таъминлашга ҳаракат қилди. Жумладан, фарғоналик делегат Вадим Чайкин олий ўлка ҳокимиятини тайинлашда мусулмонлар кайфиятини албатта ҳисобга олиш зарурлигини таклиф этди, чунки “уларнинг тасаввурларида ҳокимият ягона бўлмоғи лозим ва ҳокимиятнинг бўлиниши улар орасида ҳокимиятсизлик ҳақида тескари тушунишни юзага келтириши мумкин” (“Туркестанские ведомости”, 1917, 12 апрель).

Шунга қарамай, Россияда кучли марказий органи бўлган демократик республикани таъсис этишни ёқлаб чиққан съезд Туркистон халқлари учун муҳим бўлган ўлка мухторияти, миллий тенгсизликни тугатиш ҳақидаги масалаларга ўз муносабатини билдирмади, уларни Таъсис Мажлисга қолдирди.

Съезд Муваққат ҳукуматга ишонч билдириш ҳақида баёнот қабул қилди ва Муваққат ҳукумат Туркистон қўмитасининг ўлкага мухторият бериш борасидаги раддиясини қўллаб-қувватлади. Май ойида эсерлар партиясининг ўлка съезди ҳам шундай қарорни қабул қилди.

Тошкентда (1917 йил, 9 — 17 апрель кунлари) Туркистон ўлкасининг ижроия қўмиталари съезди бўлиб ўтди. Унда 74 жамоатчилик ташкилотидан 171 делегат, европалик аҳоли вакилларида 99, маҳаллий аҳоли вакилларида 72 киши иштирок этди. Куларнинг бундай этник жойлашуви давлатни қайта қуриш истиқболларини муҳокама қилиш чоғида ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Чунки, юқорида таъкидланганидек, европаликлар жамоаси ва маҳаллий аҳолининг миллий устуворликлари бир-бирига мос эмас эди. Европалик партия ва ҳаракат вакиллари, айрим истиснолардан ташқари, миллий масалада концептуал чекланганликларини кўрсатишди. Уларнинг дастурий қоидаларида Россия давлатини “Бир бутун ва бўлинмас” ҳолда сақлашга интилиш очиқ-ойдин ёки пардаланган шаклда устун турди. Айни пайтда, туркистонлик маҳаллий аҳоли вакиллари ўлка келажagini суверен ҳуқуқларнинг тобора кенгайиб бориши билан боғлади.

Россияда бошқаришнинг бўлгуси шакли ҳақидаги масала съездда қизгин баҳсларга сабаб бўлгани тасодифий эмас. “Россиянинг барча халқларига ўз тақдирини ўзи белгилаш имкониятини” берувчи шакл сифатидаги федератив республика қуриши ғояси ҳам тарафдорларга, ҳам муҳолифларга эга эди.

Европалик вакиллар таркибидаги федератив давлат қуриши тарафдорларининг бир қисми маҳаллий миллатлар учун мухторият бериш ҳақидаги масалани халқларнинг муайян даражада маданий ва сиёсий ривожланиши билан боғлашга уриндилар. Улар Туркистон халқлари мухторият олиш даражасига етишмаган, шу боис уларга “мухториятдан кейинчалик фойдаланиш имконияти яратиб берилиши лозим”, деб ҳисоблашди. Уларнинг бошқа қисми эса мухторият миллий эмас, ҳудудий бўлиши зарур, деган фикрни билдирди.

Тарих фаилари доктори, профессор Р. Я. Ражапова тўғри қайд этганидек, “умуман, буларнинг ҳаммаси, фикрлардаги турли қирралар қандай бўлишидан қатъи назар, ишончсизликка, ўлканинг кўп миллионли туб аҳолиси манфаатларини инкор этишга, унинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқига менсимай қарашга олиб келди”⁴³. Буни съезд ишида иштирок этган миллий демократик йўлбошчилари ҳам куйиниб қайд этгандилар.

Мустафо Чўқаев съезд ишени хотирлар экан, Қўқондаги ўқитувчилар уюшмаси раиси Л. С. Некора нутқидан қуйидаги парчани келтиради: “Инқилобни рус инқилобчилари, рус ишчилари, рус солдатлари амалга оширди. Шу боис Туркистонда бошқарув ва ҳокимият биз — русларга тегишлидир. Маҳаллий аҳоли эса биз уларга нимани берсак, ўшанга шукур қилишлари керак”⁴⁴. М. Бехбудий ўлка халқларини ҳимоя қиларкан, фахр билан шунни айтадики, бу халқлар қадимий тарих ва маданиятта эга, бутун инсониятнинг маданий хазинасидан жой олган, дунёга машҳур алломалар, фикршунослари, юксак меъморчилик намуналарини берган, ўз ҳаёт тарзига эга, деҳқончилик, боғдорчилик, хунармандчилик юқори даражада ривожланган халқдир. Маҳаллий халқнинг ҳозирги аҳволига, унинг нодовлигига чор тузуми айбдордир⁴⁵.

Бехбудийни Аҳмад Заки Валидий, Мустафо Чўқаев, Ислон Шоаҳмедовлар қўллаб-қувватлашди. Тўғри, мусулмон делегатлари орасида ҳам муҳокама этилаётган масалаларга ёндашувда турли қарашлар юзага келди. Масалан, Аҳмад Заки Валидий ўз хотираларида қайд этишича, у съезде Россияда федератив давлат қуриши тарафдори сифатида қатнашган. Бироқ, Мустафо Чўқаев кадетлар билан, Ислон Шоаҳмедов социал-демократлар билан боғлиқлиги туфайли, гарчи принцип жиҳатидан уни рад этишмаган бўлса ҳам⁴⁶, уларнинг иккови ҳам федерация гоёсига қўшилишмаган.

Мусулмон федералистлари агар Туркистон ижроия қўмиталари съезди федерацияга қарши қарор қабул қилса, бу ҳол 16 апрелга белгиланган ўлка мусулмонларининг I съезди, шунингдек Бутунроссия мусулмонлари съезди ишига таъсир этиши мумкин, дея хавфсирашди. Шу боис улар ҳатто дўстлари ҳисобланган кишиларга ҳам қарши муроасиз кураш кайфиятида бўлдилар. Бу курашда Заки Валидийни Маҳмудхўжа Бехбудий, эсерлар партияси йўлбошчиси Вадим Чайкин ва шарқшунос Л. Зиминлар қўллаб-қувватлашди. “Айниқса, М. Бехбудий нутқи таъсири остида, — деб таъкидлайди Заки Валидий ўз хотираларида, — қишлоқ жойлардан келган қарийб барча ўзбек, қозоқ ва туркман делегатлари федерация тарафдорлари бўлишди. Шундай қилиб, унитаризм мағлуб бўлди”⁴⁷.

Съезд муҳокама қилинаётган масала бўйича “Россияга

давлатнинг айрим вилоятларига кенг мухторият бериш, айрим ҳолларда тўлиқ федеративлик бериш ҳуқуқларини алоҳида ҳимоялаш принциплари асосида демократик республика ўрнатил кўпроқ мувофиқ келади”⁴⁸ деган қарорни қабул қилди. Бошқача айтганда, европалик делегатлар кўпчилиكنи ташкил этган съездда миллий-маданий мухторият ўрнига кўпроқ ҳудудий мухторият кўзда тутилди.

Съездда Н. Т. Маллицкийнинг Туркистонда шаҳарлар ўз-ўзини бошқарувини ислоҳ қилиш ҳақидаги маърузаси муҳокама қилинаётганда зиддиятлар янада чуқурлашди. У ўзининг шаҳарлар ўз-ўзини бошқарувини икки мустақил орган — европалик аҳоли учун алоҳида ва маҳаллий аҳоли учун алоҳида органларга бўлини ҳақидаги лойиҳасини шу билан изоҳладикки, аҳолининг европалик қисми ўз-ўзини бошқарувнинг ягона шакли тарзида кам соғли бўлгани учун маҳаллий аҳоли доимо улардан устун келади. Маллицкийнинг лойиҳаси қарийб барча сўзга чиқувчилар томонидан танқид қилинди. Улардан айримлари бу лойиҳада миллатларни ўзаро қарама-қарши қўйиш, уларни ажратиш ташлаш, миллий ихтилофларни кучайтириш хавфини кўрдилар. Улар шаҳарлар бошқаруви бирлигининг энг яхши йўли Туркистонда яшовчи барча халқларнинг уни шакллантиришда ўзаро тенг ҳолда вакиллик тамойиллари асосида иштирок этишда деб билдилар. Айниқса, миллий демократия вакиллари бу борада қатъий муносабат билдирдилар. Аҳмад Заки Валидий мазкур лойиҳани русларни маҳаллий аҳолидан ажратиш йўли, мустамлака сиёсатининг давоми сифатида баҳолади. Беҳбудий ягона шаҳарлар ўз-ўзини бошқарувини яратилшни ёқлаб чиқиб, унда халқларни ўзаро тушуниш руҳида тарбияловчи, аҳолининг маданий жиҳатдан анча ривожланган қисмининг камроқ ривожланган қисмига таъсирини оширувчи органни кўришини айтди. У аҳолининг европалик қисми манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида мурсага келтирадиган қарорни — ўз-ўзини бошқариш органларини шакллантиришда пропорционал тамойил ўрнига европалик аҳолига барча ўринларнинг учдан бирини беришни таклиф этди⁴⁹.

Уша кунлари руслар орасида икки оқим юзага келди, улардан биринчиси — “илчи ва солдат депутатлари Совети” бўлиб, маҳаллий ташкилотларни советларга яқинлаштиришга интилди. Унга қарши бўлган иккинчи оқим эса со-

биқ Тошкент ҳоқими Малицкий бошчилик қилган гуруҳдаги одамларни ўзида бирлаштирди. Иккинчи оқимдаги руслар маҳаллий аҳолини руслардан ажратиб олиш ва бу билан икки қарама-қарши гуруҳларни юзага келтиришга интилди⁵⁰.

Туркқўмитанинг ҳам ўлка халқларига мухторият ҳуқуқини бериш масаласи бўйича муносабати аниқлаша борди. У, шубҳасиз, Муваққат ҳукуматнинг сиёсатини ўзида акс эттирар эди. Бугунги кунда яққол кўришиб турганидек, марказий ҳукуматнинг миллий дастури аввалиданоқ Россия халқларининг этник манфаатлари билан зиддиятли ҳолга келган, улар камида тенг ҳуқуқли субъект бўлиш, истиқболда эса ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқини қўлга киритиш истагида эдилар.

Расмий ҳоқимият империяга федерацияши ваъда қилди. Бироқ бу йўналишда амалий қадамлар қўймади. Халқлар эса ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқини истар эди. Улар 1917 йилда кўп нарсаларни талаб этишмади. Одатда фақат мухторият ҳақидагина гап борди. Бироқ бу ҳақда “ҳали вақти эмас” деган жавоб бўлди. Охир-оқибатда, Муваққат ҳукуматнинг миллий сиёсати маҳаллий аҳоли орасида тобора норозилик уйғота борди.

Туркқўмита ўлкани “мухториятлаштиришининг” (автономизация) қандай йўллари кўрди? Апрельнинг ўртала-рида у мазкур масала бўйича махсус йиғилиш чақирди. Ўша йиллардаги газеталар бу масаланинг қандай муҳокама этилганини аниқлашга имкон беради. Ҳумладан, К. Тимаев деган муаллифнинг “Туркестанская автономия” сарлавҳали мақоласи (“Туркестанский курьер”, 1917, 28 апрель) ушбу йиғилиш таассуроти остида ёзилган ва афтидан, фақат ўзининг шахсий фикринигина ифодалаган. “Туркистон ўлкасининг ҳозирги аҳоли, — деб ёзади Тимаев, — унга тўлиқ сиёсий мухторият киритишга имконият бермайди... Туркистон мустамлака сифатида ўз-ўзини бошқарув бора-сида инглиз ва француз мустамлакаларига ўхшаб йўл тутмоғи лозим. Бунда шубҳасиз Канада ва Австралия билан Туркистон маҳаллий аҳолиси ўртасида улкан тафовутни яққол кўриш мумкин”.

“Шундай қилиб, — хулоса қилади мақола муаллифи, — Туркистон аҳолисининг бошқарув қатлами юқори маданиятга эга, кўпчилиги европаликлардан ташкил топган Канада

ва Австралиядикидек эмас, балки “демократия” шароитида рус мустамлакаси бўлиб қолмоғи лозим. Туркистон тахминан Осиё ва Африкадаги инглиз ва француз мустамлакалари мавқеида бўлмоғи — лозим...”

Шу жиҳатдан олганда адвокатлар И. В. Чертов ва Б. А. Вараксиеларнинг Муваққат ҳукумат раиси А. Керенский номига ёзган мактуби диққатга сазовор: “... Шунин билан муҳимки, Туркистон ўлкасига нисбатан Сиз қандай сиёсатни қўллаб-қувватлайсиз, федерациями ёки мустамлаками? Бизнинг фикримизча, Туркистон ўлкаси вақтинча бўлса ҳам, рус мустамлакаси бўлмоғи лозим. Чунки мусулмонларнинг диний, миллий ва қабилавий муросасизликлардан дарҳол воз кечишларини кутиб бўлмайди. Агар ҳозирги шароитда мусулмонларга ўз тақдирини ўзи белгилаш имконияти берилса, яқин келажақда айрим қабила ва уруғларнинг ҳокимият учун кураши кучайиб, шубҳасиз, қонли жанглар тусини олади, мусулмонлар уни ташқаридан ёрдам олмай туриб, бартараф этолмайдилар ва тутатолмайдилар ҳам”. (“Пролетарская революция” журнали, 1924, №8.) “Ташқаридан ёрдам жумласи Россия ўлканинг ажралиб чиқиб кетишидан, унинг Туркия ёки Англия таъсирига ўтишидан хавфсираш лозимлигини англатарди. Шу боис империя, мустамлакачилик тизими ўзгармасдан қолмоғи лозим”.

Кўришиб турибдики, Муваққат ҳукуматнинг Туркистон қўмитаси Туркистон мухторияти ва ўлкани бошқаришни ташкил этиш ҳақидаги масалада мустамлакачилик усуллари сақлаб қолиш муносабатини ўзгартирмади.

Ўлка аҳолисининг асосий муаммоси — ўлка мухторияти масаласига муносабати мусулмон съездларининг ҳужжат ва қарорларида ёрқин акс этганди.

Туркистон маҳаллий аҳолисининг ижтимоий-сиёсий фаолиги ошиб бораётган шароитда Тошкентда 1917 йил 16 апрелда “Шўро Ислом” ташаббуси билан чақирилган I Умумтуркистон мусулмонлари съезди ўз ишини бошлади. Унда ўлканинг барча туб халқларидан ваколатга эга бўлган 150 делегат қатнашди. Съезд ҳайъатига Мунаввар қори, Убайдулла Хўжаев, Шерали Лапин, Тошғўлатбек Норбўтабеков, Аҳмад Заки Валидий, Солиқ Сатторов, Ислом Шоаҳмедов, Абдурахмон Ўразаев, Мулла Абдулмажид Маҳмудов, Серикбой Акаев, Аҳмадбек Қўйбоқаров, Собиржон Юсуповлар кирди. Съездда Туркқўмита аъзолари

А. Давлатшин, С. Мақсудий, М. Тимишпаев иштирок этди. Кун тартибига кўлаб масалалар киритилди: Муваққат ҳукуматга муносабат; Россиядаги бошқарувнинг шакли ҳақида; Таъсис Мажлисига тайёргарлик; Туркистондаги маҳаллий фуқаролик муассасалари; Ўлкадаги диний-шариат муассасалари; мактаблар, мадраса ва вақфлар; молиявий ишлар, эски муассасаларни янгилаш; диний маҳкама бошқармасини ташкил этиш ҳақида; озиқ-овқат, урушга муносабат; уруш ортида ишлаётганлар масалалари; “Шўро Ислomia” ўлка ташкилотини ташкил этиш ҳақида; “Шўро Ислomia”нинг ижроия қўмиталарига муносабат; Умум-россия мусулмонлари съездига делегатлар сайлаш ҳақида; ер-сув масаласи ҳақида.

Россияда бошқарувнинг бўлғуси шакли ва Туркистон мусулмонларининг ташкилий бирдамлиги ҳақидаги масалалар съезднинг диққат марказида турди.

Аҳмад Заки Валидий “Давлатни бошқариш ва уни ташкил этиш ҳақида”ги маърузаси билан қатнашди. У федерация ғоясини далиллар билан исботлашга ҳаракат қилди. Уни Маҳмудхўжа Бехбудий, Обиджон Маҳмудов, Муҳаммаджон Тимишпаев, Вадим Чайкинлар қўлаб-қувватладди. Бироқ ундан кейин сўз олган Садри Мақсудий, “Улу Туркистон” газетасининг муҳаррири Кабир Бакр ва бошқалар федерацияга қарши сўзлаб, “Демократик Россия Республикаси” деган жумлани ишлатишни таклиф этишди. Мунаввар қори ва Убайдулла Хўжаевлар дастлаб федерация ғоясига қўшилишмади, бироқ сўнгра улар ўз ғоявий муносабатларини ўзгартириб, федералистлар қаторига ўтишди (“Шарқ юлдузи”, 1993, №5-6).

Съезд иштирокчилари ўлкада янги давлат қуриш ҳақидаги масалани ҳам фаол муҳокама қилишди. Хилма-хил нуқтаназарлар билдирилди. Хусусан, Мунаввар қори, Мустафо Чўқаев ва Садри Мақсудийлар ўша пайтда миллий-ҳудудий мухториятга эришиш керак эмас, чунки “мусулмонлар ер-сув ишларини бошқаришни ўзлари амалга оширолмайди”, шу боис маданий-маърифий масалаларда мухториятга эришиш лозим, деб ҳисоблашди (“Нажот”, 1917, 23 апрель).

Шуниси диққатга сазоворки, съездда ватандош руслар ҳам иштирок этишди. Съезд иштирокчилари Андижонда чиқадиган “Туркестанский голос” газетаси муҳаррири Вадим Чайкинининг нутқини алоҳида эътибор билан кутиб

олишти. У ўз нутқида жумладан шундай деди: “Қадрли мусулмон дўстлар. Мен Сизни Озодлик билан табриклайман. Бизнинг бу озодликка муносиб эканимиз ўтган йилнинг июнидаёқ маълум бўлган эди (1916 йилги кўзғолон кўзда тutilмоқда — С. А). Мен мухтарам Керенский таркибда бўлган партия сафидаман. Мен ҳар бир халққа алоҳида федерация, кичик миллатларга эса миллий-маданий мухторият берилиши тарафдориман” (“Нажот”, 1917, 23 апрель).

Съезд 1917 йил март—апрель даври учун хос бўлган қарорни қабул қилиб, демократик ва федератив тамойилларга асосланган, мусулмонларга тенг ҳуқуқлар берувчи Россия конституциясини қайта ишлашга даъват этди. Съезд Россияда барча вилоятлар, шу жумладан, Туркистонга ҳам кенг мухторият берилиши кўзда тutilган Федератив Демократик Республикани тасдиқлаш ғоясини бир овоздан қўллаб-қувватлади.

Москвада 1917 йил 1—11 майда бўлиб ўтган I Бутунроссия мусулмонлари съезидан сўнг мусулмонлар орасида мухторият ҳақидаги масала фаол кўтарилди бошланди. Мазкур съездда қарийб барча сиёсий оқимлар—Волгабўйи, Қрим, Кавказдан келган ўнг консерваторлардан то сўл радикал-социалистларгача вакиллар қатнашди, шунингдек Туркистон, Бухоро ва Хивадан делегатлар иштирок этди.

Съезд мусулмон аҳолининг ҳаётий фаолияти билан боғлиқ кенг доирадаги масалаларни муҳокама қилди. Ташкилий жиҳатдан минтақавий партия ва ҳаракатларни мувофиқлаштириш учун Бутунроссия мусулмонлари Шўроси (Миллий Шўро) сайланди. Мазкур Шўронинг ижроия қўмитасига Туркистондан ўлка мусулмонлари Шўроси ҳайъати аъзолари Убайдулла Хўжаев ва Ислом Шоаҳмедовлар кирди.

Ижроқўм ва унинг раиси Аҳмад Солиҳов (Цаликов) шундай фикр илгари сурди: “Қарийб барча мусулмонлар ўртаҳоллардир ва бизнинг орамизда йирик бойлар йўқ. Мусулмонлар орасидаги синфий тафовутлар жуда аҳамиятсиз ва бизнинг афзаллигимиз ҳам шундадир, чунки синфий тафовутлар сиёсий ҳаётни ўта тарақлаштириб юборади, бу эса миллатнинг кучларини бўлиб ташлайди”. Шу боис мусулмонлар бирлашингиз, демократия байроғи остида бирлашиб, биз ўзимиз учун миллий ва маданий мухториятни таъминлай оламиз” (“Нажот”, 1917, 23 апрель).

Бироқ, бирдамликка интилишларга қарамай, унга эришиш осон иш эмас эди, хусусан гап, бу мамлакатнинг мусулмонлар яшайдиган ҳудудлар мухторияти ҳақида кетганди.

Съездда қабул қилинган қарорлар мусулмон аҳолиси орасида турли-туман ижтимоий-сиёсий оқимлар, ғоявий қарашларнинг кучайиб бораётган қутбланишини ўзида акс эттирди. Айниқса, Россияда миллий давлатчилик қуриш шакли ҳақидаги масала бўйича ўткир баҳслар авжга чиқди. Охир-оқибатда икки катта гуруҳ юзага келди: улардан бири марказлаштириш (централизм) тамойилларида турди ва Россия Демократик Республикаси таркибида мусулмонларнинг ҳудудий-маданий мухторияти тарафдори бўлиб чиқди. Уларни “унитаристлар” деб аташди. Бошқа гуруҳ Россия Федерацияси таркибида мусулмон халқлари учун ҳудудий мухторият берилиши тарафдорлари бўлиб чиқди. Улар ўзларини “федералистлар” деб аташди.

Дастлабки гуруҳнинг қарашлари Аҳмад Солиҳов тайёрлаган қарор лойиҳасида, иккинчисиники Муҳаммад Амин Расулзода тайёрлаган қарор лойиҳасида ўз ифодасини топти.

Қизгин ва узоқ давом этган баҳслардан сўнг кўпчилик овоз билан (446-тарафдор, 271-қарши) Муҳаммад Амин Расулзода ўқиб эшиттирган қарор қабул қилинди.

Мазкур қарорда шундай дейилади: “а) Россия давлат қурилишининг Мусулмон халқлари манфаатларини энг кўп таъминлай оладиган шакли миллий-ҳудудий-федератив асослардаги демократик республикадир: бунда муайян ҳудудга эга бўлмаган миллатлар миллий-маданий мухториятдан фойдаланади;

б) Россия мусулмон халқларининг умумий маънавий-маданий масалаларини тартибга солиш мақсадида бутун Россия учун бу соҳадаги қонунчилик вазифаларини ўз ичига олган марказий умуммусулмон органи таъсис этилади. Бу органининг шакли, таркиби ва вазифалари барча мухтор birlikлар вакиллариининг биринчи таъсис съезди томонидан белгиланади”⁵¹.

Ўлка мусулмонлари Шўроси райси съезд иши ҳақидаги хотираларида шундай ёзади: “Съезд протоколлари ва унинг иштирокчилари гувоҳликларидан шу аниқ бўлдики, съездда бирор-бир кишидан Россиядан ажралиш ҳақида сўзга чиқмади. Съездда Россияда Федератив давлат қуришга қар-

ши сўзга чиққанлар бўлди. Федерацияга тарафдорлик Бутунроссия демократиясига ишонч сифатида англанди... Кейинчалик узоқ вақт мавжуд бўла олмаган турли миллий суверен ҳукуматларни барпо этиш тажрибаси, бир томондан, рус инқилобий демократиясига бизнинг умумий ишончимиз католигини, бошқа томондан, ҳар бир ўлка ва ҳар бир халқ ўз давлатини юзага келтириб, уни ўз қўллари билан империализм чангалидан сақлаб қолиши мумкин деган нотўғри тасавурларни кўрсатди”⁵².

Миллий ҳудудий асослардаги эркин демократик иттифоқ сифатидаги федерация ҳақида мулоҳаза юритган М. Беҳбудий “Улуғ Туркистон” газетасида эълон қилинган “Баёни ҳақиқат” сарлавҳали мақоласида шундай ёзади: “Биз Россия мусулмонлари мамлакатнинг федератив қурилишига интилишларини истаймиз. Россиянинг ҳар бир мусулмон жамоаси ўзининг жуғрофий ва ҳудудий аҳволига мос равишда бўлиниши, барча россиялик мусулмонлар учун Марказий мусулмонлар бошқармасини ташкил этиб, ўзларининг урф-одат ҳамда анъаналарига мувофиқ бошқаришлари, руслар билан бирга қўлни-қўлга бериб, мамлакатнинг сиёсий ва иқтисодий ишларида иштирок этишлари ва жаҳон майдонига чиқишлари лозим. Федерацияга эришиш учун, биз, россиялик мусулмонлар, хусусан, Туркистон мусулмонлари Россиядан ажралмаган ҳолда қадимчилар ва жадидлар ўртасидаги зиддият ва ихтилофларимизни тугатиб, бирлашмоғимиз лозим. Биз истаймизки, Туркистон мусулмонлари унда яшаётган рус, яҳудий ва бошқалар билан биргаликда Туркистон ҳукуматини тузса, бизда парламентаризм йўлга қўйилса, унда туркистонлик мусулмонлар шариатга мувофиқ, ўз урф-одат, анъана ва динига яраша яшасалар. Барча туркистонликлар, яҳудий, христиан ёки мусулмонларнинг манфаатларини ҳисобга олувчи қонунлар чиқарилиши лозим.

Агар биз Туркистон мусулмонлари биргаликдаги саъй-ҳаракатларимиз билан ислохотлар ва иттифоққа интилсак, зиёлилар ва тараққийпарварларни бой ва уламолар билан биргаликда бирлаштирсак, унда биз бу билан динимиз, миллат ва ватанимизнинг гуллаб-яшнаши учун улкан хизмат қилган бўламиз” (“Улуғ Туркистон”, 1917, 12 июнь).

Июль ойининг иккинчи ярмида Қозон шаҳрида бўлиб ўтган II Бутунроссия мусулмонлари съезди, “Уламо” съезди

ва мусулмонлар ҳарбий съезди қарорлари туркистонликлар ҳаётига катта таъсир кўрсатди. 1917 йил 17 июлда очилган II Бутунроссия мусулмонлари съездида барча мусулмон халқларидан (шу жумладан Туркистондан ҳам) 260 делегат қатнашди.

Делегатлар кўриб чиқиладиган кўнгина масалалар бўйича, биринчи Бутунроссия мусулмонлари съезди қарорлари билан бирдамликларини билдиришди. Бироқ миллий давлат қуриши ҳақидаги масала муҳокамасига учала съезд делегатлари 22 июлда бирлашган мажлис ўтказиш зарур деб топдилар, унда қуйидаги қарор қабул қилинди: Туркистон, Қирғизистон, Кавказ ва Қримни бошқариш шакли ҳақидаги масалани ҳал этишни ушбу чет ўлкалар аҳолисининг ўзига ҳавола этилсин. Ички Россия ва Сибирь мусулмонлари учун эса кенг миллий-маданий мухторият қабул қилинсин ("Хуррият", 1917, 15 август; "Равнақ-ул Ислом", 1917, №5).

Бундай қарорнинг қабул қилиниши илгари олдинга сурилган ҳудудий мухторият ҳақидаги талаблар билан қиёсланганда бир оз орқага қадам қўйиш бўлди.

Шундай қилиб, съезд мусулмон халқларининг миллий тақдирини ўзи белгилаш ҳақида қарор қабул қилди. Қарорни амалий жиҳатдан дарҳол бажаришга, ўз-ўзини бошқарувчи ташкилотлар бўйича муассасалар ташкил этишга даъват этилди.

1917 йил 17—27 июлда Қозон шаҳрида бўлиб ўтган мусулмонлар ҳарбий съездида шу нарса таъкидландики, Бутунроссия мусулмонлари ҳарбий Шўроси айрим мусулмон ҳарбий қисмларини ташкил этиш ишида Россиянинг барча миллатлари марказий ташкилотлари билан алоқага кириш, агар зарур деб топилса, улар билан блок тузиш ҳуқуқига эга.

Делегатлар мусулмон қўшинларини ташкил этиш ҳақидаги масалани муҳокама қилиб, шундай хулосага келишди: агар доимий қўшин сақланиб қолинса ва халқ милицияси билан алмаштирилмаса, у миллий белгиси бўйича қайта ташкил этилади.

Бунда мазкур масалани ҳал этиш учун Петроградга дарҳол делегация юбориш, рад жавоби олинганда мусулмон қисмларини руҳсатсиз тартибда ташкил этишга киришиш кўзда тутилди ("Улуғ Туркистон", 1917, 30 июль). Съезд

мусулмон кўшинини ташкил этишга қарор қилди ва унинг амалий ижроси учун Бутунроссия мусулмонлари ҳарбий Шўроси (“Военный шуро”) — “Вошўро” ни ташкил этди. “Вошўро” райси этиб 22 ёшли прапорщик Илёс Алкин тайинланди. Бу ёш зобит миллий давлат қуриши масалаларида эсэрлар партияси қарашларида турарди.

II Бутунроссия мусулмонлари съездида Туркистон маҳаллий халқларининг аҳволи ҳақида Убайдулла Хўжаев атрофлича маъруза қилди. У чоризм ва Россия капитализмининг мустамлакачилик сиёсати, табиий заҳираларнинг очиқдан-очиқ таланиши, ҳар йили фақат пахтани ташиб чиқиб кетишдан юз миллиондан зиёд фойда ўзлаштирилаётгани натижасида ўлка маҳаллий халқлари ғайринисоний шароитларга маҳкум қилингани ҳақида дард билан сўзлади. “Бироқ, туркистонликлар қувонч билан қарши олган инқилоб ҳам, — таъкидлади маърузачи, — уларнинг ўз заминларига ўзлари хўжайин бўлишга интилишлари, ўлканинг тикланишига бўлган умидларини оқламади. Ўлкани бошқариш аҳолининг атиги 5 фоизини ташкил этган келгиндилар қўлида қолди”. Маърузачи оғизда ўзларининг демократия тарафдори деб даъво қилувчи, амалда эса ўлка халқлари манфаатларини инкор этувчи, эски сиёсатни давом эттираётган ишчи ва солдат депутатлари Совети фаолиятини кескин танқид қилди. У Еттисувда давом этаётган фожиа ҳақида қаҳр-ғазаб билан сўзлади.

Съезд томонидан ишлаб чиқилган қарорлар Бутунроссия миқёсида мусулмонлар ҳаракатини бирлаштириш учун замин бўлиб хизмат қилди. У мусулмон аҳолиси муаммоларига катта эътибор қаратгани ҳолда, ўзининг изчил демократизми ва янгиликка интилувчанлик йўналиши билан ажралиб турди. Бу ҳол мусулмон аёлларининг эркаклар билан сиёсий ҳуқуқларда тенглаштирилиши, айрим шариат меъёрларининг эмансипация қилиниши, хотин-қизлар тенг ҳуқуқлиги томон бир қадам ташланиши ҳисобланган съезд қарорларида яққол кўринди. Булар нафақат Туркистон, балки бутунроссия руҳонийлари томонидан таҳдид сифатида қабул қилинди ва уларнинг қаҳр-ғазабини кучайтирди.

Қозондаги мусулмон съездлари қарорларини таҳлил этган “Кенгаш” газетаси “Мусулмонларнинг ҳарбий ташкилоти” номли мақоласида Мусулмонлар ҳарбий Шўроси ва

унинг Туркистондаги бўлими (Вошўро)нинг ташкил этилишини табриклади. Мақолада Самарқандда мусулмон ҳарбий қўмитасининг ташкил этилиши ҳақида маълумот берилди. Ўлка мусулмонлари шўроси ишлари бўйича Самарқандда бўлган Заки Валидий бу қўмитанинг вазомини ўрганиб, унга зарур тузатишлар киритди. “Кенгаш” газетаси Туркистонда мусулмон қўшини ҳали ҳам оз миқдорда эканлигидан афсусда эканини билдирди. “Қуроолланмаган халқ, — дейилади мақолада, — фақат ягона ташкилотга бирлашганда ва ўзини қуроолли кучлар билан ҳимоя қила олгандагина ўз олдига қўйган мақсадларга эриша олади” (“Кенгаш”, 1917, 19 июль).

Мухторият ишлари ҳақида мулоҳаза юритган Абдурауф Фитрат қўидаги фикрга келади: “ҳар бир киши ўз кучи ва имкониятларига ишониши лозим. Кимки ўз кучига ишонмай, орзу қилган мақсадларига интилса, у, албатта, ярим йўлда йиқилиб қолади. Кимки ишонса, у, албатта, бошлаган ишини охирига олиб боради. Инсонга хос бу ҳис-туйғуларни биз миллатда ҳам кўраимиз. Ўзининг миллий кучларига ишонмайдиган миллатлар албатта пароканда бўлади. Ўз интилишларини амалга ошириш учун ташқаридан ёрдам кутаётган халқ секин-аста жарлик қаърига ағанайди...” (“Хуррият”, 1917, 4 август).

Фитрат ўз фикрини давом эттириб ёзади: “Биз мусулмонларга ўзига ишонч ҳисси етишмайди. Бирор бир иш, у хусусийми, умумий ёки миллийми, биз ўз кучимизга ишонсак-да, уни бошламаймиз. Кўпгина ишларда биз бошқаларга қараб тураимиз ва ташқаридан ёрдам кутамиз. Айнан шундай хато хатти-ҳаракатлар туфайли биз кўплаб қулай имкониятларни бой бердик”.

Қўзондаги мусулмон съездларининг қўшма мажлиси қарори эса, Фитратнинг фикрича, мусулмонларни “бошқалардан умид қилиш” ҳолатидан “ўз кучига умид қилиш” йўлига буриб юборди.

Мусулмон жамиятида рўй берган ва ўрганилаётган даврда миллий озодлик ҳаракатида кучлар мувозанатини ўзгартиришга олиб келган келишмовчиликлар мухториятчилар ҳаракати йўлбошчиларини, барча мусулмонларни бирлаштириш концепциясини илгари суришга ундади.

Бирлик ва мустақиллик ғоялари шу қадар улуг эдики, бу ғоялар 1917 йили Февраль инқилоби ва Октябрь тўнта-

риши оралиғидаги даврда миллий кучларнинг бирдамликка интилишини кўп жиҳатдан белгилаб берди.

“Туркистон мусулмонлари, — деб ёзади Фитрат, — келинг, Аллоҳ номи билан, Пайғамбар, дин, миллат номи билан бирлашайлик: биздаги мавжуд даъволар ва синфий бўлинишларга кўзимизни юмайлик. Исломнинг бош амри номи билан, биродарлик ва бирлик номи билан, Аллоҳ учун, дин, ватан ва миллат учун биз барчамиз — жадидлар, қадимийлар, мулла ва бойлар бирлашайлик, бир жойга йиғилиб, бир-биримизга ёрдам берайлик” (“Хуррият”, 1917, 25 июнь).

Бироқ ғоявий келишувга эришиш мумкин бўлмади. Бутунроссия миқёсида ҳам, Туркистонда ҳам турли мусулмон сиёсий оқимлари ўртасида зиддиятлар сақланиб қолди.

Туркистон жамиятини ажратиб ташлаган зиддиятлар миллий ғояни амалга ошириш йўлиларини қабул қилишдаги турли-туманликларда, ўлкани ижтимоий қайта қуриш истиқболларида, миллий ўз тақдирини ўзи белгилашнинг шакл ва усулларига ёндашувларда намоён бўлган эди.

Бу зиддиятлар Туркистондаги энг йирик мусулмон сиёсий ташкилотларидан бири — “Шўрои Исломия”нинг парчаланишига олиб келди. 1917 йил июнида ундан янги мусулмон сиёсий бирлашмаси — “Шўрои Уламо” ажралиб чиқди. Шўроиисломчилар каби туркистонлик уламочилар ҳам ислом анъаналарига таянишди, ундан Россия мустамлакачилигига қарши курашда фойдаланишга интилишди. Кўпроқ феодал-диний қарашларни ўзида акс эттирган уламочилар маиший ва ижтимоий ҳаётда анъанавий патриархал-феодал негизларни сақлаб қолиш, шариат қонунлари тамойилларига таянувчи ислом давлатини барпо этиш тарафдорлари бўлиб чиқашди. Шунга қарамай, шўроиисломчилар ҳам, уламочилар ҳам юзага келган геополитик вазиятда миллий озодлик ҳаракатига муайян даражада демократик воситаларни киритишга ҳаракат қилишди.

Шундай қилиб, февраль инқилобидан кейинги ривожланиш мангиқи мазлум халқларнинг миллий ўз тақдирини ўзи белгилаш ва Россияда миллий давлат қуриши янги моделининг таркиб топиши муаммосини объектив равишда олдинга сурди. Бироқ Муваққат ҳукумат оқилона миллий дастурни тақлиф этишга ноқобил бўлиб чиқди. Миллий давлатни янгилашнинг айрим сермахсул ғоялари буржуа-

демократик ва социалистик йўналишлардаги Россия сиёсий партияларининг дастурий ҳужжатларидан ўрин олди. Бироқ улар ҳам ўзларининг амалий фаолиятларида империяча фикрлаш асоратидан қутула олмади.

Бундай ёндашув Туркистонда ҳам ўз аксини топди. Туркқўмита марказий ҳукуматнинг ваколатли вакили сифатида долзарб бўлиб турган миллий-этник муаммоларни ўз пайтида ҳал этишга етарли эътибор бермади. Ўлка аҳолиси европалик қисмининг оммавий ижтимоий-сиёсий ташкилотлари фаолиятида миллий масалани ҳал этишда ўта сусткашлик намоён бўлди.

Бундай тарихий шароитда миллий зиёлилар, руҳонийлар ва тижоратчилар қатламларининг илғор йўлбошчилари мусулмон аҳолиси манфаатларининг ифодачиси сифатида майдонга чиқдилар. Улар курашнинг демократик усулларида фойдаланиб, ишчи ва солдат депутатлари Советлари съездларида ҳам, ўлка мусулмонлари қурултойларида ҳам, шаҳар Думаси мажлисларида ҳам Туркистон ва умуман, бутунроссияда ижтимоий янгилашнинг ислоҳотчилик йўлини ҳимоя қилдилар. Бунда миллий-ҳудудий мухторият мафкураси миллий-мусулмон партия ва ҳаракатларининг дастурий ҳужжатларида устувор ўрин тутди. Бу ғоя европалик инқилобий-демократик ҳаракатларнинг йўлбошчилари томонидан таърифланган ўз тақдирини ўзи белгилаш ғоясини ўзига сингдирган эди. Бироқ у, асосан Шарқ мутафаккирлари билдирган ғояларга, миллий озодлик курашнинг ўз тажрибасига асосланди. Россияда федератив давлат қурилиши, Туркистон мухторияти чегаралари ҳақидаги тушунча миллий мусулмон ташкилотлари, туркистонлик зиёлилар илғор қисмининг назарий ва амалий фаолияти тўғрисида кенгайтирилди.

Айни пайтда, 1917 йилнинг ислоҳотчилик ҳаракати хилма-хил қарашлар ва сиёсий эҳтирослардаги кишиларни бирлаштирувчи турли-туман ҳаракатларни юзага келтирди. Уларда ўртача либераллардан то инқилобий демократларгача, ислом давлатини яратиб тарафдорларидан то ижтимоий ривожланишнинг ғарб модели мухлисларигача бор эди. Шу билан ўлкани бошқаришнинг асосий масалаларини кўриб чиқишда, долзарб ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ҳал этишда фикрлар бирлиги йўқ эди. Ислоҳот-

чиларнинг миллий давлат қуриш муаммоси бўйича қарашларида ғоявий турфа фикрлилик намоён бўлди: ҳам конституциявий-монархик, ҳам мухториятчилик, ҳам республикачилик (дунёвий ва диний-исломий жиҳатдан) йўналишлари юзага келди. Бироқ, ғоявий-сиёсий қарашлар хилма-хил бўлса-да, тарихий анъана ва урф-одатларга, миллий менталитетга таянган ҳолда давлатчилик ташкил этиш ғояси, ўзига хос миллий-этник ривожланиш ҳақидаги орзуларнинг бирлаштирувчи вазифасини бажарди.

ТУРКИСТОН ХАЛҚИНИНГ МУХТОРИЯТЧИЛИК ҲАРАКАТИГА ЖАЛБ ЭТИЛИШИ

ТУРКИСТОН ЁЛКА МУСУЛМОНЛАРИ ШЎРОСИ (ЁЛКАМУСУШЎРОСИ)НИНГ ТАШКИЛ ЭТИЛИШИ – СИЁСИЙ БИРЛАШИШГА ҚЎЙИЛГАН ҚАДАМ

Миллий сиёсий ташкилотлар ўз тақдирини ўзи белгилаш гоёларини кенг тарғиб этиш ва уларни назарий идрок қилиш билан бир қаторда, мухториятчилик ҳаракатига маҳаллий аҳолининг кенг қатламини жалб этиш учун катта амалий ишларни олиб борди. I ёлка мусулмонлари съездида ташкил этилган Туркистон ёлка мусулмонлари Шўроси (ёлкамусшўроси) сиёсий фаолиятнинг бу муҳим томони ташкил этишда мувофиқлаштирувчи ва бирлаштирувчи марказ бўлди. Ёлкамусшўросининг ташкил этилиши орқали барча тарқоқ, бир-бири билан ўзаро боғланмаган мусулмон жамиятлари, қўмита ва иттифоқларини миллий озодлик ҳаракатига ташкилий ва марказлашган ҳолда бирлаштириш мақсади кўзда тутилди. Ўша пайтда биргина Тошкентнинг ўзида 200га яқин жамият бўлиб, уларнинг аксариси низом ёки дастурга ҳам эга эмас эди. Ҳатто Туркистонда, Абдулла Авлоний бошқарган машҳур “Турош” тараққийпарвар жамияти ҳам низоми бўла туриб, кенг ҳаракатлар дастурига эга бўлмаган. У ўз олдига қўйган вазифаларига кўра маърифатпарварлик жамияти эди.

Туркистон аҳолисининг турли қатламларини ўзига секин-аста жалб қила бошлаган мухториятчилик ҳаракати таъсирида ёлка шаҳарларида янги сиёсий кучлар пайдо бўла бошлади. Маҳаллий саноат корхоналари ишчиларининг чиқишлари Туркистоннинг энг кўп ривожланган шаҳарлари ҳаётида сезиларли ҳодиса бўлди. Ўша даврга тегишли манбаларда маҳаллий миллатлар орасида дастлабки профессионал ташкилотлар тузилгани, улар ўз талабларини дастурий ҳужжатларда асослай бошлагани ҳақида маълумотлар бор.

Бунда Россиянинг марказий районларидан 1917 йил май-июнь ойларида қайтган 100 мингга яқин туркистон-

лик ишчилар муайян роль ўйнади. Улар 1916 йилда мардикорлик ишларига сафарбар этилган эди. Уларнинг йirik саноат маркасларига яқин жойларга ўрнашиб, социалистик партияларнинг вакиллари ва фронтчилар билан мулоқотда бўлишлари, ватанига қайтганларидан сўнг уларнинг сиёсий ва касаба уюшма фаолиятига тезкор киришишларига сабаб бўлди. Собиқ ёлланма ишчилар, қора ишчилар Россиядаги заводлар, корхоналарда меҳнат қилган чоғларида синфий кураш амалиёти билан яқиндан танишишди ва инқилобнинг сўл радикал кучлари шиорлари, гоъларини қабул қилишди ҳамда ўзларининг иштирокида тузилган “Мусулмон меҳнаткашлари иттифоқи” фаолиятига ўз ҳиссаларини қўшишди. Улар даставвал “Шўрои Исломия”, унинг кўпроқ сўл қисми билан яқиндан ҳамкорлик қилишди, шаҳар Думасига 1917 йил июль-сентябрь ойларида бўлиб ўтган сайлов чоғида улар билан сайлов блокларини тузишди. Меҳнаткаш маҳаллий миллатларнинг фақат айрим касаба уюшма ташкилотларигина социалистик партиялар бошчилигида ташкил этилди ва ҳаракат қилди. Жумладан, Верний шаҳрида “Ишчи-мусулмонлар бирлашган иттифоқи” социал-демократлар билан бирлашган қўмитага кирган эсэрлар ташаббуси билан ташкил этилди; Тошкентда эса “қурувчи мусулмон ишчилар (усталар) иттифоқи” социал-демократлар ва эсэрлар ташкилоти сўл қисмининг фаол иштирокида юзага келди; Самарқандда — “Меҳнаткаш мусулмонлар иттифоқи” шўроисломиячилар ва социал-демократлар ташаббуси билан ташкил этилди.

Айтилган ташкилотлар ижтимоий таркиби бўйича бир хил эмас эди. Масалан, “Иттифоқ”га ҳунармандлар, касиблар, қурилиш ишчилари, кўнчилар ва бошқалар аъзо бўлиб кирган. Унга майда савдогарлар, маҳаллий зиёлиларнинг тараққийпарвар қисми ҳам аъзо бўлган. Бу ташкилотда, шунингдек, қишлоқ хўжалиги билан банд бўлган ва деҳқончиликка бевосита алоқадор шаҳарликлар ҳам иштирок этишган.

1917 йил июнь ойининг бошларида Тошкентда ҳам “Иттифоқ” ташкилоти тузилди, унинг раиси этиб Султонхўжа Қосимхўжаев, котибликка унинг акаси Акбархўжа сайланди. Тошкент “Иттифоқ”и, асосан, қурилиш ишчилари, мардикорлар, касиблар, майда савдогарлар, чойхоначиларни бирлаштирган. У мусулмон халқларини саводхон қилиш, уларни

1917 йил Октябрь тўнтарыши туфайли юзага келган иқтисодий ва сиёсий воқеалар билан ҳар томонлама таништириш, мусулмонларни мамлакат сиёсий ҳаётида иштирок этишларини таъкил этиш учун бирлаштириш; мусулмонлар орасида фуқаролик гоясини тарқатишни ўз олдига мақсад қилиб қўйди. Бу мақсадларга эришиш учун Тошкент “Иттифоқ”и ўқув юртлари, умумтаълим ва мафкуравий курсларни очиш, иқтисодий ва сиёсий масалалар бўйича газеталар, журналлар, рисоалар, китобларни нашр этиш, энг муҳими, аҳоли орасида оммавий тушунтириш ишларининг қулай шакллари—кечалар, маърузалар, суҳбатлар, халқ йиғинларидан фойдаланишни кўзда тутди. “Иттифоқ” кўчига жамоат ташкилотлари ва давлат муассасалари билан яқиндан алоқа боғлади, уларга ўз вакилларини юбориб турди. Бу ташкилотнинг кечиктириб бўлмайдиган вазифаларни ҳал этишида Тошкент ишчи ва солдат депутатлари Совети бевосита ёрдам берди.

Июнь ойининг охирида шунга ўхшаш иттифоқлар Хўжандда, июль ойда — Марғилонда ташкил этилди.

25 июнда Қўқонда халқ йиғини бўлиб ўтиб, унда биринчи марта ташкил этилаётган “Мусулмон меҳнаткашлар иттифоқи”нинг низоми қабул қилинди. Йиғилганлар иттифоқ бошқарувини сайлашди, 28 июнда бошқарув мажлисида ҳайъат сайланди. Унда Саид Бурҳонбек Худоёрхон ўгли — раис, Орифжон Мирпўлат ўгли — раис ўринбосари, Муҳаммаджон Холиқзода — котиб, Мирзоҳид Мирқўлизода — котиб ўринбосари, Маҳмуджон Аҳмаджон ўгли — хазиначи этиб сайландилар.

Андижонда 1500 киши аъзо бўлиб кирган маҳаллий аҳоли косибларининг “Сано ул-Ислоҳ” иттифоқи ташкил этилди. Бундан таъқари, Туркистон шаҳарларида ўқитувчилар, хизматчилар, талабалар ва бошқаларнинг иттифоқлари ишлай бошлади.

Тошкент, Қўқон, Андижон ва Фарғонада маҳаллий аҳолининг касаба ташкилотлари ташкил этилди. Бундай жараён Самарқанд меҳнаткашлари оммаси орасида ҳам кузатилди. 1917 йил 5 июлда самарқандликларнинг “Тоғир ва санъаткорлар жамияти” тузилди. Сайланган қўмитага Ганшин — раис, Федоров — котиб сифатида, қўмита аъзоллигига Ҳожиқул Муҳаммадзода, Мирза Ориф Абдурасулзода, Муҳаммадқули ўринбой ўгли, Муҳаммадамин Ниёзов ва бошқалар кирдилар.

1 август куни Самарқандда икки юз мусулмон ишчилари қатнашган мажлисда “Мусулмон заҳматкашлар иттифоқи”ни ташкил этиш ҳақида қарор қабул қилинди. Мазкур иттифоқнинг раиси этиб Абдулқаюм Ширинбой ўғли, котиб — Саидшо, хазиначиси — Саидахмадхўжа Сиддиқий, маданий-оммавий ишлар бўлими мудирини этиб Ақбар Шомансурзода сайландилар (“Хуррият”, 1917, 4 август).

Самарқанд “Иттифоқ”и аъзолари эски мансабдорларни ишдан олиб ташлаш, ҳокимиятнинг янги органларини сайлаш, халқнинг турмуш тарзини яхшилаш, унга сиёсий ҳуқуқлар бериш талаблари билан чиқишди. Унинг фаол аъзолари — Мирбобо Йўлдош ўғли, Абдулла Оқчурин, Эшонқули Миржамол ўғли ва бошқалар “Хуррият” газетасида эълон қилган чақириқларида маҳсулотлар нархларини камайтириш ва иш ҳақини ошириш, иш кунини қисқарттириш, болаларни беғул ўқитиш каби талаблар билан чиқдилар. Улар меҳнаткаш халқнинг кучларини бирлаштиришга, мусулмон ишчилари ва камбағалларни ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилишга чақирдилар. “Иттифоқ”нинг муносабати меҳнаткаш мусулмонларга мурожаатномада ёрқин кўринди: “Бизнинг мақсадимиз ишчи ва камбағаллар ҳуқуқларига эришиш учун курашишдир. Биз маҳсулотларни озиқ-овқат комиссиясидан олиш ва иттифоқ аъзолари учун 1.2 фунтдан 3.4 фунтгача ошириш талаби билан чиқамиз” (“Хуррият”, 1917, 18 июль).

Самарқанднинг эски шаҳар қисми аҳолиси касаба ҳаракати моҳиятини дарҳол тушунмади. Жамият ва иттифоқларни ташкил этишнинг мақсад ҳамда вазифаларини тушунтириш лозим эди. “Хуррият” газетаси бирлик ва жиқслик ғояларининг тарғиботчиси ва ташвиқотчиси бўлди. Унинг июль сонларида халқнинг ташкилий жиҳатдан жиқслашишининг аҳамияти тушунтирилди: “Россиянинг бошқа миллий районларида турли ташкилотлар тузиб бўлинган, Туркистон ўлкасида эса ҳозирча ўз олдида қўйган мақсадларига жавоб берувчи бирон-бир ташкилот маълум эмас. Агар бирон-бир ташкилот бор бўлса ҳам, биз унинг иш билан жиддий шуғулланаётганини эшитмадик (“Хуррият”, 1917, 4 август).

Бу даврда қизгин сиёсий фаолиятга қодир бўлган ижтимоий кучларни излашнинг қийин жараёни кечди. Айни пайтда ёшларга эътибор кучайди. Ёшларнинг сиёсий сушт-

حزمتلىك آزاد مسلمانلار

اوشبو اپرىل نىنك لىنجى كۈنى دە ، تاشكەند شەھرىدە ، جىمىج تر كىسان ولايتى دىن بىغلا دورگىن مسلمان دكىل لارى نىنك سىياز مجلس لارى بولادور .
خوقند شەھرىدە برپا بولگىن ، شوراي اسلام جمعيتى ، اوشبو اپرىل اتى نىنك لىنجى كۈنىدە بولگىن جمعيت دە شونىغ قورار قىلد يلاركىم : مذكور سىياز مجلسىغە ، خوقندە برپا بولگىن ، شوراي اسلام جمعيتى ، اوز طرفىدىن مەس دكىل

لار بىارسون .
تاشكەند شەھرىدە بولادورگىن ، سىياز مجلسىدە ، دكىل لار شونىغ ايش قىلادور لاركىم ، جىمىج تر كىسان مسلمان لارى اوچون بىزىل دە ايشلا يدورگىن دو ماخانى وجودغە كىلتورماق دور . اوشبو ، شوراي اسلام جمعيتى ، مذكور سىياز مجلسىدە بولادورگىن قورانى كوتوب تورو يدور .

خوقند شەھرىدە برپا بولگىن ، شوراي اسلام جمعيتى فرغانە ولايتى دە تورگىن برچە مسلمان لار دىن از تىخت دل اتەس قىلادور كىم ، مەلۇم تىخلىك و خاطر جمع لىك ايلان تورسە لار ، دەر بىر دە ترتيب نى ساقلاسا لار ايلگان .

احتمال بول اور تادە ، بعضى براغراگ آدم لار چىقوب ، اغوا قىلپ يورار لار ؛ لكىن سىز لار اغوا كر لار نىنك سوز لار نىغە حىج بىر وقت دە ايشا ناكىنر لار .

حزمتلىك آزاد مسلمان لار ؛ سىز لار از تىخت دل ايشا نىنك لاركىم ، بىنى خوقند مسلمان لارى طرفىدىن اتقاق بىلان برپا بولگىن ، شوراي اسلام جمعيتى ، مەلۇم مسلمان لار نىنك فايده لار نىغە خدمت قىلپ ، مەلۇم كوز لار نى شول بول دە تونادور لار .
مەروقت مسلمان لار نىنك تىخلىك دىر سايشتە لىك اوزرە رحمت لىك دە

تورماق لارى اوچون حركت قىلادور لار . دىرچە مسلمان لار مەرقىدە بولسە لار مەس تىخلىك و خاطر جمع لىك بىلان ترتيب ساقلاپ تورسە لار بىز مەسلمان لار نى اوز لار نىز نىنك فايده مېزدور . اگر نى تىخلىك بىلان مەرقىدە دەر بىر دە بىهودە سوز لارغە ايشا نىق ، تىخلىك لار نىز بوز و لوب ، كوراشىپ ايلگان اوشبو و تىت بىنى آزاد لىك دىن بى بىرە و بى فايده قالماق كىر اگ ، مەلۇم تىخلىك لار .

خوقند شەھرى نىنك شوراي اسلامىيە

Кўкон шаҳар мусулмонларига мурожаатдан намуна

кашлиги, лоқайдлигини “Хуррият” газетаси кўшлаб ма-терпалларда қайд этди. “Эй, муҳтарам ёшлар, — мурожаат этади “Хуррият”, — Сиз нималарни ўйлайсиз? Нега сиз беҳаракатсиз? Наҳотки халқ сизга эътибор бермаётган бўл-са? Сиз ҳақингизда миллат пима деб ўйлайди?” (“Хуррият”, 1917, 15 август).

Бу масалалар жадидчиликнинг таниқли мафкурачиси Абдурауф Фитратни ҳам ғоят таъвишга солган. У 1917 йил 25 июлдан бошлаб “Хуррият” газетасининг бош муҳаррири сифатида кўп жиҳатдан унинг ғоявий йўнали-шини белгилаб берди. Фитрат мақолаларидан бирида шундай ёзади: “Дунёнинг барча ўлкаларида амалга ошири-ладиган ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар ёшларнинг фаол иштирокида рўй беради. Самарқанднинг тараққиёти ва саодати бизнинг онгли хатти-ҳаракатларимизга боғлиқ. Биз уйларимизга қамалиб олганимиз учун ҳеч парса рўй бермаяпти”. У сўзида давом этиб шундай ёзади: “Туркистон—бизнинг муқаддас Ватанимиз. У сиздан ишларни ку-тади, ўзингизни кўрсатиб хизмат қилишингизни сўрай-дики, чунки Сиз ўзбек халқининг фарзандларисиз: турунг, боринг, чопинг, ишга чоғланинг!” (“Хуррият”, 1917, 2 август).

“Хуррият” саҳифаларида маҳаллий меҳнаткашлар омма-сини Туркистонда кеш қулоч ёзган демократик ҳаракатга жалб этиш жараёнлари ўз аксини топди. Агар февраль инқилобининг дастлабки даврида амалда миллий-сиёсий ташкилотларнинг йўқлигидан омманинг тартибсиз ҳара-кати кузатилган бўлса, кейинчалик секин-аста бу ҳаракат уларнинг ғоявий таъсири остида ташкилий хусусият касб этиб, меҳнаткашларнинг янги-янги қатламларини ўзига жалб этди. Жумладан, Туркистон ўлкаси аҳолисининг асосий қисми бўлган деҳқонлар “февраль янгиланишининг” дастлабки қадамлариданоқ ер ва сувдан фойдаланишни тартибга солиш масалаларини талаб қила бошлади ва баъзан буни ўзбо-шимчалик билан ҳал этишга киришган ҳоллар бўлди. “Хур-рият” газетаси бу ҳақда шундай ёзади: “Самарқанд яқини-даги Полвонариқ деган жойда Контром қишлоғининг кам-бағал деҳқонлари бойнинг тегирмонидаги ун ва бугдойни зўрлик билан тортиб олиб, ўзаро тақсимлаб олишди” (“Хур-рият”, 1917, 11 май).

Деҳқон оммасининг кўпчилиги инқилобнинг дастлаб-ки босқичида ғоявий-ташкилий жиҳатдан кучсиз ва шаҳар-

лардаги умумдемократик ҳаракатлар билан боғланмаган эди. Асосан, уларнинг кайфиятида қишлоқ аҳолисининг ҳукумат томонидан мустамлакалаштириш сиёсатида юз берган бебошлик ва мустабидларнинг ерларни тортиб олишларига қарши порозилиги ўз аксини топди.

Деҳқонлар оммаси ўша пайтда умумтуркистон миллий ҳаракатининг фаол қисми бўлиши учун ҳали етилган эмасди. Умуммиллий вазифаларни ҳал этиш дастури уларда йўқ эди. Инқилобга қадар бўлганидек, деҳқонлар кураши маҳаллий хусусиятга эга бўлиб, ўзларининг ерга бўлган ҳуқуқларини ҳимоя қилиш билан бевосита боғлиқ бўлди.

Инқилоб мобайнида деҳқонларни ўлка сиёсий ҳаётига жалб этиш аҳтиёжи кўпроқ англана борди, чунки, “Хуррият” газетаси ёзганидек, шаҳар атрофида ва чўл жойларда яшайдиган кишилар рўй бераётган воқеалардан хабардор эмасди (“Хуррият”, 1917 йил, 16 май).

Шундай қилиб, миллий матбуот ўз фаолияти билан Туркистон халқларининг сиёсий уйғониши жараёнларини фаоллаштиришга ҳисса қўшди. Бу билан у Россиянинг мустамлака ўлкаларидаги миллий озодлик ҳаракатида янги саҳифа очди. Бу пайтда косиб, ҳуварманд ва деҳқон меҳнаткаш оммасининг тартибсиз порозиликлари ва ташкиллашмаган чиқишлари ўрнига уларнинг турли-туман иттифоқлар, қўмиталар, советлар ва ҳоказо шакллардаги сиёсий ҳамда профессионал ташкилотлар раҳбарлиги остида ташкиллашган сиёсий фаолиятга ўтиши бошланди.

Демократик кайфиятдаги миллий зиёлилар халққа, агар турли советлар, қўмиталар, жамиятлар, партия ва сиёсий ҳаракатлар ягона марказга бирлашмаса, мусулмонларнинг мухторият учун кураши барбод бўлиши мумкинлигини тушунтиришга уринди (“Кенгаш”, 1917 йил, 19 июнь).

Туркистонда мухториятчилик ҳаракатининг таниқли мафкурачиси Аҳмад Заки Валидий ўз хотираларида қайд этади: “Ўша кунларда (апрелнинг бошларида — А. С.) Тошкентда мен эсэрлар партиясига ёзилдим. Санжар Асфандиёров социал-демократларга, Шерали Лапин монархистларга яқин эди. Бироқ, бундай фарқларга қарамай, ягона марказлашган ташкилот тузишнинг муҳимлигини англаб етган ҳолда, уларнинг ҳаммаси Туркистон миллий марказини юзага келтириш ғоясини қўллаб-қувватлашди”⁵³.
1917 йил 12 июнда ўлкамушўроси (Краймуссовет)⁵⁴

мажлисида қабул қилинган Низом бўйича барча шаҳар, уезд, волост мусулмонлар советлари ва “Шўрои Исломия”, “Равнақул Исломи”, “Мирвожул Исломи”, “Муаллимлар жамияти”, “Талабалар жамияти” каби бошқа ижтимоий ташкилотлар, айрим ижтимоий этник фарқларга қарамай, мусулмон депутатлари Советларининг волост, вилоят, уезд ва шаҳар бўлимларига бирлашишлари ва ихчам сиёсий бирлашма сифатида Туркистон мусулмонлари Марказий Шўросига бўйсунушлари лозим эди. Низомда Ўлкамусшўро (Краймуссовет) бирон-бир синф, партия ёки қабиланинг органи эмас, балки қонунчилик ҳокимиятини амалга оширувчи ваколатли умуммусулмон раҳбар органи сифатида ташкил этилаётгани баён қилинди.

Заки Валидий “Кенгаш” газетасида эълон қилган мақоласида шундай ёзади: “Маълумки, ҳозир дунёда халқ ўз мақсадларига фақат яхши жиқслашгандагина эришиш мумкин. Бироқ бунинг учун ташкилот зарур. Агар халқ ташкилотга эга бўлмаса, у ҳеч нимага эриша олмайди. Яхши ташкилотга эга бўлмаган миллат мухториятга нафақат муносиб эмас, балки бундай миллат ўлим ва йўқ қилинишга маҳкуmdir. Туркистон мусулмонлари, келинг, қўлни қўлга берайлик ва шундагина ҳаммамиз бир йўлдан бориб, олдимизга қўйган мақсадларга эришамиз. “Куч бирликдир” деган иборани ҳеч қачон унутманг” (“Кенгаш”, 1917, 19 июль).

Ўлкамусшўро ўз фаолиятининг асосий ширини қуйидагича белгилади: “Халқнинг энг кўп қатламлари — мардикорлар ва деҳқонларга чинакам ҳуқуқларни бериш ва Туркистон мусулмонларининг маданий, илмий, иқтисодий ва ғоявий такомиллашувига етказиш” (“Кенгаш”, 1917 йил, 19 июль).

Ўлкамусшўроси раҳбариятига Туркистоннинг жамоат ва сиёсат арбоблари Аҳмад Заки Валидий, Мунаввар қори, Маҳмудхўжа Бехбудий, Убайдулла Хўжаев, Тошпўлат Норбўтабеков ва бошқалар сайланди.

Ўлкамусшўроси ташкилий бўлими таркибига Заки Валидий, Фарид Тоҳирий, Толибжон Мусабой, Ибн Ямин Янбоев, Муҳаммадамин Афандизода, Низомиддин Асомий, Абдусами қори Зиёбой, Муродхўжа Солихўжа, Шокиржон Раҳимий, Тузел Жонбой, Абдулла Авлоний, Салоҳиддин

Муфтизода, Пири Мурсилзода, Муҳаммаджон Пошша-хўжаевлар кирди.

Ўлкамушўрода маориф бўлими ҳам ташкил этилди, унинг таркибига Мунаввар қори, Заки Валидий, Бурҳон Ҳабиб, Пўлатхон Пошшабеков, Абулқосим Аминзода, Абдусами қори, Рустамбек Юсуфбек, Иброҳим Тоҳирий, Нуширавон Явушев ва бошқалар сайланди.

Шундай қилиб, ёзга келиб Туркистон халқларининг бирдамлиги йўлида муҳим қадам қўйилди: мусулмонлар тарихида биринчи марта умуминтақавий миқёсда қурул-той чақирилди, унда халқларнинг мухториятга қатъий инти-лиши, ўз урф-одатлари, турмуш тарзини муҳофаза қилиш-лари аён бўлди. Бу манфаатларни ифодаловчи ҳайъат бошчилигидаги орган (Туркистон мусулмонлари марказий Шўроси) ташкилий жиҳатдан шакллантирилди, у Турки-стон жамиятининг жамоатчилиги, айниқса унинг илғор қисми томонидан Миллий марказ сифатида тушунилар эди.

Албатта, бу жамият илғор кучларининг муваффақияти эди, бироқ воқеалар ривожини улардан кўпроқ сафарбарлик, ишнинг шакли ва усуллариини такомиллаштиришда қатъият-ликни талаб этарди.

Шўрон исломчилар бошчилик қилган бирдамлик жара-ёнининг ўзида юзага келган янги тамойиллар руҳонийлар кўпчилик қисмининг дунёқараши юксала боришга таъсир кўрсатди.

Дин арбоблари, руҳонийлар ҳақидаги масала қўзғал-ганда, шунинг ҳам таъкидлаш лозимки, у Туркистон жамия-тида алоҳида мавқега эга эди. Дин пешволари ўлкадаги мусулмон аҳлининг дунёқараши, маънавий ва ахлоқий қадриятларини шакллантиришга, туркистонликларнинг сиё-сий эҳтирослари ва манфаатларига кучли таъсир кўрсат-ган. Бироқ мусулмон уламоларининг сиёсатга муносабати бир хил эмас эди. Уларнинг айримлари Туркистоннинг ижтимоий, иқтисодий ва маънавий ҳаётидаги ўзгаришларга қараб муносабатларини ўзгартирди.

Юқорида қайд қилинганидек, Туркистондаги дин аҳллари XX аср бошларидаёқ ўзларининг ғоявий қарапшлари бўйича икки асосий қутбга ажрала бошлаган эди. Улардан бир қисми ижтимоий янгиланиш эҳтиёжини ҳис этиб, маъри-фатпарварлик ғояларини тарғиб қилиш, маданият ва мао-

риф соҳасида исломни янгилаш тарафдорлари бўлиб чиқди. Бу, XIX аср охири—XX аср бошларидаги таниқли маърифатпарварлар: Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунаввар қори, Абдувоҳид қори, Абдусами қори ва бошқалар фаолиятида ёрқин намоён бўлди.

Мусулмон руҳонийларининг иккинчи бир қисми ислом ақидаларининг ўзгармаслигини неш қилиб, фикрлашда даққиликка юз тутдилар.

Мусулмон жамиятининг турфа хиллигини Туркистон халқи ҳаётининг ўзига хос хусусиятлари, энг аввало, ижтимоий-сиёсий муносабатларнинг алоҳидалиги, “капиталистик” ривожланиш жараёнларининг феодал муносабатлар билан муайян даражада чатишиб кетганлигида деб тушунтириш мумкин. Айнан руҳонийларнинг консерватив ва муҳолифатчи, қадимчи ва тараққийпарварларга шартли бўлиниши уларнинг “капиталистик” муносабатлар тарафдорими ёки феодал муносабатлар билан боғлиқ ижтимоий-сиёсий институтларни сақлаб қолиш тарафдорими, эканлиги билан белгиланган.

Айтиш керакки, ҳар иккала қатлам ва уларни қўллаб-қувватловчи турли-туман мусулмон аҳолисининг дунёқарашларида кўп жиҳатдан умумийлик бор эди. Бу, энг аввало, ўлкадаги тарихий тараққиётда ислом омилининг устуворлигини тан олишда, мустақиллик учун курашда мусулмон динининг Туркистондаги барча қатламларни жипслаштириш йўлидаги маънавий-ахлоқий имкониятлардан фойдаланишда кўринади. Шу муносабат билан “Шўрои Уламо” жамиятининг йўлбошчиси Шерали Лапиннинг “соф мусулмон тамойиллари ва шариат қоидаларига асосланган, мусулмонларнинг ўз тақдирини ўзи белгилашдек қонуний ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва амалга ошириш йўлида доимо посбон бўлиб турганман ва бундан кейин ҳам тураман” дея таъкидлаши характерлидир” (“Туркестанские ведомости”, 1917, 21 октябрь).

Бошқача айтганда, стратегик мақсад — мустамлакачилик зулмини тугатиш ва мусулмонларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқини таъминлаш ягона умумий, муштарак вазифа деб тушунилди. Муҳолифатчилар мазкур вазифани амалга ошириш йўллари белгилашда тараққийпарварлар билан келиша олмади. Турли тарихий босқичларда гоявий парчаланиш шакллари турлича намоён бўлади. Юзага

келган янги ижтимоий шароитларда руҳонийларнинг энг радикал қисми халқни кофирларга қарши муқаддас уруш — газавотга чақириш йўли билан мустақилликни қўлга киритиш учун ҳаракат қилди.

Дин арбоблари ва миллий зиёлиларнинг демократик кайфиятдаги қисми эса огоҳ этдики, мутаассиблик ва зўравонликка таянувчи етарли тайёрланмаган газавот халқни огир аҳволга солиб қўйиши, мустабидликни кучайтириши, қўйилган мақсадлардан узоқлаштириши мумкин. Уларнинг теран фикрига кўра, фақат тинч ислоҳотчилик йўли билангина миллий мустақилликни қўлга киритиш, демократиянинг умуминсоний тамойиллари ва шариат қонунларига таянувчи ижтимоий тузумни яратиш мумкин.

Руҳонийларнинг консерватив қисми янгиликларга қарши чиқиб, миллий демократларни "дахрийлар" атаб, уларни "кофирлар" маданиятининг мусулмон орасига кириб келишини қўллаб-қувватлаётганда айблади.

Диний экстремистларнинг жадидларни ҳам, янги усулдаги мактабларда рус тилини ўрганишга чақираётганларни ҳам, ғарб демократияси намуналарини ўзлаштиришга интилаётганларни ҳам кофирликда айблаши муносабати билан муфти М. Беҳбудий жадидчилик ҳаракати илк қадамларини қўяётган пайтдаёқ салмоқли диний далиллардан фойдаланиб, айбларнинг асоссизлигини кўрсатиб берди. У европача кийимларни кийиш, уйига тахтадан пол қилиш, томини темир тунука билан ёпиш ва, ҳатто, стол-стуллардан фойдаланишни ҳам диндан чекиниш деб ҳисоблайдиганларни оқилона фош этди. Эскилик тарафдорлари эса бундай йўл билан битта мақсадни — кимки тараққиёт йўлига кирса, уни омма олдида ерга уриш, камситишни кўзда тутган эди.

Беҳбудий мусулмон кишининг диёнатини ташқи кўриниш билан эмас, балки унинг эътиқоди билан боғлайди. У 1914 йилдаёқ "Ойна" журналида эълон қилган "Кийим ва ташаббус масаласи" номли мақоласида шундай деб ёзганди: "Агар одам европалик билан ташқи ўхшашликка эга бўлгани учун кофир деб ҳисобланса, унда ер юзида бирорта мусулмон қолмаслиги керак". Унинг фикрича, замонлар ўтса ҳам айрим урф-одат ва анъаналар ўзгармайди, шу боис ёмон урф-одатлар (бидъати саййа)ни йўқотиб, яхшилари (бидъати хасана)ни такомиллаштириш керак.

Беҳбудий ўз мулоҳазаларида мусулмон оламида ҳурмат

қозонган дин арбобларининг фикрларига таянди. Миср муфтийси Муҳаммад Абдонинг мусулмонлар орасида обрўси жуда катта бўлган. Шу боис Беҳбудий унинг фатволарига тез-тез мурожаат қилиб турган. Муҳаммад Абдо, Беҳбудий хотирлашича, фатволаридан бирида айтган эканки, “пояла, шапка ёки бошқа европача либослар кийиш шариатга умуман зид эмас, кимки буни рад этса, демак, ислом ва сунна тарихини билмайди” (“Ойна”, 1914 йил, № 6).

Ислохотчилик ҳаракатининг бошқа вакиллари каби Беҳбудий ҳам, диндан диний-этник адоватни кучайтириш мақсадларида эмас, балки миллий озодлик, ижтимоий тараққиёт учун курашда, Туркистондаги етакчи сиёсий кучлар ва ижтимоий қатламларни бирлаштириш йўлида фойдаланиш тарафдори бўлган.

Кўриб чиқилаётган даврда консерватив ҳамда тараққиёт тарафдори бўлган руҳонийларнинг сиёсий бирлашмаси сифатида “Шўрон Уламо” жамияти юзага келди, у 1917 йил июнь ойининг ўрталарида миллий ҳаракат ичидagi парчаланиш натижасида пайдо бўлди. “Уламо”нинг Тошкент жамияти таркибига Шерали Лапин, Абдумалик ҳожи, Абдулқодирхўжа, Мулла Саидмақсудхон Махдум, Мулла Муҳаммадхўжа, Мулла Тошпўлат қори, Мулла Пирмуҳаммад Аълам ва бошқалар кирди (“Ал-Изоҳ”, 1917, 19 июль).

“Шўрон Уламо” ўз ғояларини тарғиб этиш учун “Ал-Изоҳ” журналининг нашр этди. Унинг ношири ва масъул муҳаррири Абдумалик ҳожи Абдунабиев эди. Журналнинг биринчи сони 1917 йил 19 июнда чиқди. Ҳаммаси бўлиб 31 сони нашр этилган, “Ал-Изоҳ” журналининг 1918 йил май ойида Туркистон Совет республикасининг ХКС қарори билан ёпилди, унда жумладан шундай дейилади: “Мусулмонча “Ал-Изоҳ” журналининг аҳолининг бир қисмининг бошқасига қарши қўйган мақолаларни чоп этгани учун ёпилади. Нашр этилган ва савдода бўлган журнал сонлари дарҳол мусодара этилсин ва миллий ишлар бўйича комиссариатга топширилсин”.

Ҳозир шу нарса маълумки “Ал-Изоҳ” журналининг ёпиш бўйича шўро ҳукумати органларининг шарҳи ҳеч бир ишонарли эмас. Совет ҳукумати тузилмалари уламочилар нашр органини “ғоявий реакцион” деб атаб, биринчи навбатда, ғоявий кўп фикрлиликни илдириши билан суғуриб олиш ва

коммунистик мафкура яккаҳоқимлигини ўрнатишга интилган большевистик партиянинг экстремистик мақсадларини кўзда тутди. “Ал-Изоҳ” журналининг ғоявий йўналиши ҳам, “Уламо” жамиятининг бутун фаолияти каби, сиёсий ёндашувлар ва дастурий қоидаларнинг хилма-хиллиги билан фарқланар, бунда ҳам тараққийпарвар, ҳам консерватив қарашлар ўз аксини тошган эди.

“Уламо” жамияти аъзолари қарашларидаги консервативлик маданият ва маънавий ҳаёт масалаларида ёрқин кўринди. Уларнинг умуман, миллий урф-одатлар ва кўп асрлик анъаналар, ислом динининг маънавий қадриятларини сақлашдек соғлом ғояга таянган ҳолда, ҳаёт, тарихий тараққиёт мантиқи янгилашга жамият ҳаётида тубдан эҳтиёжини объектив равишда тақозо этаётганини тушунгиси келди. Шунингдек, етилган ижтимоий муаммоларни ҳал этиш, кишилиқ ҳаётининг ўз умрини тугатган муносабатлар мезонидан ҳамда маънавий-иқтисодий институтларнинг эскирган шаклларидадан воз кечип йўли билангина олға қадам ташлаш мумкинлигини тушунишлари келмади. Натижада уламочиларнинг кўпгина ғоявий қарашлари билан келишиш мумкин бўлмай қолди. Жумладан, улар феодал-патриархал турмушнинг эскирган асосларини ҳимоя қилиб, барча янгиликларга қарши турдилар. Уламочилар ва уларнинг ғоявий органи “Ал-Изоҳ” аёллар эмансипацияси ғоясига кескин қарши чиқди. Хусусан, “Ал-Изоҳ” журнали жаҳидларнинг “Турон” газетасида чиққан, хотин-қизлар учун мактаблар очиш ва уларни ижтимоий ҳаётга жалб этиш ҳақида сўз борган мақоласини танқид қилиб, мақола муаллифи Мирмуҳсин Шермуҳаммад ўглини худосизликда айблади. “Хотин киши — хотин киши бўлиб қолиши лозим ва уни эркак кишига тенглаштириш ақлсизликдир,” деб ёзганди журнал.

Журнал бошқа бир мақоласида кўп хотинлиликни ёқлаб, худо пайғамбарга кўп хотинлиликка рухсат берди, оддий мусулмонга тўртга хотин олишга рухсат этилган, бироқ улар ўртасида адолат ҳукмрон бўлиши лозим, деб ёзади (“Ал-Изоҳ”, 1917, №4).

“Ал-Изоҳ” ўлкамусшўро атрофида жинслашган илғор миллий зиёлилар фаолиятини қоралаб, уларни исломга хиёнатда айблади ва демократларни халқдан ажратиб қўйишга интилди. Иш шу даражага етдики, уламочилар

сартарошларга зиёлилар соқолини олишни, чойхоначиларга эса уларга чой дамлаб беришни тақиб қлади.

Айни пайтда, ғоявий қарашлар ортодоксалигига қарамай, “Уламо” ташкилоти аъзолари ўлка маҳаллий аҳолисининг озодликка интилишларини фаоллаштиришга ўз ҳиссаларини қўшдилар, мустақил мусулмон давлатини таркиб тоштириш зарурати ҳақидаги фикрни жамоатчилик онгига сингдирдилар. Уламочилар Туркистон мусулмонларининг диний-этниқ қарашлар жиҳатидан яқдил бўлиш йўлида анчагина ҳаракат қилдилар.

Қўқонда ташкил этилган “Уламо” жамиятининг низоми билан танишиб чиқиш шўрон уламочиларнинг ўз олдига қўйган вазифалари ҳақида аниқ тасаввур беради. Унда, жумладан, қуйидаги мақсадлар қўйялади:

1. Мусулмонларни ягона ташкилотга бирлаштириш учун мутараққий-маърифий асосларда миллий-диний тафаккурни оммалаштириш ва сиёсий ҳаракатни шакллантириш.

2. Миллатлар ҳамда мусулмонларнинг ахлоқий асосларини вақтли нашрлар ҳамда доимий босма органлар йўли билан муҳофаза қилиш.

3. Мусулмон фуқаролар орасида диний заминда юзага келиши мумкин бўлган ҳар хил шикоят ва англашилмовчиликларни ҳал этиш ва тушунтириш.

4. Мадрасаларни иқтисодий қўллаб-қувватлаш ва тартибга солиш, ўқитувчи ва ўқувчиларни муҳофаза қилиш, уларнинг тараққий этиши ҳақида ғамхўрлик кўрсатиш ва муҳтожларга ёрдам бериш.

5. Илмий-маърифий фаолиятда ўзини кўрсатган мувосиб кишилардан ўқитувчилар танлаш ва тайёрлаш⁵⁵.

Совет тарихшунослигида Туркистонда социалистик ғоялар “меҳнаткаш мусулмонлар” орасида гўёки қисқа муддатда кенг равишда қўллаб-қувватланган деган фикр учрайди, зеро ислом ва социализм мафкурасида умумийликлар кўп эмиш. Бироқ бутунги кунда шу нарса аёнки, социалистик қондалар маҳаллий аҳоли онгига қарийб етиб бормаган, социализмни Туркистон мусулмонларига сингдириш совет ҳокимияти ўрнатилгандан сўнг кучли мафкуравий тазйиқ остида олиб борилди. Февраль инқилобининг туб бурилиш кунларида мустақиллик ғояси Туркистон жамияти турли қатламларининг руҳий ҳолати ва манфаатларида устуворлик қилди. Уларни тарғиб этишда Ўлкамушўро етакчи роль ўйнади. У

Ўз фаолияти билан туркистонликларнинг сиёсий фаоли-
гини изчил равишда уйғотди. Ўлкада мухториятни қўлга
кирйтиш учун ҳаракатни кучайтирди.

Бу эса муайян тарихий аҳамиятга эга эди. Бироқ уни
ташқил этишда Ўлкамусшўро қўшлаб қийинчиликларга ҳам
дуч келди. Улардан бири, ташкилот таркибида ҳам ислом
қонун-қондалари, ҳам Россия империяси қонунлари билан
шугуллана оладиган юқори малакали ҳуқуқшуносларнинг
жуда камчилиги эди. Шу муносабат билан Маҳмудхўжа
Беҳбудий Самарқанд “Шўрон Ислония”си мажлисида таш-
вишланиб сўзлаганди: “Биз туркистонликларга она тилида
ҳам, рус тилида ҳам, эркин сўзлай оладиган ва таҳрир
қиладиган, шариатни билладиган ва жаҳон сиёсий шаро-
итини тушунадиган кишилар дарҳол керак. Бундай хусу-
сиятларга эга бўлмаган киши ҳеч қандай фойда келтир-
майди...”

Улар Туркистоннинг ҳаётий манфаатларини ҳисобга
олувчи биз учун зарур қонунлар лойиҳаларини ишлаб
чиқишлари лозим. Агар биз, мусулмонлар, буни ўзимиз
қилмасак, яна шундай бўладикки, руслар бизнинг ўрнимиз-
га қонунлар чиқаради, улар худди аввалгидек бизнинг дин ва
ҳаётимизга мувофиқ келмайди” (“Хуррият”, 1917, 3 июль).

Оғир молиявий аҳволда қолган Марказийшўро мод-
дий ёрдам кўрсатиш ҳақида халққа мурожаат қилади. Унда
жумладан шундай дейилади: “...Туркистон мусулмонлари
ўлка учун сиёсий федерация (мухторият)га эришишга қарор
қилдилар. Бунинг учун қишлоқ ва овулдан тортиб, шаҳар ва
ҳатто ўлка миқёсида Туркистоннинг барча мусулмонларини
бирлаштириш ва ташқил этиш лозим. Бу ташкилий иш
амалга оширилгандан кейин Туркистон Таъсис Мажлисини
тузишимиз зарур”⁵⁶.

Бунинг учун туркистонлик тараққийпарварлар тош-
кентлик мусулмон ўзбек, қозоқ, қирғиз, татар, тожик ва
туркманларни бирликка чақирди ҳамда Туркистон халқига
февраль инқилоби юзага келтирган муҳим муаммоларни
англаштириш бўйича бирликда ишлар олиб бориш зарури-
ятини тушунтиришди. Тараққийпарварларнинг фикрича,
агар миллатлараро бирликка эришилса, унда мактаб ва
маориф, кутубхона ва қироатхоналар, озиқ-овқат ва ер-сув
масалаларини ҳал этиш мумкин. Ўлкамусшўро буни шун-
дай тушунтиради: “Ҳозир Туркистон халқи замонавий аҳвол

ва ўз миллий манфаатларини тушуниши, маданий ривожланган халқлар қаторига кириши учун газеталар, китоблар, рисола ва варақалар нашр этиши лозим. Бунинг учун пул керак...

...Маълумки, ҳозирги пайтда барча ишларни фақат пул билан ҳал этиш мумкин. Шу боис, асирликдан озод бўлиш ва миллатимиз ҳамда динимизни улуғлаш учун ҳар бир туркистонлик мусулмон, камбағал бўладими ёки бойми, имконияти кўтарганича молиявий ёрдам кўрсатиши лозим...»⁵⁷.

Халқ бу чақириққа етарли жавоб бермади, бор-йўғи 5—6 минг сўм пул йиғди, ҳолбуки, биринчи галдаги эҳтиёжлар учун 500 минг сўм зарур эди.

Мунаввар қорининг талабига кўра, Туркистон қўмитасининг қарори билан 1917 йил 1 июлдан “Нажот” газетасини нашр этиш Ўлкамушўро ихтиёрига ўтказилди. Газета унинг маблағига чиқа бошлади.

Ўлкамушўро “Нажот” газетасини “Кенгаш” деб ўзгартирди ва унга “Яшасун қўшма халқ жумҳурияти!” деган шиорни белгилади. 1917 йил 25 июнда “Кенгаш” газетасининг биринчи сони Ўлкамушўросининг нашр органи сифатида чиқди.

“Кенгаш” газетасининг муҳаррири эгиб дастлаб Аҳмад Заки Валидий, кейинчалик эса Мунаввар қори сайланди. Муаллифлари кўрсатилмаган, бош мақолалар Заки Валидий ва Мунаввар қори томонидан ёзилган. 1917 йил 4 октябрда “Кенгаш” газетаси “Турон” билан бирлашиб, “Турк эли” номи билан чиқа бошлади. (“Турон”— туркистонлик федералистлар гуруҳи томонидан 1917 йил 4 апрелда ташкил этилган орган).

Миллий демократлар йўлбошчилари бу пайтга келиб Ўлкамушўроси ҳақида гап кетганида, Туркистон қўмитасининг фаолиятига танқидий ёндоша бошладилар. Дастлаб шўронисломиячилар Муваққат ҳукуматнинг чақирилаган Таъсис Мажлисида туркистонликларнинг талабларини албатта қондирилади деган ваъдаларига ишониб сусткашлик кўрсатдилар, кутини вазиятида бўлдилар. Апрельнинг охирларида Туркқўмита қошида бўлиб ўтган мажлисда “Туркистонга сиёсий мухторият бериш”нинг имконсизлиги тав олинигач, Туркқўмитанинг халқчиллигига ишонч йўқолди. Бунинг устига, 1917 йилнинг ўрталарида Литва ва

Украина халқлари Таъсис Мажлиси чақирилишини кутмай, ўз мухториятларини эълон қилган ҳамда “Марказий Рада” ва унинг ижроия органи—Бош котибиятини ташкил этган пайтдан бошлаб, туркистонлик тараққийпарварлар кескин фаолашдилар. Улар Муваққат ҳукумат Туркистонда миллий масалани ҳал этишни жўрттага чўзаётганини тушуниб етишди.

Туркистонлик миллий демократлар шундай хулосага келишди: “Агар мусулмонлар ҳатто мухторият лойиҳасини тайёрлаб, Таъсис Мажлисида нутқ сўзлаб, тасдиқловчи қарорга эга бўлсалар ҳам иш шу билан тугамайди. Барибир озиқ-овқат, ер-сув қўмиталари ташкил этилмагунча ва ўз-ўзини бошқариш тамойили ўрнатилмагунча Туркистонни мухтор ўлка деб ҳисоблаш мумкин эмас” (“Кенган”, 1917, ...).

“Улуғ Туркистон” газетаси саҳифаларидан бирида ноябрь ойида Ўлкамушўроси манзилгоҳига украиналик федералистлардан телеграмма олингани, унда Украина ўзини алоҳида республика деб эълон қилгани ҳақида хабар берилади. Бироқ телеграмма ўз пайтида етиб келмайди. Муваққат ҳукумат вакиллари туркистонлик федералистлар ҳам украиналиклардан ибрат олиб, ўз республикаларини ташкил этишидан чўчиб, бу телеграммани Тошкент ишчи ва солдат депутатлари Советига юборади. Телеграмманинг мазмуни Тошсовет раҳбариятининг бир қисмида мусулмонларга нисбатан шубҳа уйғотади.

Тошсоветнинг ишончсизлик руҳидаги хатти-ҳаракатлари аста-секин ўлка мусулмонлари шўроси ҳамда ишчи ва солдат депутатлари Совети қарашларида келишмовчиликларнинг чуқурлашувига олиб келди. Бунинг устига Россиядаги воқеалар таъсирида Туркистондаги ишчи ва солдат депутатлари Советлари тобора радикаллашиб борди. Уларнинг ўлка ижтимоий ҳаётининг барча муаммоларига кескин синфий ёндашуви, ҳокимиятга кучайиб бораётган даъвоси маҳаллий халқларнинг умуммиллий манфаатларини инкор этиш — буларнинг ҳаммаси миллий демократларнинг советлардан ихлосини қайтарди, улар ўртасидаги зиддиятни чуқурлаштирди.

Туркистон жамиятида муваффақиятли бошланган бирдамлик жараёнлари дарҳол жиддий тўсиққа дуч келди. Бу пайтга келиб, Туркистон минтақасида рўй бериб улгурган

ижтимоӣ-сиёсий ва ижтимоӣ-руҳӣ саликишлар кучларнинг ижтимоӣ ва сиёсий жойлашишига муҳим ўзгаришлар киритди, уларнинг бундан кейинги бирдамлиги масаласини анча мушкул қилиб қўйди.

“Шўро Исломия”, “Турон”, “Иттифоқ”, “Алаш” каби йирик умумдемократик ташкилотлар фаолиятини ўрганиш шуни кўрсатадики, миллий-сиёсий ташкилотлар маҳаллий аҳоли орасида сезиларли таъсирга эга бўлган. Улар маҳаллий аҳоли кенг оммасини жалб этиш учун диний қарашлар, анъаналар, маданий-маърифий ғоялардан фойдаланишган. Бироқ миллий ижтимоӣ-сиёсий ташкилотларнинг талаблари Россия буюк давлатчилик шовинизмининг зарбасига дуч келди, кадетлардан тортиб то большевикларгача барча партиялар бу “касаллик”ка чалинган эди. Миллий ташкилотларнинг мухториятга эришиш учун бўлган барча уришлари улар томонидан Россия ва унинг яхлитлигига қарши йўналтирилган сепаратизмнинг кўриниши, буржуа миллатчилиги, “пантуркизм”, “панисломизм” сифатида баҳоланди. Миллий чет ўлкаларни рус мустамлакалари, хом ашё, арзон ишчи кучи мабдалари ва Россия давлатининг мустақкам таянчи сифатида қабул қилиш ҳисси ҳали ҳам ҳукмрон эди.

Февраль инқилоби тўғайли юзага келган миллий умумдемократик ташкилотлар, шу жумладан Ўлкамушўроси маҳаллий аҳоли манфаатларининг асосий ифодачилари бўлиб майдонга чиқди. Уларнинг пайдо бўлиши Туркестон жамиятининг турли қатламларида сиёсий уйғонишга туртки бўлди. Шу билан бирга, мусулмонлар орасида турли сиёсий ташкилотларнинг пайдо бўлишига олиб келган ғойвий ихтилофлар миллий озодлик ҳаракатидаги кучлар мувозанатини тубдан ўзгартирдики, бу ҳол мухторият учун курашда миллий кучлар бирдамлиги жараёнига сезиларли таъсир кўрсатди.

МУХТОРИЯТЧИЛИК КАЙФИЯТЛАРИНИНГ КУЧАЙИБ БОРИШИ ВА АМАЛИЙ ТАЙЁРГАРЛИК

Туркестон мухторияти ғоялари февраль инқилоби томонидан қарор топтирилган демократик тамойиллар ва февралдан кейинги ривожланишнинг реал амалиёти ўртасидаги қарама-қаршилиқлар кучайиб бориши билан ўлка маҳаллий аҳолисининг ижтимоӣ онгига тобора мустақ-

камроқ синга бошлади. Шу маънода 1917 йилининг июль сентябрь ойларида бўлиб ўтган шаҳар Думаси ва Бутунроссия Таъсис Мажлисига сайлов маъракалари муҳим аҳамиятга эга бўлди. У тарихга Туркистон жамиятининг сиёсий ҳаётига кўп жиҳатдан таъсир кўрсатган йирик ижтимоий-сиёсий тадбир сифатида кирди. Сайлов давомида зиддиятли ижтимоий, сиёсий ва миллий манфаатларнинг тўқнашуви бутун қирралари билан намоён бўлди; маҳаллий аҳоли ва ҳокимият тузилмалари томонидан ўлка келажагига концентрал ёндашувларнинг муқобиллиги белгиланди.

Маълумки, Муваққат ҳукумат ҳокимият тепасига келгач, Россия маркази ва унинг чет ўлкаларидаги оғриқли муаммоларни амалий ҳал этишни Таъсис Мажлисини чақириб билан боғлаган эди. У 1917 йил 2 (15) мартдаги Баёнотномасидаёқ янги қонунчилик органини тез орада чақириб ва умумий сайлов ҳуқуқига асосланган пропорционал тизимни кўзда туғувчи сайловлар ҳақидаги қонунни қабул қилиш ниятида эълонини билдирган эди. Таъсис Мажлиси Муваққат ҳукумат томонидан Россиянинг барча кишилари сайлайдиган янги озод Россияга асос соладиган вазифаларни ҳал этувчи мажлис сифатида тушунилди. Бу мажлис Россиянинг бирор бир қисми эмас, балки бутун аҳолиси томонидан сайланиши лозим эди. Шу боис дарҳол Таъсис Мажлисига сайловлар умумий тенг, тўғридан-тўғри ва яширин овоз бериш йўли билан амалга оширилиши эълон қилинди.

Сиёсий партияларнинг Таъсис Мажлисига муносабати энг аввало уларнинг аниқ бир тарихий пайтдаги дастурий-тактик йўл-йўриқлари билан белгиланди. Масалан, меньшевиклар Таъсис Мажлисининг чақирилишини юз бераётган воқеалар тартибида биринчи модда деб атади, ундан конституцияни ишлаб чиқиш, бошқариш шаклларини белгилаш, ишчилар, ер, миллий масалалар, тинчлик ва уруш муаммоларининг ҳал этилишини кутди. Шунга ўхшаш муносабатлар эсэрларда ҳам бор эди, улар деҳқонлар овозидан умид қилиб, кўпроқ муваффақиятга эришишга ишонарди.

Большевиклар эса даставвал Таъсис Мажлиси демократик республикани жорий этиши ёки қонунлаштириши лозим деб ҳисоблашди. Сўнгра Советлар ўзини инқилобий кучларни жишлаштирувчи марказ сифатида намоён эга бошлагач,

давлат ҳокимиятини ташкил этишнинг большевикча йўналишида ўринлар тобора камайиб борди.

Бироқ бундан большевиклар Таъсис Мажлисини чақириш фикридан бутунлай воз кечишган деган фикр келиб чиқмайди. В. И. Ленин сиёсий аҳволдан келиб чиқиб, Таъсис Мажлисининг ижобий роли, унинг инқилобий қўмиталарга айлантирилиши мумкинлиги ҳақида фикр билдиради. Парламент республикаси эмас, балки “қуйидан юқорига” бўлган Советлар республикаси, дея таъкидлайди Россия большевикларининг доимий йўлбошчиси⁵⁸.

Таъсис Мажлиси ғояси самодержавияга қарши сиёсий курашда XX аср бошларидаёқ тарқалган эди. “Бугун ҳокимият Таъсис Мажлисига” шиори туркистонлик зиёллилар томонидан ҳам қўллаб-қувватланган бўлиб, улар бу муҳим тadbирга жиддий тайёргарлик кўра бошладилар. Туркистонликлар демократик тамойиллар асосида ташкил этилган Таъсис Мажлисигина Россияда бошқариш шаклини ўрнатиш ва ўлкага мухторият ҳуқуқларини берадиган конституциянинг ишлаб чиқилишига катта умид боғладилар. Шу боис, тарихий манбалар гувоҳлик беришича, қарийб барча миллий ижтимоий-сиёсий ташкилотлар, жамиятлар ва тўғарақлар Россия қонунчилигини яхши билувчи, рус тилини эркин эгаллаган ва туркистонликлар талабларини амалга оширишга қодир бўлган муносиб номзодларни тавсия этишга интилдилар.

Таъсис Мажлиси ҳақидаги масала I Умумтуркистон муслмонлари қурултойидаёқ ҳар томонлама муҳокама қилинди. Мунаввар қори ўз нутқида делегатларга Таъсис Мажлиси тарихини ҳикоя қилиб берди ва “Парламент деганда нимани тушуниш керак ва президент ким?” деган саволларга изоҳ беради. Мисол сифатида у АҚШ ва Франциянинг парламент ҳокимияти тузилишини келтиради (“Нажот”, 1917, 28 апрель).

Таъсис Мажлисига сайловлар ҳақидаги Низом⁵⁹ муҳокама қилинаётганда сайланувчи шахснинг ёш цензи ҳақидаги модда борасида баҳсли вазият юзага келди. Айрим жадидлар 21 ёшни таклиф этадилар. Чунки, бу кўпгина Европа мамлакатларида қабул қилинган. “Мен эса сайланаётган шахс учун тўрт шартни қўяман”, — дея эътироз билдирганди Маҳмудхўжа Бехбудий.

“Биринчиси—ёш цензи камида 18 ёш деб белгилансин.

Иккинчиси — сайланаётган шахслар фақат уламо⁶⁰ орасидан олинини, яъни улар ўқимишли кишилар бўлиши лозим. Учинчиси — сайланувчи рус тилини билиш-билмаслиги мажбурий эмас. Тўртинчиси — сайланувчи бирор-бир партия, айтайлик кадетлар ёки социал-демократларни ўзида намоён этиши шарт эмас, балки мусулмонлар фракциясига бирлашиши шарт” (“Нажот”, 1917, 28 апрель).

Муҳокама қилинаётган масала бўйича сўзга чиққан таниқли татар жамоат арбоби, “Улуғ Туркистон” газетасининг муҳаррири Кабир Бакр рус тилини билиш мажбурий бўлсин деган фикрни билдирди. Унинг фикрича, II Давлат Думасида мусулмон фракциясининг фаолияти бунинг заруригини кўрсатди. У шундан сўнг Маҳмудхўжа Беҳбудийга эътироз билдириб, қуйидагиларни айтади: “Инсоннинг у ёки бу партияга оидлигидан, унинг гоёвий қарашларидан ажратини ушбу кишининг фуқаролик ҳуқуқларини топташидир” (“Нажот”, 1917, 28 апрель).

Убайдулла Хўжаев ҳам М. Беҳбудий нутқидан норозилигини билдирди ва Таъсис Мажлисига маҳаллий миллат вакили бўлган, айни пайтда рус тилида муносиб маъруза қила оладиган делегатлар сайланиши ҳақидаги фикрни қўллаб-қувватлади.

Рухонийлар вакиллари рус тилини билмасликлари туфайли Таъсис Мажлисига делегатлик ўринларидан маҳрум бўлишдан чўчиб, фақат уламолардан ташкил топган бюрони ташкил этишни таклиф этишди. Бироқ бу таклиф қурултойнинг кўнчиликлари иштирокчилари томонидан қўллаб-қувватланмади.

Тараққийпарварлар ва қадимчилар ўртасидаги қизғин баҳсларнинг авж олишига олиб келган қарама-қаршиликнинг энг ўтқир масалаларидан бири — туркистонлик хотин-қизларнинг сайловда иштирок этиши муаммоси бўлди.

Қадимчилар хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий фаолиятда иштироки шариат ва тариқат қоидаларига зид келади деган фикрни ўртага суришди. Улар мусулмонларнинг муқаддас китоби бўлган Қуръондаги аёлларнинг нотенг аҳволини оқловчи ва ёритувчи бир қатор кўрсатмаларга мурожаат қилиб, улар иккинчи даражали, ижтимоий-сиёсий фаолиятда иштирок этишга ноқобил мавжудот деб исботлашга ҳаракат қилишди. Уларнинг фикрича, хотин-қизларнинг асосий вазифаси ва ҳаётининг мазмуни—эрига

итоаткорлик билан хизмат қилишдир, зотан “эрлар хотинларидан юқори туради, чунки Аллоҳ дастлабкиларига кейингилари устидан афзаллик берган ва шу боис ҳам ўз мулкларидан уларга сарфлашади” (“Ал-Изоҳ”, 1917, №5—6).

Шу муносабат билан кейинчалик “Хуррият” газетаси қуйидагиларни ёзади: “Шуниси қизиқки, бу мухтарам зотлар (Уламочилар — С. А.) илгаридан аёллар тўйга, меҳмонга, қабристонга эркин бориб келишганига эътибор беришмаганмикан. Энди эса, диний ва миллий ҳуқуқларимизни ўз қўлимизга олиш пайти етиб келганда, улар аёлларнинг сайловдаги иштирокига қарши туришибди (“Хуррият”, 1917, 18 июль).

Ўлкамусшўросининг “Кенгаш” газетаси аёлларнинг сайловда иштироки масаласи бўйича қадимчиларнинг хатти-ҳаракатини қоралаб, огоҳ этдики, агар Туркистон мусулмонлари шу даражада қолоқ бўлсалар, унда уларнинг ярми сайлов ҳуқуқидан маҳрум бўлади. Шу сабаб туфайли биз нафақат Думада, балки Таъсис Мажлисида ҳам вакилларга эга бўлолмаймиз (“Кенгаш”, 1917, 25 июль).

Тараққийпарварлар уларга тушунтиришдики, сайлов пайтида хотин-қизлар алоҳида назорат остида бўлади ва мусулмон ахлоқи меъёрларига риоя этилади. Хотин-қизлар сайлов участкасига ҳижоб билан келади ва ўзлари учун махсус ажратилган хоналарда сайлов варақаларини ташлашади. Охир оқибатда мусулмонлар қурултойи қуйидаги мазмунда қарор қабул қилди:

1. Шу бугундан (1917 йил 20 апрель — А. С.) эътиборан Таъсис Мажлисига тайёргарлик бошлансин.

2. Таъсис Мажлисига делегатларни сайлашда мусулмон хотин-қизларига тенг ҳуқуқлар берилсин.

3. Хотин-қизларнинг сайловда иштироки шарият доирасида олиб борилиши лозим.

Тараққийпарварлар ва қадимчилар ўртасидаги келишмовчиликлар шаҳар Думасига маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органларига сайлов пайтида аниқ намоён бўлди. Тарафлардан ҳар бири маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органларида ҳокимият учун курашни, умуман, ўлкани бошқариш учун муҳим босқичи сифатида баҳолаб, сайловолди компаниясига ўз дастурлари ва рўйхатлари билан кирдилар. Бу, ўз навбатида, миллий озодлик ҳаракатида парчаланишга олиб келди.

Ғоявий сабабларга кўра “парчаланиш” миллий озодлик

ҳаракатида кучлар мувозанатини тубдан ўзгартирди, айнан руҳонийлар оммага реал таъсир кўрсатиш кучига эга эди. Бу таъсир аҳолининг нафақат юқори даражада диндорлиги, балки уламоларнинг анъанавий ислом институтлари ва маросимларидан фойдаланишлари билан ҳам белгиланди.

Айни пайтда, шўроисломиячилар, асосан жадиждларнинг ўрни сезиларли мустаҳкамлана бошлади. Жадиждлар сиёсий намойишлар уюштириб Муваққат ҳукумат сиёсатини кескин танқид остига олишди. Туркистоннинг бир қатор шаҳарлари, айниқса, Самарқандда жадиждлар “Иттифоқ” ишчиларини қўллаб-қувватлаб чиқишди. Жадижд газеталари саҳифаларида Муваққат ҳукумат номига тез-тез танқидий фикрлар билдириб турилди, жадиждларнинг большевиклар, эсэрлар, меньшевиклар билан алоқалари ўрнатилди. Жадиждлар ипчи ва солдат депутатлари Советлари билан биргаликда Олий беш қўмондон Корниловнинг ҳарбий тўғтариш қилиш ва инқилобий ҳукуматни ағдариб ташлашга уринишларига қарши чиқишди — бу порозилик йиғинлари, намойишлари, Тошсовет мажлисларидаги чиқишларда ўз аксини топди.

“Туркеставский курьер” газетаси шундай деб ёзганди: “Мавжуд маълумотларга кўра, мусулмон сайловчилари шаҳар Думаси изолигига номзодларнинг 2 рўйхати атрофига гуруҳлашмоқда. Улардан бири тараққийпарвар йўналишида бўлиб, “Шўро Исломия” ва “Турон” мусулмон ташкилотлари номзодларини киритади; унинг ўзига шаҳарнинг европаликлар яшайдиган ҳудуддаги барча мусулмон аҳолиси ва савдо-саноат хизматчилари иттифоқидан ҳам номзодлар киритилади, иккинчи — буржуача рўйхатга мулла ва мулкдор сипфлар киради” (“Туркеставский курьер”, 1917, 19 июль).

Шаҳар Думасига сайловолди компанияси ва сайловларнинг ўзи анча эркин ўтди. Сайловларнинг ўзига хос хусусияти шунда кўриндики, шўроисломиячилар айниқса, Самарқанд, Андижон, Қўқонда катта таъсирга эга бўлиб, ислоҳот ва миллий-ватанпарварлик доираларининг кўпчилиги тарафдорлари томонидан шак-шубҳасиз қўллаб-қувватландилар.

Шўроисломиячилар жуда самарали ташкилий аппаратга эга бўлган ҳолда сайловолди курашига киришдилар. Кўн сонли жамият ва клублар улар тарғибий фаолиятининг

амалий маркази бўлди. Вилоят марказларига махсус тарғиботчилар (мушаввиқлар), жумладан, Ўлкамушўросининг обрўли кишиларидан иборат вакиллар юборилди.

Самарқанд Думасига 1917 йил августида бўлиб ўтган сайловлар қуйидаги натижаларни кўрсатди: “Шўрои Исломия”, хонадон эгалари иттифоқи ва партиясизлар кирган мусулмонлар блоки 55 ўрин, “Иттифоқ”—4, социал-инқилобчилар партиясиз—10, социал демократлар—2, европалик ташкилотлар—4 ўрин олди. Ҳаммаси бўлиб мусулмонлардан 40 киши, европаликлардан 35 киши ўтди (“Хуррият”, 1917, 19 сентябрь).

Тараққийпарварлардан Самарқанд шаҳар Думаси аъзоллигига Маҳмудхўжа Бехбудий, Ақобир Шомансурзода, Абдурахмон Фарҳодов, Тошпўлат Абдухалил ўгли, Мулла Султон Ўринбой ўгли, Садри Мақсудий ва бошқалар сайланди.

Қўқон шаҳар Думасига мусулмон ва республика-демократик блокдан 80 та депутат, социал инқилобчилардан—13, социал-демократлардан—2, европаликлар блокдан—3, халқ озодлиги партиясидан—1 нафар депутат ўтди.

Андижонда шаҳар Думасига ўринлар қуйидагича тақсимланди: “Шўрои Исломия”—77, социалистлар—11, “Хуррият ва маърифат” жамияти—3, яҳудийлар—2, “Иттифоқ” ва бошқалардан 4 аъзо сайланди.

Иттифоқчилар — мусулмон ишчилари Иттифоқи аъзолари сайловолди тадбирида алоҳида фаолият кўрсатдилар. Масалан, Самарқанд “Иттифоқ”и “Хуррият” газетасида эълон қилинган ўзининг сайловолди мурожаатида давлат аппаратини қайта ташкил қилиш, самарқандликларнинг иқтисодий ва маданий даражасини кўтаришга ҳаракат қилиш каби ларни илгари сурди. Улар бу билан ўз тарафдорларини кўпайтиришга интилдилар. “Иттифоқ” номзодлари шўроисломиячилар обрўси олдида ўзларининг кучсизликларини ҳис этиб, уларга бирлашиш ва ягона сайловолди рўйхатини тузишни таклиф этдилар (“Хуррият”, 1917, 15 август).

Бироқ самарқандлик шўроисломиячилар бирлашиш ни рад этишди ва бошқача йўл тутишди. Улар мусулмон блокни тузиб, унинг таркибига европалик миллатлардан бир неча вакилларни киритишди.

“Шўрои Исломия” ўз рўйхатиغا европаликларни киритганидан ғазабланган Самарқанд “Иттифоқ”и уни носами-

мийликда айблаб, келишилмаган хатти-ҳаракатлар мусулмонлар орасида қарама-қаршилиқларнинг чуқурлашувига олиб келиши мумкинлигидан огоҳ этди. Бироқ, умуман олганда, сайловлар “Шўрои Исломия” шак-шубҳасиз ва ҳамма жойда ҳам ғалаба қозонди деб, тасдиқлашга имкон бермайди. Кўп жойларда, асосан уруғларнинг бошлиқлари, таъсирли руҳонийлар уларнинг номзодлари ўтишига анча қаршилиқ кўрсатдилар. Бу ҳол Тошкент шаҳар Думасига сайловлар чоғида яққол кўринди (“Кенгаш”, 1917, 6 август).

Тошкент шаҳар Думаси таркибига сайловларда турли партия ва ижтимоий бирлашмалардан 16 рўйхат киритилди. Тошкентнинг маҳаллий аҳолисидан 3 рўйхат киритилди: 3 рақамида “Уламо” ташкилоти, 5 рақамида мусулмон қурувчи ишчилари иттифоқи ва 10 рақамида эски ва янги шаҳар бирлашган мусулмон ташкилотлари (асосан, “Шўрои Исломия” вакиллари) тавсия этилди. Сайловлар 44 сайлов участкаларида бўлиб ўтиб, улардан 26 таси Эски шаҳарда ва 18 таси янги шаҳарда жойлашган эди. Сайловларда 72241 сайловчи иштирок этди. Сайловлар якуни “Шўрои Уламо” ғалабасини кўрсатди: 112 ўриндан — 62, “Шўрои Исломия” — 11, социал-демократлар — 5, эсэрлар — 24 ўринга эга бўлди. Ҳаммаси бўлиб, маҳаллий аҳолидан 74, европаликлардан 38 аъзо сайланди (“Кенгаш”, 1917, 6 август).

“Уламо”дан Тошкент шаҳар Думаси таркибига Мулла Абдумалик хўжа Абдунабиев, Мулла Маҳдихон Саидбоқи-хон ўғли, Мулла Саидрасул Саидазиз ўғли, Мулла Худойқул Абдулмутталиб ўғли, Холмуҳаммадбой Али Муҳаммадбой ўғли, Орифжон Маллабой ўғли, Мулла Пирмуҳаммад, Мулла Одил Миртожи қори, Азизхўжа Илҳомжон ва бошқалар кирди (“Туркестанский курьер”, 1917, 2 август).

Шунингдек, шаҳар Думасига “Шўрои Исломия” мусулмон ташкилотидан Убайдулла Хўжаев, Тошўлатбек Норбўтабеков, Саъдуллахўжа Турсунхўжаев, Мунаввар қори Абдурашидхон ўғли, Пошшабек Пўлатхонов, Ибн Ямин Янбаев ва бошқалар сайланди (“Кенгаш”, 1917, 6 август).

Тошкент шаҳар Думасига сайловлар бутун ўлка бўйлаб кучли акс-садо берди. Сайловларда “Уламо” ғалаба қозонди. 24 ўринга эга бўлган социал—инқилобчилар ҳам, бор-йўғи 5 ўрин олган социал демократлар ҳам сайлов натажаларидан норози бўлиб қолишди. Рус социалистлари юзага келган вазиятни йирик мағлубият сифатида қабул қилишди.

Европалик аҳоли, унинг барча йўналишдаги сиёсий йўлбошчилари орасида нафақат шаҳар Думасига миллий белгиси бўйича алоҳида-алоҳида сайлов ўтказиш, балки Бутунроссия Таъсис Мажлисига бўладиган сайловларга ҳам Туркистоннинг миллий жамоаларидан номзодларни алоҳида-алоҳида кўрсатиш ҳақидаги лойиҳалар пайдо бўла бошлади.

Миллатлараро зиддиятларнинг кучайиб бориши Туркистонни инқирозли вазиятга олиб келди. Муваққат ҳукумат, маҳаллий ҳукмрон сиёсий тузилмалар миллий муносабатлар ўткирлигининг олдини олишга тўлиқ ноқобилликларини кўрсатибгина қолмай, уларнинг оқибати ўлка тақдирига ҳалокатли эканини тушуниб ҳам етмадилар. Ҳукмрон органлар миллий заминда юзага келадиган кўп сонли маҳаллий можаролардан тортиб маҳаллий ҳукмрон тузилмалар сайловларида сиёсий ҳуқуқларнинг камситилиши ва ҳоказолар ўлканинг бутун минтақаларини қамраб оладиган конфликтлар келтириб чиқаришни сезмади.

Туркистон жамиятидаги тўлиқ сиёсий, миллий, ижтимоий беқарорлик, кучларнинг қутблашуви жараёнлари кучайган шароитларда миллий демократия томонидан илгари сурилган миллий бирлик ғояси ўз таъсири ва кучини йўқотиб, айрим ижтимоий қатлам ва гуруҳларнинг сиёсий манфаатлари таъсири остида ўз мавқеларини бой бера бошлади.

Фақат 1917 йил ёзининг охири ва кузида Петроградда бўлиб ўтган ҳамда Туркистонда акс-садо берган воқеаларгина миллий бирдамлик муаммосини яна қун тартибига қўйди, бироқ бу жараён энди ўзга мазмун ва ўзга ижтимоий асосга эга бўлди.

Туркистон мухторияти муаммоси миллий озодлик ҳаракатининг барча ҳаракатлантирувчи кучлари манфаатларини туташтирган асосий нуқта бўлди. 1917 йил ёзида Бутунроссия Таъсис Мажлисига сайловлар арафасида туркистонлик тараққийпарварлар ўзларининг сиёсий партияларини тузиш заруриятини англаб етишди. Тараққийпарварлар “Турон” маърифий жамиятини демократик таъмоилларига асосланган партиёга айлантириш ғоясини илгари сурдилар. Етарли партиявий иш тажрибаси бўлмаган туркистонлик ислоҳотчилар намуна сифатида “Мусават” озарбайжон демократик партияси дастуридан фойдаланганлар. Туркистонликлар таклифига биноан тайёргарлик

ишлари ўтказиш учун Тошкентга 1917 йил июли бошларида “Мусават” партиясининг таниқли фаолларидан уламо Абулқосим Аминзода, журналист Пири Мирсилзода, муаллим Меҳмед Амин Афандизодалар таклиф этилди. 4 июль куни “Уламо” жамияти уларнинг шарафига ифторлик ташкил қилди.

Туркистонлик ва озарбайжонлик ислохотчиларнинг биргаликдаги ишлари натижасида Туркистон мусулмонлари сиёсий партиясининг дастури тузилди, у Скобелев (ҳозирги Фарғона шаҳри)да 1917 йил 12—14 июлда бўлиб ўтган мусулмон ташкилотлари қурултойида тасдиқланди.

Қурултой ишида турли мусулмон ташкилотларидан юборилган 137 киши иштирок этди. Қабул қилинган дастурий ҳужжатда баён этилишича, қурултойда ташкил этилган “Турк Адами Марказияти” партияси (туркий федералистлар партияси) Туркистон, Қозоғистон, Ўзбекистон учун миллий-ҳудудий мухторият, Волгабўйи, Қрим ва Россиянинг бошқа туркий халқлари учун маданий-миллий мухторият талаб этади.

Дастурда шу нарса кўзда тутилгандаки, мухтор республикалар, шунингдек, маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органларига сайловлар умумий, тўғридан-тўғри, яширин овоз бериш йўли билан амалга оширилиши лозим. Бунда “20 ёшга кирган барча миллат аъзолари жинси, синфи, диндан қатъи назар, тенг сайлов ҳуқуқидан фойдаланади ва ўзи ҳам сайланиши мумкин. Бироқ, мусулмон аёлларининг иштироки “шариат доирасида” амалга оширилиши лозим” (“Фан ва турмуш”, 1990, №7).

Туркистон федералистлари мухтор субъектлар бошқариш, молия, шариат, маданият, адлия ва халқ маорифи масалаларида мустақилдир, деган фикрни олға сурдилар. Бунда ҳар бир республика маҳаллий ўз-ўзини бошқариш ҳуқуқига эга бўлган вилоят ва уездларга бўлиниши кўзда тутилди.

Туркистон федералистлари Россиянинг барча туркий халқлари ва қабилаларига тегишли муаммоларни ҳал этиш учун умумий миллий маданий еттифоққа эришиш лозим деб ҳисоблашди. Унинг ваколатлари мухтор республикаларнинг махсус қурултойида белгиланиши кўзда тутилди.

Динга нисбатан ҳам федералистлар ўз талабларини аниқ белгилаб беришди. Барча масалаларни махсус диний орган “Маҳкамаи Шариа” ва унинг вилоятлардаги бош-

қармалари, қишлоқларда эса қуйи бўлинмалари — қозихоналар ихтиёрига бериш кўзда тутилди. Бундан ташқари, Россия мусулмонларининг барча муаммоларини “миллати ва ақидавий тафовутлари ўртасидаги фарқланишларга қарамай” ҳал этиш учун Шайхулислом бошчилигида махсус кенгаш таъсис этиш кўзда тутилди.

Фуқаролар ҳуқуқларига бағишланган бўлим ҳам диққатга сазовор. Республиканинг барча аҳолиси диний ва миллий тафовутларига қарамай, қонун олдида тенгдир. Хужжатда виждон эркинлиги кафолатланади ва “диний эътиқодлар учун ҳеч ким таъқиб этилмайди” дейилади. Бундан ташқари, “ҳеч бир дин ва мазҳабга бошқаларига нисбатан ҳукумат томонидан имтиёзлар берилмайди”.

Туркистон федералистлари мажлислар ўтказиш, иттифоқ ва жамиятлар тузиш, шунингдек шахс дахлсизлиги тарафдорлари бўлиб чиқишди. Бундан ташқари, улар “паспорт тизимини йўқ қилиш ҳар бир кишига давлат доирасида ва ундан ташқарида эркин ҳаракат қилиш ҳуқуқини бериш” зарур деб ҳисобладилар.

Партия иқтисодий ҳаёт муаммолари борасида фикр юритиб, “шариат томонидан кўзда тутилмаган” барча солиқларни йўқ қилиш зарурлигини уқтирди. Федералистлар, шунингдек, “қишлоқ хўжалиги ва касиблар учун талаб этиладиган машина ва турли қуроллар ҳамда аҳоли етиштирадиган энг зарур маҳсулотларни арзонлаштириш учун” божхона тўловини камайтириш вазифасини қўйдилар.

Ер ҳақидаги масалада партия барча давлат мулклари ва подшоҳ ҳамда князларнинг ерларини мусодара этиш, уларни муҳтож деҳқонларга сотиш учун олиб бериш тарафдори бўлиб чиқдилар. Хусусий шахслар ерларига нисбатан “Россиянинг Туркистондан бошқа барча вилоятлари ўз қонунларини ишлаб чиқишга эркиндирлар” деган қонинда келтирилди. Бироқ Туркистонда ер ўз эгалари қўлида қолиши лозим. Бунда “партия айрим воқеалар оқибатида (масалан, Мингтепа эшони қўзғолони) аҳолидан зўрлик билан мусодара қилинган ва бошқалар ўртасида бўлиб олинган ерларни илғариги эгаларига қайтариб беришга астойдил ҳаракат қилади”. Ҳокимият томонидан мусодара этилган вақф ерларини қайтариш ҳам дастурий вазифа сифатида белгиланди.

Туркистон федералистлари ишчилар масаласида ҳам ўз фикрларини билдирдилар. Дастурга партия ишчилар то-

монидан иттифоқ ва жамиятларни тузиш, шунингдек қисман ёки умумий иш таълимларни эълон қилиш йўли билан ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилиш борасида тўққинлик қилмайди, деган қоида киритилди. Бундан ташқари, дастурда ишчи ва хизматчиларни муҳофаза қилиш учун махсус ҳуқуқий ҳужжатларни яратиш зарурияти ҳақидаги қоида келтирилди. Федералистлар, шунингдек, хотин-қизлар ва болалар меҳнатини муҳофаза қилиш вазифасини қўйишди.

Мухтор республикаларнинг ҳуқуқий тизими қуйидагича тасаввур этилди: “Судлар ва адлия органлари ҳар қандай аралашувдан озод бўлиши ва фақат шарият ҳамда қонуларга бўйсунishi лозим. Ҳокимиятнинг ижроия органлари судьяларнинг тайинланиши, бир ишдан бошқа ишга ўтиши ва алмаштирилиши, шунингдек, терговнинг боришига аралашмаслиги ва таъсир қилмаслиги лозим. Жазолар тизими парламент томонидан ишлаб чиқилган қонулар асосида белгиланиши лозим. Суд ишини кўриш албатта ҳуқуқ муҳофазачиси иштирокида олиб борилиши лозим”.

Дастурда таълим масалалари батафсил баён этилади. Таълим олиш ҳуқуқи “жинси, миллати ва динидан қатъи назар” барчага берилиши кўзда тутилади. Бунда маориф тизимини ташкил этиш ишида хусусий ташаббусга ҳам, маҳаллий ҳокимиятлар ташаббусига ҳам чеклашлар қўйилмаслиги лозим. Мактаб эркинлиги эълон қилиниб, унинг турли босқичлари ўртасида эса шундай ворисийлик бўлиши керакки, “у қуйидан олий (мактаб)га енгил ўтишни таъминласин”. Олий мактаб биринчи навбатда университетлар учун мухтор, бошланғич таълим эса умумий ва бепул бўлиши лозим деб ҳисобланди. Бу босқичдаги мактабларда дарс ўтиш мазкур жойнинг кўпчилик аҳолиси тилида олиб борилиши лозим. Олий ўқув юрглари ва ўрта мактабларда рус ҳамда умумтуркий тиллар “мажбурий дарс” бўлиши зарур. Бироқ олий мактабда “дарслар туркийлар учун умумий бўлган адабий тилда ўтказилиши лозим” (“Фан ва турмуш”, 1990, №7).

Дастурда баён этилган ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларини ташкил этиш тамойиллари шарият ва одатга асосланган мусулмонларнинг ўзига хос ижтимоий ҳаётини ҳисобга олган ҳолда Россия демократик республикаси таркибида миллий-ҳудудий мухторият тамойиллари асосида Туркистон республикасини яратиш гоёси чуқур асосланганлиги ҳақида гувоҳлик беради.

Партия ҳужжатларини тайёрлашда Қўқон, Андижон, Тошкент, Самарқанд, Скобелев шаҳарларидан таниқли мусулмон қонуношунослари, мадраса муаллимлари, савдогарлар, котиблар: Мулла Камол қози, Абдулла Раҳмонбердиев, Мулла Нуриддин, Йўлдош ҳожи Эшовов, Мулла Муҳаммаджон бойбачча Камолжонбоев, Мирза Аҳмад Қушбеғиев, Обиджон Маҳмудов, Мир Одил Мирза Аҳмедов, Мунаввар қори Абдурашидхонов, Маҳмудхўжа Беҳбудий, Абулқосим Муҳаммад Амнизода, Муҳаммад Амин Афандизода, Садриддинхон Махдум Муҳаммад Шарифхўжа қози ўғли, Миён Бузрук ва бошқалар иштирок этишди (“Фан ва турмуш”, 1990, №7).

Съездда партия Низомни қабул қилинди. Унга жинси, эътиқоди, синфий тафовутидан қатъи назар, партия мақсадларига хизмат қилишни истаган “ҳар бир мусулмон” кириши мумкинлиги кўрсатилди.

“Туркестанский курьер” газетаси Скобелевда бўлиб ўтган съезд якунларини изоҳлар экан, шунга қайд этадики, у ўз вазифасига кўра “биринчи ўринда турмоғи лозим. Зотан бу съездда мусулмон аҳолиси биринчи марта ўзини сиёсий организм сифатида англаб етди ва ўлкадаги барча мусулмонларни бирлаштириши лозим бўлган сиёсий маслагини қабул қилди. Бу съездда биринчи мусулмон партияси — “Туркистон федералистларининг партияси” ўзлигини англаб етди” (“Туркестанский курьер”, 1917, 26 июль).

“Турк эли” газетаси материалларини ўрганиш шунга кўрсатдики, у бир пайтнинг ўзида “Турк федералистлари партияси органи ва Туркистон мусулмонлари марказий шўросининг органи бўлган ва эҳтимолдан холи эмаски, Ўлкамушшўросининг кўпчилик аъзолари бу партия сафида ҳам бўлган. Газета атиги бир ҳафта давомида чиқиб тургани ва диққат-эътиборини кўпроқ Ўлкамушшўроси фаолиятига қаратгани туфайли партия ишини тўлиқ очиб беришга улгуролмаган бўлиши керак. Шу боис партиянинг реал хатти-ҳаракатлари ва сиёсий натижалари ҳақида ҳозирча бир нарса дейиш қийин. Шунга қарамай, уларнинг асосийсига шакл-шубҳа йўқ. Чунки Туркистон федералистлари партияси илк бор Туркистондаги рус сиёсий партияларидан мустақил ҳолда тизимлашган сиёсий дастурни илгари сурди ва маҳаллий аҳоли орасида мухториятчилик кайфиятини кучайтирди. Халқ миллий-ҳудудий мухторият роясидан ҳаяжонга келди. У Туркистон жамиятининг турли қатламлари орасида то-

бора қўллаб-қувватлана борди, мусулмонлар манфаатларини ҳимоя қилди. Натижада мухториятчилик ҳаракати маҳаллий сиёсий ҳатги-ҳаракатлар доирасидан ташқарига чиқиб, миллий озодлик ҳаракатининг сиёсий ташкиллашган устувор бўғинига айланди.

Хулоса қилиб айтганда, Февраль инқилоби туфайли, ижтимоий ҳаётда юз берган демократик жараёнлар туфайли Туркистоннинг маҳаллий аҳолиси орасида тарихий тараққиётнинг ўз йўлини таклиф этган кўп сонли миллий-сиёсий ташкилотлар юзага келди. Ўлкага миллий-ҳудудий мухторият бериш позицияларида турган Ўлкамусшўроси бутун Туркистон миллий ҳаракатининг мувофиқлаштирувчи маркази бўлди. Ўлкамусшўроси ва уни қўллаб-қувватловчи миллий-демократик партия ва бирлашмалар мухторият ғоясини тарғиб этиш ва мухториятчилик ҳаракатига мусулмон аҳолисининг кенг қатламларини жалб этиш бўйича катта ишларни олиб борди. Суверенитет ва миллий турмуш тарзини муҳофаза қилиш, асрий анъаналар ва ислоннинг маънавий қадриятларини асраб-авайлаш кабиларни ўзига жамлаган мухторият ғоялари Туркистон жамиятида тобора кенг тарқалди. Бироқ ўлка аҳолисининг мусулмон қисмини сиёсий жипслаштириш жараёни зиддиятчи тарзда кечди. Феодалдиний қатламларнинг консерватив қисми ва миллий демократлар манфаатларининг қутблашуви, шунингдек, миллий-сиёсий ташкилотларнинг ижтимоий-синфий белгилари бўйича ажратилиши мазкур жараёнга тўсқинлик қилувчи омилларидан бўлди.

Февралдан кейинги ривожланишнинг дастлабки босқичида миллий демократлар ва ўлка маҳаллий аҳолиси вакилларининг кўпчилик қисми ўзларининг суверен ҳуқуқлари кенгайишини Муваққат ҳукуматнинг қуруқ баёнотларидан иборат ваъдалари ва Таъсис Мажлисининг чақирилиши билан боғладилар. Бироқ, вақт ўтиши билан бу умидлар сўнди. Миллий зиёлилар ва ватанпарвар ҳаракатлар йўлбошчилари орасида миллий масалани ҳал этишда марказий ҳукумат таклиф этаётган йўлларнинг сароблиги кўрина борди. Шаҳар Думаси ва Таъсис Мажлисига сайлов тадбирлари чоғида туркистонликлар билан ҳукмрон тузилмаларнинг ижтимоий-сиёсий ва миллий манфаатлари ўртасидаги зиддиятлар айниқса бўртиб кўринди. Айни пайтда, улар маҳаллий аҳолининг ўсиб бораётган сиёсий фаолли-

гини кўрсатди. Бироқ бу фаоллик мусулмон сиёсий ҳаракатлари ичидаги гоявий парчаланниш, консерваторлар ва тараққийпарварларни ташкилий қарама-қарши қўйиш туфайли тўхтатиб қўйилди.

Петроградда 1917 йил охири—кузи бошларида рўй берган “Корнилов исёни” билан боғлиқ воқеалар Туркистон сиёсий ҳаётининг ривожланишида янги бурилиш босқичи бўлди. Аксидемократик диктатура ўрнатилиши реал хавфга айланган шароитда Туркистон аҳолисининг мусулмон қисми орасида барча миллий кучлар бирдамлиги заруриятини тушуниш, бирлаштирувчи сиёсий партияни ташкил этиш эҳтиёжи етилди. Бу “Турк адами марказияти” партияси бўлди, у Россия Федератив демократик республикаси доирасида Туркистон маҳаллий аҳолисига миллий-ҳудудий мухторият берилиши тарафдори бўлиб чиқди. Туркистон федералистлари ижтимоий-иқтисодий, маънавий-мафкуравий ва этник-диний муаммоларнинг мураккаб қатлами ни қамраб олувчи амалий хатти-ҳаракатларнинг аниқ дастурини ишлаб чиқдилар. Бу дастур умумбашарий гуманитар қадриятлар ва миллий менталитетнинг ўзига хослигига таянди, шарият ва одатга асосланган мусулмонлар ижтимоий ҳаётининг демократик тамойиллари ва ўзига хосликларини ҳисобга олди.

Мусулмон озодлик кучларининг бирдамлиги мухториятчилик ҳаракатининг чуқурлашувига кучли тurtки берди. У Туркистон жамиятининг тобора янги қатламларини қамраб ола бошлади, Ўрта Осиё минтақасида миллий озодлик курашига асос бўлди.

ТУРКИСТОН МУХТОРИЯТИ: ОЗОДЛИК ВА МИЛЛИЙ ДАВЛАТЧИЛИКНИНГ ТИКЛАНИШИ УЧУН КУРАШ

МУХТОРИЯТ ТАЛАБЛАРИНИНГ ТАРАҚҚИЙПАРВАРЛАР ТОМОНИДАН ИШЛАБ ЧИҚИЛИШИ

Шаҳар Думасига сайловлар якунлари Туркистон аҳолисининг мусулмон қисми фаоллашуви даражасини ва сиёсий онги ўсаётганини кўрсатди. Бундай шароитда ўз тақдирини ўзи белгилаш жараёни ривожлана бошлади. Буни Туркистондаги сиёсий вазиятни баён этган туркшунос Г. Сафаров шундай қайд этади: “1917 йил сентябрида ишчи ва солдат оммаси сифатидаги рус миллий-имтиёзли камчиликнинг инқилобий интилишлари ва мусулмон буржуазияси ҳамда буржуа зиёлиларининг миллий озодлик интилишлари ўрта-сидаги қарама-қаршилик очиқдан-очиқ юзага қалқиб чиқди. Бирларига эски шаҳар ва қишлоқ ҳисобига бўлса ҳам, нон ва озодлик керак эди”⁶¹.

1917 йил ёзига келиб февралдан кейинги ривожланиш жараёни янги босқичга кирди. Умуммиллий бухроннинг егилиши унинг ўзига хос белгиси бўлди. Муваққат ҳукуматнинг ярим йиллик фаолияти мамлакат ҳўжалигини вайронагарчиликка олиб келди. Туркистон ўлкасини оғир иқтисодий инқироз қамраб олди. Озиқ-овқат етишмовчилиги халқ бошига тушган энг оғир кулфатлардан бири бўлди. Бу Муваққат ҳукуматнинг бирон-бир йўл билан халқ аҳволини яхшилашга ноқобиллигидан гувоҳлик берарди. Очарчилик туфайли ўлиш ҳоллари тобора ортаётгани ҳақидаги ташвишли маълумотлар турли жойлардан кела бошлади. “Хуррият”, “Кенгаш” газеталарида эълон қилинган хабарлар бундан гувоҳлик беради.

Кучайиб бораётган очарчилик ва ишсизлик, давом этаётган империалистик уруш, ортиб бораётган миллий зулм ва эзиб ишлатиш меҳнаткаш омма норозилигига сабаб бўлган омиллардан бўлди. Буларнинг барчаси ҳам марказдаги, ҳам жойлардаги инқироз билан боғлиқ эди. Шу боис ҳокимият ҳақидаги масала биринчи ўринга чиқди. Мухторият-

нинг бундан кейинги тақдир, деб ҳисоблашди миллий-демократлар, айнан ҳокимият масаласини ҳал этишга боғлиқ.

Тошкентнинг европали аҳоли яшайдиган қисмида большевикларнинг таъсири кучли эди. Ишчи ва солдат депутатлари Советининг 30 августда бўлиб ўтган кенгайтирилган кенгашида Корнилов исёни ҳақидаги масала муҳокама қилинаётганда тошкентлик большевиклар бутун ҳокимиятнинг Советларга берилишини талаб қилишди. Улар РСДРП (б) МКнинг дастурий кўрсатишларига таяниб, фақатгина инқилобий синфлар—пролетариат, камбағал крестьянлар ва кўшинга таянадиган ҳокимиятгина инқилобни ҳимоя қилиши ва мустаҳкамлаши, инқилобий демократия томонидан кўзда тутилган асосларда Таъсис Мажлисини чақириши ва ҳалокатли урушни тугатиши мумкин деб ҳисоблашди; ишчи, солдат ва крестьянлар депутатлари Советларининг Бутун-россия ижроя кўмитаси томонидан сайланган ва унинг олдида масъул бўлган инқилобий ҳукуматгина шундай ҳокимиятдир. Тошкент ишчи ва солдат депутатлари Совети қатъий, айнан шундай, чинакам инқилобий ва халқ ҳокимиятини ҳар томонлама қўллаб-қувватлашини қатъийлик билан билдирди.

Тошсовет “Барча ҳокимият Советларга” шиорини қатъийлик билан олға сурди ва Инқилобий кўмита (Ревком) тuzилишини таклиф этди. Социал-демократларнинг Россияни оғир аҳволдан коалициявий ҳукумат эмас, балки ишчи ва солдат депутатлари Советигина олиб чиқиши мумкинлигини жон куйдириб исботлашга уринишларига қарамай, ҳокимиятни Советларга бериш ҳақидаги масала 1917 йил 6 сентябрда йиғилган Тошкент шаҳар Думаси аъзоларининг кўпчилик овози билан рад этилди. Бу “Барча ҳокимият Советларга” шиорига берилган биринчи зарба эди. Хафа бўлган социал-демократлардан Токайшвили ва Першинлар баёнот бердиларки, “Думанинг ҳозирги таркиби шаҳарнинг демократик аҳолиси вакиллари эмас ва шу боис социал-демократлар коалициявий ҳукуматга делегатлар кўрсатиш масаласи бўйича сайловда иштирок этишдан бетараф қоладилар”⁶².

Ушбу мажлисда Россияда давлат қурилиши ҳақидаги масала ҳам кўтарилди. Кўпчилик иштирок этувчилар, шу жумладан бирлашган мусулмон фракциялари ва “Уламо” жамияти аъзолари ҳам республиканинг федератив мақоми

ҳақидаги қондани қабул қилди. Айни пайтда, бирлашган мусулмон фракцияси Туркистонда ер ва сув масалаларини ҳал этишни туркистонликларнинг ўз ихтиёрига берилиши зарур деб ҳисоблади.

1917 йил 8 сентябрда Тошсовет иккинчи зарбага учради. Бу ҳол Тошсовет аъзоси Х. Л. Вайнштейн таклиф этган қарор муҳокама қилинаётган Туркистон ўлка ва Сирдарё вилоят Советларининг бирлашган мажлисида рўй берди. Унда, жумладан, шундай дейилади: “Кенгаш демократик ташкилот вакилларида ўлка инқилобий демократик қўмитасини дарҳол чақиришни лозим деб топади. Қўмитанинг Таъсис Мажлисини уч кунлик муддат ичида чақириш ишчи ва солдат депутатлари ўлка Советига топширилади. Кенгаш ташкилотлари қўмитани ташкил этиш ва фаолиятини юритишнинг ўз режасини тақдим этишни таклиф қилди. Ўлка ва Сирдарё Советлари мажлиси бу қарорга салбий муносабат билдирдилар, чунки солдат ва ишчи депутатлари ўлка Советлари, крестьян ва қирғиз депутатлари ўлка Советлари, солдат ва ишчи депутатлари вилоят Советлари ва мусулмон депутатлари ўлка Шўроси вакиллари ўзларининг ташкилотларида Инқилобий қўмита ташкил этилиши ҳақидаги масала кўриб чиқилмагунча овоз беришда иштирок этишдан қатъиян бош тортдилар (“Наша газета”, 1917, 10 сентябрь).

Тошкентдаги йирик корхоналар, Бош темир йўл устаноналари, ҳарбий қисмларда большевикларнинг кенг тарғиботи таъсирида улар томонидан ҳокимиятни Советларга бериш ва инқилобий қўмиталарни ташкил этиш ҳақидаги қарорлар қабул қилинди (“Рабочее дело”, 1917 йил, 10 сентябрь).

Бироқ, ўлка маҳаллий аҳолисининг ваколатли органлари бошқача, чинакам демократик қарашларда туришди. Ўлка мусулмонлар Шўросининг II ўлка мусулмонлари съезди (7—11 сентябрь, Тошкент) ўлка ҳокимиятини ташкил этиш ҳақидаги масалани қўйди, унда қуйидаги мазмунда қарор қабул қилинди: “Иккинчи Туркистон ўлка умуммусулмонлар съезди солдат, ишчи ва крестьян депутатлари Советларига ҳокимиятни беришга қарши чиқадилар. Ҳокимият коалициявий бўлмоғи ва мамлакатнинг барча кучларига таянмоғи, яъни умумхалқники бўлмоғи лозим” (“Кенгаш”, 1917, 12 сентябрь). Маҳаллий матбуот саҳифаларида муҳокама қилинган миллий масалаларда мухториятчилар ўз

муносабатларининг асосий қарашлари ҳақида қатъий фикрларни билдира бошлади.

Ўумладан, таниқли ҳуқуқшунос Ислон Шоаҳмедов, Туркистон федерацияси лойиҳасини ишлаб чиқди ва уни “Улуғ Туркистон” газетаси саҳифаларида эълон қилди. Муҳокамадан ўтган ва Ўлкамушўро томонидан маъқулланган бу лойиҳа 27 моддадан иборат бўлиб, қуйидаги масалаларга тушунтириш берди: Туркистон Мажлиси ҳақида, Туркистондаги рус аҳолиси ҳуқуқлари ҳақида, ер-сув масаласи ҳақида, Туркистоннинг иқтисодий мухторияти ҳақида, ҳарбий қисмлар ҳақида, суд ҳақида, тил ҳақида ва бошқалар (“Улуғ Туркистон”, 1917, 7, 10 сентябрь). Кейинчалик бу лойиҳанинг қўлчилик моддалари ўлка мусулмонлари съездлари қабул қилган дастурий ҳужжатларга киритилди.

“Кенгаш” газетасида кўрсатиб ўтилишича, мусулмонлар ҳукуматда унинг сиёсати демократик бўлган шароитдагина иштирок этишлари мумкин ва лозим; халқнинг ўз тақдирини ўзи эркин белгилаш ҳуқуқи Туркистон аҳолиси учун асосийдир; Ўлкамушўроси барча мусулмон аҳолининг номидан ҳаракат қилувчи ва унинг манфаатларини ҳимоя этувчи қонуний умуммусулмон органдир (“Кенгаш”, 1917, 8—12 сентябрь).

Съезд бундай муҳим масалаларни муҳокама қилишга айнан 1917 йил сентябрида йиғилгани тасодифий ҳол эмас эди. Айнан шу пайтда Петрограддан Тошкентга мухториятчилар йўлбошчиси Убайдулла Хўжаев “Таъсис Мажлисига сайловлар ҳақидаги қонун ишлаб чиқиш бўйича махсус кенгаш” тошпириғи билан Туркистонда бу сайловга тайёргарлик ташкил этиш учун қайтиб келган эди.

II мусулмонлар съезди натижалари ҳақида фикр юритар экан, раис этиб сайланган Убайдулла Хўжаев Россияда чиқадиган “Единство” газетасига интервью бериб, шуни таъкидладики, “халқларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш эркинлиги ҳақидаги улуғ инқилобий шиор у кафолатланган барча эркин ҳаётни ўз ичига олади. II Умуммусулмонлар съезди халқ иқтисодий барқарорлигининг мустаҳкам асосларига эга бўлгандагина миллий ўз тақдирини ўзи белгилай олади, деб ҳисоблайди” (“Единство”, 1917, 14 сентябрь).

II Туркистон мусулмонлар съездининг қарори шуни тасдиқладики, мазкур пайтда большевикларнинг “Барча

ҳокимият Советларга” шiori нафақат Туркистоннинг демократик кайфиятли европалик аҳолиси орасида, балки мусулмонлар орасида ҳам қўллаб-қувватланмади. Шунга қарамай, тошкентлик большевиклар барча ҳокимиятни ишчи ва солдат депутатлари Советларига берилишини қатъий талаб этишни давом эттирдилар. Тошкентда 1917 йил 11 сентябрда бўлиб ўтган Туркистон ўлка демократик ташкилотлари мажлисида ўлка ҳокимиятини тузиш ҳақидаги масала муҳокама қилинди, унда Ўлкамушўродан М. Чўжаев, И. Шоаҳмедов, У. Хўжаев ишгирок этишди, большевиклар билан меньшевик ва эсэрлар ўртасида ўткир кураш бошланиб кетди. Большевиклар темирйўлчилар ва почта-телеграф ходимлари касаба уюшмалари вакиллари томонидан қўллаб-қувватланган ҳолда ушбу йиғилишни Инқилобий кўмитга (Ревком) деб эълон қилиш ва ўлкадаги ҳокимиятни бутунлай унга дарҳол беришни таклиф қилди. Бироқ бу таклиф рад этилди.

Бошқариш тизимини ташкил этиш масаласи бўйича Марказда коалициявий ҳокимиятни юзага келтиришни қўллаб-қувватловчи қарор қабул қилинади. Бу қарорни шўро-исломиячилар ҳам қўллаб-қувватлади. Мажлис ўлка ҳокимиятини ташкил этиш юзасидан тегишли модда бўйича кўпчилик овоз билан қарор қабул қилди: “Туркистон кўмитасининг Муваққат ҳукуматини Кўмитанинг ўлка демократик ташкилотларига аъзолик лавозимларига таянган шахслар ҳисобига дарҳол тўлдириш заруриятини принципал жиҳатдан тан олади, номзодлар ва шахслар сони ҳақидаги масалани 13 сентябрь кеч соат 18⁰⁰га белгиланган кейинги мажлисига қолдирилсин”⁶³. Шунда большевиклар мажлисни норозилик белгиси сифатида ташлаб чиқиб, Тошсовет Ижрокўми йиғилишига бордилар. Бу ерда улар яна ўлка демократик ташкилотлари қарори билан ҳисоблашмай, Инқилобий кўмитани ташкил этиш ва унга ҳокимиятни беришни таклиф этдилар.

Туркистонликлар, айниқса тошкентлик ишчи ва солдатлар большевистик тарғибот таъсирида тобора радикаллаша бордилар.

Ҳокимиятнинг чайқовчилик, озиқ-овқат инқирози, қимматчилик, вайронагарчилик билан курашидаги хатти-ҳаракатларидан омманинг норозилигидан фойдаланишга қарор қилган большевиклар фуқароларнинг кўп сови йиғинларини

уюшгирдилар. 12 сентябрда Александр боғида 1 ва 2 Сибирь полклари солдатлари, темирйўлчи ишчилар ва бошқалар иштирок этган намойиш бўлди. Озиқ-овқат муаммоларини муҳокама қилишдан бошланган намойиш большевиклар таъсирида сиёсий хусусият касб этди. Намойиш РСДРП(б) VI съездининг иқтисодий негизи асосида ишлаб чиқилган большевистик қарорни қабул қилди. Уни бажаришнинг асосий шарт-шароити сифатида барча ҳокимиятнинг ишчи, солдат ва крестьян депутатларига ўтиши олға сурилди.

Намойишда қабул қилинган қарорда “капиталистлар, бой ва қулоқлардан” озиқ-овқат заҳираларини дарҳол тортиб олиш, саноат ва банкларни миллийлаштириш, “заминдорлар ерларини крестьянларга” олиб бериш, ишлаб чиқаришга ишчи назоратини ўрнатиш зарурияти қайд этилди. Совет тарихшунослигида маҳаллий аҳоли вакиллари бу экстремистик талабларни қўллаб-қувватлаб келган деб таъкидлаб келинди. Бироқ шунга айтиш лозимки, С. Қосим-хўжаевнинг хотираларидан ташқари⁶⁴, мусулмонларнинг мазкур намойишида иштироки ва уни қўллаб-қувватлаганини тасдиқловчи ишончли ҳужжатлар топилмади. Аксинча, ўша даврдаги миллий матбуот материаллари шундан гувоҳлик берадики, мусулмонлар ҳокимиятнинг советларга ўтиши ва Муваққат Инқилобий қўмитанинг ташкил этиш ҳақидаги эълонни ҳокимиятнинг зўрлик билан тортиб олиши сифатида қабул қилдилар.

Шундай қилиб, Тошсовет Ижроқўми томонидан амалга оширилган маҳаллий тўнтариш натижасида Муваққат ҳукуматнинг ўлка вакиллари ҳокимиятини ағдариб ташлашга уринишлар бўлди. Бу билан Тошкент большевиклари Туркистонни фуқаролар уруши хавфи остида қолдирди. Ўлканинг кўпчилик ишчи ва солдат депутатлари Советлари бошчилигида большевиклар томонидан ҳокимиятнинг эгаллаб олинишини қораладилар. Жумладан, Фарғона вилояти Совети ишчи, крестьян, солдатларга, барча рус ва мусулмон аҳолисига ўзини “Муваққат Инқилобий қўмита” деб атовчи ўзбошимча Тошкент ташкилотининг ҳеч қандай фармойишларини тан олмаслик, шунингдек, ўзига “қўшинлар қўмондони лавозимини ноқонуний ўзлаштириб олган поручик Перфильевнинг барча буйруқлари, кўрсатмалари бажарилмасин”⁶⁵ дея мурожаат этди.

Инқилобий қўмита ва Тошсоветга қарши Наманган, Қўқон, Самарқанд, Пишпек, Ўш ва бошқа шаҳарлар Советлари

ҳам бундай порозилик қарорларини чиқарди. Ўлкамушўро, “Шўрои Уламо”, турк федералистлари партияси ва бошқа миллий ташкилотлар сентябрь воқеаларининг дастлабки кунлариданоқ Инқилобий қўмитанинг ҳокимиятни эгаллаб олишини қораладилар ва унинг хатти-ҳаракатларини мусулмонлар манфаатлари ва ҳуқуқларини инкор этиш сифатида баҳоладилар.

Кескин ўзгарган сиёсий шароитларда Тошкентда 13 сентябрь кuni Туркистон ўлка ташкилотларининг навбатдаги йиғилиши бўлиб ўтди. Унда фикрлар алмашуvidан сўнг Туркистон ўлка ташкилотлари — солдат, ишчи, крестьян, қирғиз ва умуммусулмон депутатлари Советларини қўшиш ва бирлаштириш ҳақида бир овоздан қарор қабул қилинди.

Ўлкамушўродан Бирлашган қўмита ҳайъатига Убайдулла Хўжаев ва Мустафо Чўқаевлар киритилди. Бироқ демократик кучларнинг бу бирлашмаси биргаликда узоқ ҳаракат қила олмади, чунки Тошкентда ҳарбий ҳолат жорий қилингандан сўнг Советлар бошқа шаҳарларга кўчирилди. Жумладан, ишчи ва солдат депутатлари ўлка Совети 14 сентябрда Скобелев шаҳрига кўчиб ўтди. Ўлкамушўронинг кўпчилиги аъзолари кейинчалик Қўқонга кўчиб ўтишди.

Сентябрь воқеалари Туркистондаги сиёсий жараёнларнинг кейинги йўлига чуқур таъсир кўрсатди. “Сентябрь исёни”дан кейин бутун Туркистон бўйлаб юзага келган бошбошдоқчилик ва умумий ҳокимият инқирози шароитида мусулмонлар ўзларининг эрқарварлик интилишларини амалий бажариш имкониятини кўрдилар.

Туркистонликларнинг 1917 йил кузидаги миллий озодлик ҳаракати, энг аввало, унинг иштирокчиларининг юксак онглилиги ва ташкиллашганлиги билан фарқланади. Миллий ҳаракат Туркистонга мухторият беришдек қатъий талаб йўлига киргани эндиликда очиқ-ойдин кўриниб турган эди. Туркистон мухторияти учун курашда мусулмон аҳолисининг барча қатламлари фаоллашди ва “Яшасин федератив республика!”, “Мусулмонлар, бирлашингиз!”, “Яшасин озодлик, Адолат, Тинчлик!”, “Куч бирликда!” каби шиорларда ўз ифодасини топти. Бу шиорлар миллий сиёсий ташкилотлар томонидан большевистик диктатура ўрнатилиши хавфи озодлик кучларининг жипслашиши заруриятини тушуниш пишиб етилганлигини билдирарди.

Шундай қилиб, мухториятчилик ҳаракати ўз ривожланишида янги босқичга кирди. “Шўрои Уламо” ва “Ха-

лойиқ” жамиятлари ташаббуси билан Тошкентда 17—20 сентябрда туркистонлик ва қозоқ мусулмонлари съезди бўлиб ўтди. Унда Туркистон, шунингдек, Урал ва Тўрғай вилоятларидан 500 дан зиёд обрўли делегатлар иштирок этди.

Қурултойда шўроуламочилар йўлбошчиси Шерали Лапин кириш нутқи сўзлади. У кун тартибини ўқиб эшиттирди ва ишчи ҳайъат сайлашни таклиф этди. Съезднинг кун тартиби қуйидаги масалаларни қамраб олди: 1) Туркистон ўлкасининг бўлғуси сиёсий қурилиши; 2) Озиқ-овқат масаласи; 3) Ер ва сувдан фойдаланиш; 4) Суд; 5) Мактаб масаласи; 6) Масжидларни бошқариш; 7) Вақф масаласи; 8) Земство ҳақида; 9) Хотин-қизлар масаласи; 10) Мусулмон сиёсий партияларини ташкил этиш; 11) Мусулмон ўлка Шўроларини қайта ташкил этиш; 12) Мусулмон аҳолисини ўлкани маъмурий бошқаришга жалб этиш; 13) Таъсис Мажлиси ҳақида ва бошқа масалалар.

Ҳайъат раиси этиб Мулла Шомухиддин Охунд сайланди. Съездда Мулла Аҳмадхўжа эшон (“Уламо”), Мулла Исахон Аълам (“Уламо”), Муфти Маҳмудхўжа Бехбудий, Мулла Тошпўлат қори, Тўрахўжа Эшон (самарқандлик мударрис), Оллақулибек (“Халойиқ” жамиятининг раиси), Пири Мурсиязода (Кавказ мусулмонлари қўмитаси вакили), Мулла Саидрасул Махдум (“Уламо”), Мулла Содиқхўжа (“Халойиқ”), Саид Жаббор (Чимкент), Мулла Мухтор-хўжа Эшон (Ўратепа), Муллажон Домла (Самарқанд), Мулла Юсуф (Чимкент уезди), Юсуфбек (Оқмачит), Муҳаммад Аминзода (Кавказ), Мулла Шомухиддин Охунд (“Уламо”) сўзга чиқдилар (“Ал-Изоҳ”, 1917, 4 октябрь).

Съезднинг бутун иши бирлаштириш, ўлка миқёсида бирлик ўрнатишга интилиш, Таъсис Мажлиси сайловларига тайёргарлик, унга ғоявий қарашларидан қатъи назар, россиялик мусулмонлардан муносиб кишиларни кўрсатиш руҳида ўтди.

“Улуғ Туркистон” газетасининг ёзишича, “съезд Мулла Муҳаммадхўжи Эшон ва Мулла Сиддиқхўжи эшонларнинг бошқарув шакли ҳақидаги маърузаларини тинглаб, бир овоздан Туркистон Мухториятини таъсис этишга қарор қилди”. Бу, Туркистон ўлкаси “Маҳаллий ва миллий мухториятни эълон қилади, ўз ишларини ўзи мустақил ҳал этади” дегани эди (“Улуғ Туркистон”, 1917, 30 сентябрь).

Туркистон ва Қозоғистон мусулмонларига сиёсий раҳбарлик учун “Шўро Исломия”, “Турон” ва бошқа ташкилотлар ўрнига ягона “Иттифоқи муслимин” партиясини ташкил қилиш ҳақида қарор қабул қилинди.

Съездда қабул қилинган ҳужжатлар ўлкадаги ижтимоий-сиёсий ҳолатга аҳолининг туб қисми қарашларини батафсил акс эттиради. Уларга мувофиқ ўлка вилоятда яшовчи барча халқларнинг миллий-маданий ўз тақдирини ўзи белгилаши асосларида ташкил этилган, демократик Россия республикаси таркибида Туркистон ҳудудий мухтор федерациясини ташкил этиш дастури илгари сурилди. Туркистон Федератив республикаси (Туркистон Мухторияти)нинг олий қонунчилик органи парламент бўлиши кўзда тутилди, бу парламент “Туркистон ўлкасида яшовчи барча халқлар умумий, тўғридан-тўғри, тенг ва яширин овоз бериш асосида беш йил муддатга мажбурий пропорционал ваколатга эга бўлган ҳолда” сайланди. Бунда Туркистон парламентининг қонунчилик вазифалари Россия республикаси асосий қонунлари ва шариат талабларига аниқ мос келмоғи, умумдават масалаларини ҳал этиш учун Туркистон парламенти Россия республикасининг олий ҳукуматида ўз вакилларига эга бўлмоғи лозим эди.

Ҳокимиятнинг ижроия органи сифатидаги республика ҳукумати ўз фаолиятини алоҳида котибият орқали амалга оширадиган бўлди. Котибиятнинг хатти-ҳаракатларида эса Туркистон федерал парламенти олдида масъулиги кўзда тутилди.

Съезд Туркистон федерацияси Тошкент шаҳрида “Маҳкама шаръия” (қонунлар палатаси)га эга бўлишни белгилаб берди, унга қонунларни эълон қилиш ва тушунтириш ҳуқуқи, умумдават қонунлари ва шариат талабларини аниқ бажаришни назорат этиш, барча ҳукумат муассасалари ҳамда суд қарорларининг барча суд муассасалари ва шахслар томонидан тўғри бажарилишини назорат қилиш тоширилди. Туркистон федерациясининг олий суд муассасаси ҳуқуқи ҳам унга берилди.

Съезд ҳужжатларида Туркистон федерацияси пул босиб чиқариш, божхона, федератив банк, “тинч пайтда федерациянинг чет эл давлатлари билан чегараларини қўриқлаш учун” ўзининг милиция ва қўшинига эга бўлиш кўзда тутилди. Уруш пайтида ташқи чегараларни қўриқ-

лаш Россия республикаси ҳукумати томонидан амалга оширилади, бу ҳолатда Туркистон федерацияси қўшини команд муносабатларида Россия республикаси ҳукумати ихтиёрига тўлиқ ўтадиган бўлди.

Ер ва сув ҳақидаги масала бўйича жуда муҳим қарорлар қабул қилинди. Съезд ер қўмиталари “ер ва сувларни ижтимоийлаштириш йўлини тутгани учун” уларни яратишга салбий баҳо берди, “Туркистоннинг ер ва суви умумхалқ мажлиси бошқарувида бўлмоғи лозим” деган қарорни қабул қилди (“Улуғ Туркистон”, 1917, 30 сентябрь).

Шундай қилиб, маҳаллий туркистонликларнинг мухториятчилик талаблари дастурий жиҳатдан расмийлаштирилди. Шуниси диққатга лойиқки, инқилобий зўравонлик усулларига таянувчи экстремистик кайфиятдаги большевиклардан фарқли равишда съезд, маҳаллий аҳолининг тинчлик асосида ўз тақдирини ўзи белгилаш иродасини ифодалади. Ҳокимиятнинг Муваққат ҳукуматдан федералистлар қўлига ўтиши зўравонларча инқилобий тўнтаришнинг ҳалокатли йўли эмас, балки Туркистон жамиятининг яратувчилик йўли сифатида англанди.

Айни пайтда, социал-демократларнинг радикаллашган гуруҳлари рус ишчи ва солдатларининг люмпенлашган қатламларини қўллаб-қувватлашига таяниб, ҳокимиятни ҳар қандай воситалар билан эгаллаб олишга ўз даъволарини тўхтатмади.

Туркистонда ҳокимият учун курашнинг айнан сентябрь-октябрь ойларида кучайишига нима сабаб бўлди? Таъкидлаб ўтилган ўтқир хўжалик ва озиқ-овқат инқирозидан ташқари, бошқа сиёсий сабаблар ҳам намоён бўлди. Биринчидан, 9 августдаги қарори билан Муваққат ҳукумат Таъсис Мажлисига сайловларни 12 ноябрга ва унинг очилишини 28 ноябрга белгилади. Иккинчидан, Россияда ҳам, Туркистонда ҳам шаҳар Думаларига кам ўрин олган социалистик партияларнинг сўл қисми Таъсис Мажлиси очилишига қадар уларда ҳокимиятни эгаллашга ягона йўл — қуроли қўзғолоч воситаси қолганини тушуниб етди. Учинчидан, мухториятчиларнинг қатъий ҳаракатларга ўтиши большевикларни чўчитиб юборди. Улар, агар Таъсис Мажлиси очилишига қадар ҳокимиятни қўлга олишмаса, у “мусулмонлар” қўлига ўтади деган хулосага келишди. Шуниси ҳам муҳимки, қуроли қўзғолочга чақриқлар бу пайтда социа-

листик инқилобни амалга оширишнинг муҳим йўлига кирган ленинчи РСДРП(б) МК томонидан тобора қатъий янграй бошлади.

Большевикларнинг ҳокимиятни радикаллашган Советларга беришга қатъий интилиши нафақат маҳаллий аҳоли, Туркистон европалик жамоасининг демократик кучлари орасида ҳам салбий муносабат уйғотди. Бу ҳол, 1917 йил 30 сентябридан 10 октябригача бўлиб ўтган Туркистон ишчи ва солдат депутатлари советларининг II фавқулодда съезди ишлаган кунларида айниқса аниқ кўзга ташланди.

Тарихий ҳужжатлар шуни кўрсатадики, сентябрда бўлиб ўтган ўлка мусулмонлари съездларида кўтарилган Туркистонда федератив қурилиш масалалари европалашган советлар депутатларини мутлақо қизиқтирмади. Бунда, ўша пайтдаёқ ўлкада миллий-демократик давлатчилик қурилиши масалаларига ёндашувда икки устувор йўналиш кўзга ташланди. Бир томондан, Туркистон федерациясини барпо этиш бўйича миллий демократларнинг жиддий тайёргарлик ишлари белгиланган бўлса, бошқа жиҳатдан большевиклар томонидан мусулмонларнинг мухториятчилик интилишларини тўлиқ йўққа чиқаришга интилиш кузатилди. Ақиданараст марксистларни фақат бир нарса — ҳокимиятни қурол ёрдамида эгаллаш қизиқтирарди, холос. Гоявий концептуал ёндашувларнинг бундай муқобиллиги, кейинги воқеалар кўрсатганидек, жамиятнинг кескин сиёсий қўбланишига, демократиянинг сўл радикал ва либерал кучлари ўртасидаги зиддиятларнинг чуқурлашувига олиб келди.

“Октябрь тўнтариши” Россия давлати ва Туркистон тарихида янги саҳифани очди. Маълумки, 1917 йил 25 октябрда Петроградда қуролли кўзғолон амалга оширилди. Ўша кун икки соат бешда Тошсовет ижроқўмининг яширин мажлисида ўлкада қуролли чиқиш режаси муҳокама этилди. 28 октябрда эрталаб соат олтида янграган бош темирйўл устахоналари гудоги Тошкентда октябрь тўнтариши бошланганидан дарак берди. Шундан сўнг, бутун ҳокимият Тошсоветга ўтди. 1 ноябрда Тошсовет темирйўл линияси орқали қуйидаги телеграммани йўзлади: “Совет бутун ҳокимиятни қабул қилди. Ҳокимиятни ўз қўлингизга олингиз”.

Петроградда большевиктик кўзғолоннинг галабаси ва совет ҳокимиятининг дастлабки ҳужжат ва декретлари

Туркистон сиёсий ҳаётида мураккаб жараёнларга сабаб бўлди. Бу пайтга келиб уч асосий сиёсий йўл ажралиб чиқди. **Биринчиси** маҳаллий аҳолининг кенг қатламлари манфаатларини ўз ичига олган бўлиб, миллий ўз тақдирини ўзи белгилашга оид ҳуқуқини таъминлашда ўз ифодасини тошди. Рус эсэрлари ва меньшевиклари манфаатларини ифодаловчи иккинчи сиёсий йўл Россия таркибида чекланган мухтор ҳуқуқларни берувчи демократик жараёнларни кенгайтиришга қаратилган эди. **Учинчиси** — ленинча йўл — ягона совет империяси маконида хаёлий коммунистик жамиятни барпо этишга йўналтирилган бўлиб, бироқ дастлабки пайтда ленинча раҳбарият ўзининг асл мақсадларини турли воситалар ёрдамида ниқоблашга интилган эди. Миллий чет ўлкалар кенг халқ оммасининг сиёсий қўллаб-қувватлашини таъминлашга ҳаракат қилган янги совет ҳукуматининг бошлиғи октябрь тўнтарилишининг дастлабки кунларидаёқ миллий масалани кескин ҳал қилишнинг серваъда истиқболларини баён этишга шошилди. 1917 йил 2 ноябрда В. И. Ленин ва И. В. Сталин имзоси билан “Россия халқларининг ҳуқуқлари декларацияси” эълон қилинди. Унда алоҳида таъкидлаш билан халқлар иродасини бажара бориб, “Халқ Комиссарлари Совети Россия миллатлари ҳақидаги масала бўйича ўз фаолиятида қуйидагиларга асосланишни қарор қилди: 1. Россия халқларининг тенглиги ва суверенлиги. 2. Россия халқларининг ажралиб чиқиш ва мустақил давлатни барпо этишгача бўлган ўз тақдирини ўзи эркин белгилаш ҳуқуқи. 3. Ҳар қандай миллий, миллий-диний имтиёзлар ҳамда чекланишларни ман этиш...”⁶⁶ айни пайтда, Халқ Комиссарлари Совети (Совнарком) Татаристон, Бошқирдистон, Туркистон, Кавказ ва Қрим мусулмон халқларининг Россия таркибида сиёсий лоялигини таъминлаш ва сақлашнинг фавқулодда муҳимлигини ҳисобга олиб, 1917 йил 20 ноябрда “Мурожаат” билан чиқди, унда шундай дейилади: “Биз сизга, Россия ва Шарқнинг меҳнаткаш ва мазлум мусулмонларига мурожаат қилмоқдамиз. Россия мусулмонлари, Волгабўйи ва Қрим-татарлари, Сибирь ва Туркистон қирғизлари ва сартлари, Кавказорти турклари ва татарлари, Кавказ чеченлари ва тоғликлари, Россия подшоҳлари томонидан масжид ва ибодатхоналари вайрон қилинган, эътиқод ва урф-одатлари топталганлар. Бундан буён сизнинг эътиқод ва урф-одатларингиз, сизнинг миллий

ва маданий муассасаларингиз эркин ва дахлсиз деб эълон қилинади. Ўз миллий ҳаётингизни эркин ва тўсиқсиз барпо этинг. Сиз бунга ҳақлисиз. Сиз ўз мамлакатингизда ўзингиз хўжайин бўлмоғингиз лозим. Сиз ўз ҳаётингизни турмуш тарзингиз ва шунга монанд равишда барпо этишингиз лозим”⁶⁷. Бироқ, кейинги воқеалар ишонарли кўрсатганидек, янги ҳокимият ўзига хос миллий ривожланиш имкониятини сўзларда баён этиб, амалда уларга тўққинлик қилди. Жумладан, Бошқирдистон, Татаристон, Қрим ва Кавказнинг мусулмон халқлари ҳукумат “Мурожаати” билан тўлиқ келишган ҳолда ўзларининг мустақил мусулмон давлатларини ташкил этишларини эълон қилганда, уларнинг ҳаммаси қурол кучи билан Россия таркибига қайтарилди.

Большевиктик марказий раҳбарият улуг давлатчилик сиёсатини давом эттирди. Бу ҳол маҳаллий коммунистларнинг очиқдан-очиқ шовинистик ҳаракатлари туфайли янада чуқурлашди.

Бироқ октябрнинг дастлабки кунларида янги ҳокимиятнинг халққа қарши муносабати ҳали очиқ-ойдин кўринмаганди. Аксинча, озодлик ҳақидаги ваъдалар эзилган халқларда мустамлакачилик зулмидан қутулиш умидини уйғотди. Айни пайтда, Туркистондаги миллий партия ва ҳаракатлар йўлбошчилари “социалистик инқилоб” ташқаридан келган сиёсатчилар қўли билан, маҳаллий аҳоли иштирокисиз амалга оширилганидан огоҳ этдилар.

Петроград ва Тошкентда большевикларнинг ҳокимиятини эгаллагани ҳақидаги хабар жойларда турлича қабул қилинди. Тошкентга қарама-қарши мазмундаги телеграммалар кела бошлади, уларнинг баъзилари ушбу воқеани маъқуллади, бошқалари эса салбий муносабат билдирди.

Мусулмон йўлбошчиларининг муносабатини миллий матбуот саҳифаларида эълон қилинган мақолалар бўйича билиш мумкин. Жумладан, “Хуррият” газетаси октябрь тўнгаринининг дастлабки кунлариданоқ “Россиядан хабарлар” рукнида мамлакатдаги сиёсий вазият ҳақида хабарлар берди. А. Фитрат “Сиёсий ғоялар” мақоласида шундай ёзади: “Ҳозирда туркистонликлар учун ҳаммадан муҳими ҳаракатлар йўлини белгилаб олишдир... Большевиклар ва Керенский ҳукумати тарафдорлари озодликни ҳимоя қилиб самодержавияга қарши чиқаётган экан, бу айнан мусулмонлар манфаатларига тўғри келадикки, улардан бири-

нинг томонига ўтиш ва бошқасига қарама-қарши туриш эҳтиётсизлик ва ақлсизлик бўлур эди". Фитрат туркистонликларга бетараф бўлишни таклиф этади, "Айнаи шу йўл энг хавфсиздир". У тарафлардан ҳар бирига мурожаат қилади: "ҳозирча бирортангиз бизнинг ўз миллий ҳуқуқларимизни тортиб олиш фикрига келмаган экансиз, биз сизнинг душманингиз бўлмаймиз. Биз, мусулмонлар, бирортангизни ёмон кўрмаймиз ва ҳеч кимни ҳимоя қилмаймиз" ("Хуррият", 1917, 7 ноябрь). Шундай мазмундаги фикрлар бошқа миллий демократларнинг дунёқарашида ҳам учрайди.

Айни пайтда Тошкентда юзага келган вазиятдан ташвишга тушган ўлка демократик ташкилотлари 2 ноябрда Муваққат Ўлка ҳукуматини ташкил этиш масаласига бағишланган бирлашган мажлисни ўтказди. Мажлис аъзоларнинг бир қисми қамалган, бир қисми қочиб яширишган, Туркистон Муваққат қўмитаси билан биргаликда дарҳол 9 кишидан иборат Туркистон ўлка ижроия қўмитасини ташкил этиш фикрига келди; улардан уч вакил ишчи ва солдат депутатлари ўлка Советидан, якки вакил крестьян депутатлари ўлка Советидан, бир вакил мусулмон депутатлари ўлка Шўросидан, бир вакил қирғиз депутатлари ўлка Советидан, бир вакил эсэрлар партияси МКдан, бир вакил социал-демократлар партияси ўлка бюросидан сайланди. Қўмитада 21 кишидан иборат кенгайтирилган демократик кенгаш ташкил этилди, ундан атиги 2 ўрин ўлка мусулмонлари Шўросига ажратилди ("Туркестанский курьер", 1917, 4 ноябрь).

7 ноябрда Туркистон ўлка ижроқўми 15 ноябрда барча демократик ташкилотлар ҳамда солдат, ишчи, крестьян, қирғиз ва мусулмон депутатлари Советлари, социалистик партиялар ўлка съезди, шунингдек, шаҳар Думаси чақирилажанини билдириб ўлканинг барча шаҳарларига телеграмма орқали хабар юборди.

III ўлка Советлари съезди арафасида бир қатор муҳим воқеалар рўй берди. 12 ноябрда Тошкентда ўлканинг турли шаҳарларидан келган мусулмон делегатлар иштирок этган шаҳар ўз-ўзини бошқарув вакиллари съезди ўз ишینی бошлади.

Шу кун Россияда Таъсис Мажлисига сайловлар бошланди. Улар 75 сайлов округларида бир неча ҳафта давом этди. Ёш цензи ҳарбий хизматчилар учун 18 ёшни ва фу-

қаролар учун 20 ёшни ташкил этди. Мулкый, ўтроқлик, саводхонлик ва бошқа цензлар кўзда тутилмади, хотин-қизларга тенг сайлов ҳуқуқи берилди. Шунини таъкидлаш лозимки, сайловлар ҳали Россиянинг ҳамма районларида Совет ҳокимияти ўрнатилмаган бир шароитда олиб борилди.

Туркистонда Таъсис Мажлисига сайловлар ўтказилмади, бунга афтидан сентябрь воқеалари ва Октябрь тўнтариши натижасида юзага келган ногинч вазият сабаб бўлди. Бироқ Таъсис Мажлисига мусулмонлар номзодлари рўйхати эълон қилинди. Жумладан, Самарқанд вилоят мусулмонлари съезди (1917 йил 28—30 октябрь) қарори билан Таъсис Мажлиси делегатлари рўйхатига Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдурахмон Фарҳодов, Тошпўлат Абдулкомил ўғли, Султон Ўринбой ўғли, Садри Мақсудий, Никольский, Камолиддин Хусайновлар киритилди (“Хуррият”, 1917, 7 ноябрь).

12—15 ноябрда ўтказилган “Турли мусулмонлар гуруҳларининг бирлашган мажлиси” ўша кунлардаги сезиларли воқеалардан бўлди. Мазкур мажлисда кўзда тутилганидан кўп иштирокчилар қатнашгани учун унга III ўлка мусулмонлари съезди мақомини бериш зарур деб тошилди.

Миллий мусулмон ташкилотларининг йўлбошчилари ўлка аҳолисининг кўп миллатли таркибини ҳисобга олишда доимо демократик тамойилларга риоя қилиш фикрини уқтирдилар.

Масалан, Маҳмудхўжа Бехбудий 10 ноябрда Самарқанд шаҳар Думаси мажлисида сўзга чиқиб, 32 кишидан иборат Туркистон Муваққат ҳукуматини ташкил этиш таклифини киритди, унга 6 вакил вилоятлардан (1 вакил солдат ва ишчи депутатлари Совети, 2 вакил европалик ва 3 вакил маҳаллий аҳолидан) ва 1 вакил ўлканинг барча яҳудий аҳолиси ҳамда 1 вакил барча арман аҳолисидан киритиладиган бўлди (“Свободный Самарканд”, 1917, 17 ноябрь).

Тошкентда 15 ноябрда ишчи, солдат ва крестьян депутатлари Советининг III ўлка съезди ўз ишини бошлади. Давлат ҳокимияти тузилиши ҳақидаги масала унинг диққат марказида турди. Съезд қизгин баҳслар уйғотди, унда етакчи сиёсий бирлашмаларнинг ўлка келажаги ҳақидаги фикрлари тугал ойдинлашди.

Узоқ вақт совет тарихи фанида съезд иши бузиб ёритилди. Фақат Ўзбекистон давлат мустақиллигига эришиш кунларига келибгина унинг қарорларини объектив

талқиян этиш имконияти туғилди. Ҳозирги пайтга келиб, съезд якунлари янги назарий-услужий қарашлар нуқтаи назаридан баҳоланувчи бир қанча чуқур илмий тадқиқотлар яратилган. Бунда шу нарса асосли таъкидланадики, унинг қарорларида европалик жамоалар, айниқса, большевиклашган ишчи ва солдат делегатлари орасида ҳукм сурган улуг давлатчилик-шовинистик кайфиятлар кўп акс этган.

Ленинчилар ижтимоий беқарор бўлган ишчи ва солдатлар қўлида жамланган реал қуроли кучга эга бўлгани учун ҳокимият тепасига келишлари мумкин эди. III ўлка съезди 15 кишилик Халқ Комиссарлари Советини (ХКС) сайлади, унга большевиклар ва уларга ҳамфикр бўлган эсэр-максималистлар кирди. Туркистонда совет ҳукуматининг биринчи бошлиғи большевик Ф. Колесов Ленинга шонли телеграмма юбориб, унда ўлка ХКС “сизнинг барча декретларингизни ҳаётга татбиқ этишни ўз вазифаси сифатида қўяди” деб хабар беради⁶⁸. Бу билан янги ҳокимият органларининг большевистик марказга қатъий йўналганлиги таъкидланади.

Тадқиқотчилардан бири “маҳаллий инқилобий ҳокимиятнинг ташкилий тамойилларини тасдиқлаган Советларнинг III съезди Декларацияси большевистик “ҳукмдорлар”нинг сиёсий башарасини ёрқин кўрсатиб берди” деб ёзади⁶⁹. Унинг моддаларидан бирида шундай дейлади: “Ҳозирги пайтга мусулмонларни ўлка инқилобий ҳокимиятининг юқори органларига жалб этиш маҳаллий аҳолининг солдат, ишчи ва крестьян депутатлари ҳокимиятига муносабатининг тўлиқ ноаниқлиги муносабати билан ҳам, маҳаллий аҳоли орасида пролетар синфий ташкилотлари йўқлиги учун ҳам ноқоиздир”.

Советлар съездида сўзга чиққан уламочилар йўлбошчиси Шерали (Серали) Лапиннинг нутқида ўлка маҳаллий аҳолисининг Туркистонда миллий-демократик давлатчилиқни қайта қуриш йўлидаги нуқтаи назари атрофлича ифодалаб берилди. У октябрь тўнғаришидан кейинги дастлабки кунларда бўлиб ўтган мусулмонлар съезди қарорига таяниб, большевистик яқка ҳокимликни ўрнатишга қаратилган ва кенг мусулмонлар оммаси иштирокини инкор этувчи Советлар қўлига ҳокимиятнинг ўтишига йўл қўйиб бўлмаслигини асосли равишда кўрсатди. Унинг қайд этишича, мусулмонлар “агар ўлкада фақат бир инқилобий де-

мократия ҳукмронлик қилса, бу билан келишмайдилар”. Шерали Ланин шуни таъкидладики, “мусулмонлар ўзига бугун ҳокимиятни талаб этиши мумкин эди, бироқ келгинди унсурларга ён бериб, уларнинг вакиллари ҳокимиятга қўймоқда”. Нотиқ огоҳлангирдики, “мусулмонлар ҳокимиятнинг бошқа ташкилотларида иштирок этмайдилар”, чунки “мусулмонларнинг йўли мустақил — у Қуръон ва шариат қоидаларида кўрсатилган. Шу боис улар рус сиёсий партияларидан бирортасига қўшилмайди, бироқ барча халқ ташкилотларига таяниб, мамлакатни Таъсис Мажлисига олиб келувчи ҳокимиятни қўллаб-қувватлайди”. (“Свободный Самарканд”, 1917, 25 ноябрь).

Большевик “ҳукмдорлар”нинг халққа қарши қаратилган бундай сиёсати жавобсиз қолмади. Миллий ҳуқуқларни зўравонлик билан камситиш йўли миллий норозилик шакллари юзага келишига, миллий озодлик ҳаракатининг ҳар томонлама фаоллашувига олиб келди. 1917 йил ноябри охирида Туркистон Мухториятининг таъсис этилиши маҳаллий аҳоли озодлик ҳаракатларининг ёрқин намоёниши бўлди.

ТУРКИСТОН МУХТОРИЯТИ – ЖАДИДЛАР МИЛЛИЙ-ДЕМОКРАТИК ҲОЯЛАРИНИНГ АМАЛДАГИ ИФОДАСИ

Туркистон маҳаллий аҳолисининг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқини таъминлашга бўлган сиёсий иродаси, Совет ҳокимиятига қарши кескин норозилиги IV Фавқуллода Туркистон ўлкаси мусулмонлари съезди қарорларида ўз аксини топти. У 1917 йил 26 ноябрда Қўқонда ўз ишини бошлади. Съездга таклифномалар анча олдиндан юборилди. Бироқ улар почта-телеграф хизматчиларининг чўзилган иш ташлаши (забастовкаси) туфайли жойларда кечикиб олинди.

Газеталарда съезд ҳақида олдиндан эълон берилиши бу вазиятда қўл келди. Барибир, турли сабабларга кўра съездга айрим вакиллар келолмади. Бироқ улар съезд номига юборилган хат ва телеграммаларда унга ўз муносабатини билдиришди (“Улуғ Туркистон”, 1917, 8 декабрь).

Мусулмонлар қурулғойи очилиши арафасида 25 ноябрь кеч соат еттида “Шўро Исломия”нинг Қўқондаги қароргоҳида мажлис бўлиб ўтди. Унда мандат комиссияси ва

ҳайъатнинг тахминий таркиби масалалари кўриб чиқилди. Қуйидаги асосий муаммоларни муҳокама қилишга қарор қилинди: Ўлкада бошқарув тизими ва Совет ҳукумати билан муносабатлар муассасаси; генерал Дутовнинг Советлар билан барча муносабатларни узиш ва режалаштириладиган аксилбольшевик Жануби-Шарқий Иттифоқ (ЖШИ) таркибига кириш таклифига нисбатан ўз муносабатини белгилаш; Туркистон ижроия қўмиталарига сайловлар; Туркистон Марказий Мусулмонлар шўросини қайта сайлаш; Туркистонда қонунчилик ҳокимиятини яратиш, Туркистон Таъсис Мажлисини чақириш ва бошқалар (“Улуғ Туркистон”, 1917, 8 декабрь).

1917 йил 26 ноябрда соат 12 да ташкилий бюро аъзоси Мустафо Чўқаев съездни очиқ деб эълон қилди. Мандат комиссияси аъзоси Тошқўлат Норбўтабеков иштирокчиларни делегатлар таркиби ҳақидаги маълумотлар билан таништирди. Бу пайтга келиб съездда: Фарғонадан 150 киши, Сирдарёдан—22, Самарқанддан—21, Каспий ортидан бир, Бухородан тўрт нафар делегат қатнашаётган эди. Кейинчалик съезд иштирокчилари сони 250 кишига яқинлашганди (“Улуғ Туркистон”, 1917, 8 декабрь).

Делегатлар орасида шаҳар Думаси вакиллари ҳам, татарларнинг Туркистон бюросидан ҳам, ўлка яҳудий ташкилоти — Паолей Сиондан ҳам, шунингдек, маҳаллий яҳудийлардан ҳам вакиллар иштирок этди. “Мазкур съездни, — деб ёзади “Улуғ Туркистон” газетаси, — фақат “мусулмон” съезди эмас, балки Туркистон халқлари съезди деб аташ лозим”. Ўлка мусулмон ишчилари, крестьянлари, солдатлари депутатлари Шўросининг органи бўлган “Ишчилар дунёси” журнали шундай қайд этади: “Съездда Туркистон ўлкасининг ҳар бир жамияти, иттифоқи ва миллий шўролари вакиллари йиғилгани учун, у ўлканинг 10 миллионли мусулмон аҳолиси манфаатларига жавоб берувчи қарорларни қабул қилишга ваколат ҳуқуқига эга бўлди. (“Ишчилар дунёси”, №1, 1918 йил, 4 январь)”. Советларнинг III ўлка съезди шовинистик қарорларига қарама-қарши ўлароқ мусулмон қурултойи ўз ишининг барча босқичларида чинакам байналмилалчилик тамойили, ўлканинг кўп миллатли, шу жумладан европалик қисми аҳолиси манфаатларини ҳисобга олишдан келиб чиқди. Бундай инсонпарварлик ёндашуви IV мусулмон қурултойи очилган пайт-

даноқ намоён бўлди. Жумладан, Маҳмудхўжа Бехбудий съезднинг ҳуқуқий асосга эгаллиги ҳақидаги нутқида шуни алоҳида таъкидладики, “съездда Туркистоннинг европалик аҳолиси вакиллари иштирок этаётгани учун ҳам съезд қарорлари янада обрўлидир” (“Туркестанский вестник”, 1917, 9 декабрь). М. Бехбудий съезд ҳайъатига турли мусулмон, рус, яҳудий ва ҳоказо гуруҳлардан вакиллар киритилишини таклиф этди. Ундан кейин сўзга чиққан Қўқон вакили Обиджон Маҳмудов ҳам “ҳайъатга сайловларда вилоят ва айрим диний ҳамда миллий гуруҳлар бўйича эмас, балки билимдон ва ишчан кишиларни танилаш асосида киритиш” зарурияти ҳақида гапирди (“Улуғ Туркистон”, 1917, 8 декабрь).

Музокаралардан сўнг 13 кишидан иборат ҳайъат сайлашга қарор қилинди. Сўнг унинг таркибига номзодларни белгилаш учун 15 дақиқалик танаффус эълон қилинди. Танаффусдан сўнг съезд ҳайъати очиқ овоз бериш йўли билан қуйидаги таркибда сайланди: Убайдулла Хўжаев, Мустафо Чўқзаев, Юрали Агаев, Серикбай Акаев, Соломон Герцфельд, Обиджон Маҳмудов, Ислом Шоаҳмедов, Кишичинбоев, Камол қози, Абдул Бадин, Абдураҳмон Ҳўразаев, Тилиев, Каримбоев. Уч кун мобайнида съезд иштирокчилари Туркистон ўлкасининг бўлгуси сиёсий тузилиши ҳақидаги ўз қарашларини белгилаб олишти, булар съездда қабул қилинган ҳужжатларда ўз аксини топди. Хусусан, 27 ноябрда қуйидаги мазмунда декларация қабул қилинди: “Яшасун Туркистон Мухторияти!

Туркистон мусулмонларининг тўртинчи фавқулодда қурулғойи Туркистон ўлкасида бўлган халқларнинг хоҳишлари бўйича русия инқилоби тарафидан берилган асосларга биноан фидиратсия асосига қурулган Русия жумҳурияти ила бирликда қолгани ҳолда Туркистонни ерлик мухторияти, яъни “территориальный автономиялик” эълон қиладур.

Бу мухториятнинг не суратда вужудга қўйилмоғини яқин орада йиғиладурғон умумтуркистон халқининг Учредительный Собраниясига (Туркистон мажлиси муассасани)га топшурадур.

Шунинг ила баробар Туркистон ўлкасида ақаллият ташкил қилган миллатларнинг ҳуқуқларининг ҳар жиҳатидан сақланилмоғини ҳам таитанали суратда баён этадур” (“Улуғ Туркистон”, 1917, 8 декабрь).

باشاسون ترکستان مختاریتی!

ترکستان مسلمانلاری نکت دور توپچی فوق العاده قورولتایدی
ترکستان اولکه سید بولغان خلق لار نکت خواهش
لری بونچه بویک روسیه انقلابی طرفیدن برلیگان اسلک
بناء فیدریتسیه ساییگه قورولغان روسیه جمهوریتی ایله
برلیکیه قالغانی حالده ترکستاننی بیرلیک مختاریتلی یعنی

« تیریتوریالی نی آفانومیه لک » اعلان قیلا دور .

بو مختاریت نکت صورتده وجود قویلا غینی یا قن اراد
میخیلا دورغان عموم ترکستان خلقی نکت اچریدیتلینی صابر ساییگه
ترکستان مجلس موسسانی گنا بشورا دور

شونکنا ایله برابر ترکستان اولکه سید اولتیت تشکیل قیلغان
ملت لرنک حقوقلری نکت هر جتدن ساقلا نیلما غینی هم حفظه

صورتده بیان ایته دور . « شهر خوقند »

هجریه ۱۳۳۶ سنه ۲۵ صفر نغیر میلادیه ۱۹۱۷ ۲۷ نوایبر

28 ноябрда ташкил топган давлатнинг номи “Туркистон Мухторияти” деб аталадиган бўлди. Ҳокимият таркиби эса қуйидагича шаклланиши лозим эди: Таъсис съезди чақирилгунга қадар ҳокимият тўла равишда Туркистон Муваққат Кенгаши ва Туркистон Халқ (Миллий) Мажлиси қўлида жамланади. Муваққат Кенгаш аъзоларидан 12 кишилик ҳукумат тузиладиган бўлди. Туркистон Муваққат Кенгаши аъзоларининг сони илгари Бутунроссия Таъсис Мажлисига Туркистон ўлкасидан сайланган номзодлар сонига қараб аниқланди (32 киши) (“Эл байроғи”, 1917, 22 декабрь).

Халқ мажлиси (унга 54 ўрин белгиланди) таркибидан шаҳарлар маҳаллий бошқармаларидан ҳам 4 вакилга ва ўлкадаги турли европалик ташкилотларнинг вакилларига 18 ўрин ажратилди. Шундай қилиб, учдан бир ўрин ўлкадаги барча аҳолининг 7 фоизини ташкил этган европалик аҳоли вакилларига берилди.

Ташкил этилаётган ҳукумат таркибига турли миллий гуруҳлар вакилларининг қатнашиши мўлжалланди. Айни пайтда Туркистон Таъсис Мажлисига сайловлар ҳақидаги Низом лойиҳасига мувофиқ 234 ўрин бўлиб, у икки гуруҳга — мусулмонлар ва номусулмонларга ажратилиши кўзда тутилди. Европаликлар бу ерда ҳам учдан бир ўринни эгаллади.

Туркистон Мухториятининг Муваққат ҳукумати таркибига мухториятчилик ҳаракатининг фаол иштирокчилари кирди. Қуйидаги кишилар ҳукумат аъзолари бўлдилар:

1. Муҳаммаджон Тимипшаев — бош вазир, ички ишлар вазири, 2-чақириқ Давлат Думасининг аъзоси, Муваққат ҳукумати Туркистон комитетининг аъзоси, йўл муҳандиси.

2. Ислон Султон Шоаҳмедов (Шоғнаҳмедов) — бош вазир ўринбосари, Бутунроссия мусулмонлари кенгаши Марказий қўмитасининг аъзоси, ҳуқуқшунос.

3. Мустафо Чўқаев — Туркистон Мусулмонлари Марказий Шўроси раиси, ҳуқуқшунос.

4. Убайдулла Хўжаев — ҳарбий вазир, Бутунроссия Мусулмонлари кенгаши МК аъзоси, ҳуқуқшунос.

5. Юрали Агаев — ер ва сув бойликлари вазири, агроном.

6. Обиджон Маҳмудов — озиқ-овқат вазири, Қўқон шаҳар Думасининг раис ўринбосари, тоғ-кон саноати мутахассиси.

7. Абдурахмон Ҷўраев — ички ишлар вазирининг ўрин-
босари, ҳуқуқшунос.

8. Соломон Абрамович Герцфельд — молия вазир, ҳу-
қуқшунос.

Айни пайтда, Муваққат ҳукумат таркибига нима учун
12 эмас, балки 8 киши кирди, деган табиий савол туғилади.
Чунки яна 4 киши — европалик аҳоли вакиллари ичидан
номзодлар кўрсатилгач, қайд этилиши кўзда тутилган эди
("Улуғ Туркистон", 1917, 8 декабрь).

Ёш миллий-демократик давлатнинг ҳукумати билан бир
қаторда Миллий Мажлис таркиби ҳам аниқланди, унинг
таркибига қуйидагилар кирди: Убайдулла Ҳўжаев, Муста-
фо Чўқаев, Тошғўлатбек Норбўтабеков, Садриддинхон Ша-
рифхўжаев, Қўнғирхўжа Ҳожинов, Исматулла Убайдуллин,
Саидносир Миржалилов, Серали Лапин, Саид Жаъфарбой
Саидов, Ислоҳ Султонғўли Шоаҳмедов, Абдурахмонбек Ҷў-
раев, Ҳядолтбек Юрали Агаев, Носирхонғўра Камолхонғў-
раев, Миродил Мирзааҳмедов, Тошхўжа Ашурхўжаев, Аб-
дулқодир Қўшбеғиев, Обиджон Маҳмудов, Жамшидбой Қо-
рабеков, Соломон Абрамович Герцфельд, Абдусамод Абду-
салимов, Убайдулла Дербисалин, Мусо Акчурин, Мустафо
Мансуров, Маҳмудхўжа Бехбудий, Иброҳим Далшин, Му-
ҳаммаджон Тимишпаев, Халил Ширинский, Толибжон
Мусабоев, Камол қози Раҳмонбердиев, Алихонғўра Шокир-
хонғўраев, Собиржон Юсунов, Одилжон Умаров ва бошқа-
лар.

Съезд томонидан Туркистон Мухторияти эълон қили-
ниб, давлат тузилмалари шакллана бошлагани улкан аҳа-
миятли воқеа бўлди. Бунини айниқса "Улуғ Туркистон" газетаси
атрофлича баҳолади. Газета бу воқеани шарҳлар экан, шун-
дай ёзади: "Ҳатто большевиклар ҳукуматининг доҳийси
Ленин ҳам ўзининг сўнгги декретида Россияда яшаган мил-
латлар ва шул жумладан қозоқлар ила Туркистон мусул-
монларига мухторият эълон қилиб, ўз ишларини қўлларига
олурга мумкин бўлганлигини баён этди. Шунлиқдан букун
Туркистон съездининг Туркистон Мухториятини эълон қи-
лиши ҳам халқ, ҳам марказ ҳукуматининг тилагига хилоф
тугудир. Зотан, сўнгги вақтда майда миллатлар ҳаммаси
мухторият эълон қилиб ёталар. Нуфуслари бошқаларга
қарағанда юздан етмиш беш бўлгон (75 фоиз) миллатлар
ерлик мухторият эълон қилурга ҳақли эдилар. Сўнгги

қоидаларға кўра юздан олгмиш ташкил қилган (60 фоиз) миллатларда мухторият эълон қилувга ҳақлик санала бошладилар. Ҳол шу ила юзга ташкил қилган (95 фоиз) Туркистон мусулмонларининг Мухторият эълон қилишига ҳақлари борлигин ҳеч ким инкор қила олмаса керак. Биздан вакил чиқарилган эди ва ёхуд биз бу ишни эртароқ кўрамиз деб кўришурда ўринсиз, ҳам мусулмон манфаатига хилофдур. Саккиз ойдан бери ерли Туркистоннинг мухторияти ҳақинда сўйлаб келиб, келуб-да, бутун мухториятга қарши чиқсалар ва ёхуд тасдиқ этмасдан монеъ бўлувга экан, бу иш мусулмонларнинг бутун орига ва имон ва эътиқодларига қарши болта чопадиган сўз бўлажакдур. Мусулмонлар букун Мухторият эълон қилар экан, бунинг ила ҳеч кимнинг ҳуқуқига тегмаслар, бу билан Туркистон Русиядан асло айрилмай, балки унинг бир мустақил аъзоси бўлиб қолади. Туркистонда яшаган рус, яҳудий, армани ва бошқа ҳар миллатга ўзининг ҳақи берилар. Улар ҳам Туркистон Мухториятининг тенг ҳуқуқли бир аъзоси бўлиб яшажаклар...”.

Айни пайтда, озодлик курашининг узоқ тажрибаларидан сабоқ олган туркистонликлар озодлик осонлик билан қўлга киритилмаслиги, миллий ўз тақдирини ўзи белгилан йўлида тўсиқлар, очиқ ва яширин душманлар кам эмаслигини яхши тушунишарди. Мақолада ушбу фикр узвий ҳолда давом эттирилади: “Туркистонликлар... қон тўкилишидан сақлануб, мумкин қадар сабр қилурлар. Фақат шунга хотирадан чиқарурга ярамайдурки, Самарқанддан келган бир вакил съездда айтади: “Туркистоннинг ери — бизнинг танимиз, суви — қонимиздир... Кимда-ким бу иккисига тегадурғон бўлса, бизнинг танимиз билан қонимизга туқулғон бўлажак”. Шу боисдан Туркистон халқининг ҳуқуқига тажовуз қилинаверса, бунинг охирида шундай кўнгилсиз воқеалар бўлурга мумкиндир” (“Улуғ Туркистон”, 1917, 8 декабрь).

Умуммусулмон съезди томонидан Туркистон Мухториятининг ташкил этилиши ўлка бўйлаб катта шов-шувларга сабаб бўлди.

1 декабрда Наманган уездида 10 мингга яқин киши иштирок этган намойиш бўлиб ўтди. “Яшасун мухториятли Туркистон ва унинг ҳукумати!” деб ёзилган байроқлар намойишчилари қўлида хиширар эди (“Улуғ Туркистон”, 1917, 13 декабрь).

6 декабрда Жалолобод Волостидаги Хонобод қишлоғида

Мухторият ўрнатилиши муносабати билан намойиш бўлиб ўтади. Бир неча мингдан ортиқ киши Фозилхон мазоридан то бозорга қадар йиғилиб турди. Намойишда Абдулла эшон ва Ҳусейн Валидий нутқ сўзлашди. Улар халққа Мухториятнинг ташкил этилиши ва мақсадларини тушунтиришди. Бу ерда янги ҳукуматга ёрдам учун 500 сўм миқдорда иона пули йиғилди (“Улуғ Туркистон”, 1917, 20 декабрь).

7 декабрда Қўқон шахрининг 42 жамоат ташкилотлари вакилларининг қўшма мажлисида кўп миллионли Туркистон халқига самимий табрик йўлланди (“Улуғ Туркистон”, 1917 йил, 13 декабрь).

Самарқандда бўлиб ўтган вилоят Совети съездида Туркистон Мухториятини қўллаб-қувватлашга қарор қилинди ва халқ мажлиси таркибига 5 янги вакил сайланди (“Улуғ Туркистон”, 1918, 7 январь).

Каспийорти вилоятида ҳам съезд чақирилиб, Туркистон Мухториятини қўллаб-қувватлашга қарор қабул қилинди (“Улуғ Туркистон”, 1918, 7 январь).

Миллий давлатчиликнинг қарор топинини жўшқин муборақбод этиб, матбуотда таниқли маърифатпарварлар, диний, жамоат ва сўёсат арбоблари бирин-кетин чиқишлар қилиб, Мухториятни табрикладилар. Улар орасида Бехбудий, Мирмуҳсин Шермуҳаммад ўгли, Абдулҳамид Чўлпон, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Кабир Бакиров, Ислон Шоаҳмедов ва бошқалар бор эди.

1917 йилнинг 6 декабрида Тошкентдаги Жомеъ масжидида ўтказилган намойишда жами — 60 минг киши қатнашди. “Улуғ Туркистон” газетасида ёзилишича, “Масжиднинг ички саҳни ва томлари одам билан лиқ тўлган эди”. Намойиш Саидғани Маҳдум раислигида ўтди. Мунаввар қори билан Шерали Лапин унинг муовинлари эди. Газетада айтилишича, йиғилганлар Мухториятни бир овоздан маъқуллаб, бундан буён Туркистон Мухториятининг Муваққат ҳукуматида бошқа ҳеч қандай ҳукуматни тан олмасликлари ҳақида қарор қабул қилишди. Сўнгра намойиш қатнашчилари “Оллоҳу акбар” дея ҳайқириб, Халқ Мажлисига содиқ қолишга қасамёд қилди.

Намойишда сўзга чиққан Миён Бузрук, Мунаввар қори, Мулла Одил, Шерали Лапин ва бошқалар Совет ҳокимиятига бўлган муносабатларини ҳам билдиришди. Газетанинг ёзишича, Халқ Комиссарлари Советининг шаҳар Думаси-

ни тарқатиб юбориш ҳақидаги буйруғини “бугунги кунда мутлақо мумкин бўлмаган ҳодиса”, деб баҳолади. Чунки, “300 минг киши номидан демократик йўл билан тўрт босқичли сайлов ҳақидаги қонунга мувофиқ сайланган Тошкент Думаси аъзолари ўрнига 700—800 солдат ва ишчилар Александров боғида сайланган 4—5 комиссар билан алмаштирилган, холос” (“Улуғ Туркистон”, 1917, 8 декабрь).

Намойиш ишгирокчилари Туркистон Мухториятига қарши чиққан ва мусулмон бойларида мавжуд бўлган мануфактурани мусодара қилишни талаб қилган мусулмон ишчилари ва уларнинг касаба уюшмасини танқид қилдилар. Уларнинг фикрича, “мусулмон ишчиларининг рус большевиклари билан яқинлашуви мусулмонларнинг манфаатига зиддир”.

Намойиш якунида бир овоздан қуйидаги қарор қабул қилинди: “Биз, мусулмонлар синф ва даража айирмаларига қарамай, Туркистон Мухториятини олқишлаган ҳолда, Қўқондаги фавқулодда съезд тарафидан эълон этилган Туркистонда халқ ҳукуматини вужудга келтириш ҳақидаги қарорга бутун вужудимиз билан қўшилиб, ишонамизки, буюк Россия инқилоби тарафидан эълон этилган ҳокимият ҳақидаги тамойиллар асосида Россия бирлашган демократияси Туркистон халқи тарафидан бир оғиздан баён этилган тилгага қўшилур ҳамда бирга истиқлол йўлида қадам босишда ва ўз кунимизни ўзимиз кўра бошлашда ёрдам этар.

Шунга имон этган ҳолда биз ўлкадаги ҳамма мусулмонларни Мухториятли Туркистон ҳукумати атрофида жипслашиб, ҳозирги ўлка идораси бошида бўлиб турган муваққат ташкилотлар билан қандай бўлмасин душманларча муомала қилувдан сақланишга даъват қиламиз.

Туркистон Мухторияти амалий суратда тезроқ вужудга келиш учун тинчлик ва тотувликни сақлашимиз керак. Тоинки шунинг орқасида ўзаро сўғиш (уруш — С. А.) ва бугундан эътиборан ҳур бўлган Туркистоннинг бир тўғон каби халқларимиз орасида гуноҳсиз қон тўкилмасин.

Яшасун Мухториятли Туркистон!” (“Улуғ Туркистон”, 1917, 10 декабрь).

Туркистон халқининг мухторият учун олиб борган курашида 1917 йил 13 декабрда бўлиб ўтган фожияли воқеалар туб бурилиш нуқтаси бўлди. Шу кунини инқилобдан сўнг Туркистон заминида илк марта халқ қони тўкилди.

Туркистон Мухториятининг Муваққат ҳукумати Мавлуди-шариф байрами кун, яъни 13 декабрни “Туркистон Мухториятининг миллий жамғармасига пул йиғиш кун” деб эълон қилди ҳамда бу маблағ мустақиллик ва озодликни мустаҳкамлашга хизмат қилишини билдирди.

М. Тимишшаев, С. Герцфельд, И. Шоаҳмедов, А. Ўразаев ва яна бир қатор ҳукумат аъзолари имзо чеккан “Мурожаатнома”да съезд қарорлари ва ҳукуматнинг яқин иш режалари хусусидаги маълумотлар билан бирга, бутун Туркистон аҳлига чақириқ ҳам бор эди. Унда, жумладан, қуйидагилар қайд этилди: “Туркистоннинг барча фуқаролари — мусулмонлар, руслар, яҳудийлар, солдатлар ва деҳқонлар, ўлкада яшаб турган барча элатлар ва халқлар, шаҳар ва земство бошқармалари, сиёсий, ижтимоий ва касба уюшмалари, барча давлат, жамоат ва хусусий муассасалар Туркистон халқ ҳокимияти атрофида бирлашиб унинг зиммасига юкланган вазифаларни ҳаётга жорий этишда кўмак беришга чақиради. Кўз кўриб, қулоқ эшитмаган даражада ваҳимали урушлар гулдураги остида бутун жаҳонга ўт кетай деб турган бир маҳалда дунё халқлари ўз озодликларига замин яратадилар. Инсон қони билан тўйинган ер кўкларга қараб оҳ чекади ва ҳориган инсон кучсизлашиб қонли қиличини қуйи солади. Одамзоднинг ақлсизлиги илоҳий онг олдида тан беради ва шундай кун яқинлашадирки, бутун ер юзида тинчлик барқарор бўлиб, дунё халқлари мавжуд куч ила бузилган ҳаётни қайта барпо этишга киришадилар... Мана энди, занжирлардан халос бўлган Туркистон ўз ерига ўзи хўжайин бўлиб, тарихини ўзи яратажак вақт келди. Бизларнинг олдимизга қўйилган масалаларнинг ниҳоятда масъулиятли ва улуғворлигини англаган ҳолда, ўз ишмизнинг ҳақлигига жуда чуқур ишонган ҳолда биз Аллоҳу таолодан ўз меҳнатларимизга ривож сўраймиз ва ишга киришамиз”.

Байрам арафасида Тошсоветга Эски шаҳар аҳолиси номидан митинг ва намойишни ўтказиш учун ариза тушди. Тошсовет қарорига кўра, митинг ва намойиш Тошкентнинг Эски шаҳар қисмида ўтказилиши маъқуллашиб, Янги шаҳарда ўтказилишига рухсат берилмади. “Наша газета”нинг ахборотига кўра, “Тошсовет бу билан мусулмон аҳолисининг кенг оммаси рус аксинлиқилобчи тўдаларининг найрангларига учиб, кўр-кўрона равишда жабрдийда

бўлиб қолмаслигининг олдини олган” (“Наша газета”, 1917, 15 декабрь).

Тошсоветта мухалифатда бўлган куч — Тошкент шаҳар Думаси ҳам унга катта таъвиш билан тайёранмоқда эди. У 9 декабрда Туркистон Мухториятининг эълон қилинишига бағишлаб ўтказиладиган намойиш муносабати билан шаҳарликларга мурожаатнома қабул қилади. Унда бўлгуси намойиш тинч ва осойишталик билан ўтиши кераклиги, қора гуруҳлар шаҳар аҳолиси, айниқса солдатлар орасида бу намойиш гўё русларга қарши деган маънода ёлғон-яшиқ гаплар тарқатиб улгургани айтилиб, халққа шундай мурожаат этилади: “Фуқаролар! Хушёр бўлинг! Халқ душманлари тарафидан уюштирилган иволарга ишонмангиз. Қора кучлар руслар билан мусулмонларни талашдирурга тилайдилар. Намойиш фақат тотувлик узри-на ясалажак. Шунга кўра, Сиз, фуқаролар, рабочий, солдат, рус ва мусулмонлар бу намойишни табрик ила қарши олингиз. Чунки ҳақиқий демократлар ҳаммаси бир киши туфайли мухторият ва халқларнинг ўз турмушларини ўзлари белгилаш ҳуқуқини ҳимоя қилишга қарши чиқмаслиги керак” (“Улуғ Туркистон”, 1917, 13 декабрь).

13 декабрь куни эрталаб соат бешда эҳтимолдаги тартибсизликларни бартараф этиш мақсадида ҳарбий қисмлар ўрда яқинида Эски шаҳарга ўтиладиган йўлларни беркетди. Шу куни эрта тонгдан Эски шаҳар байрам қиёфасида эди. Ҳар тарафдан, кўча ва тор кўчалардан Шайхонтоҳур масжиди томон гуруҳ-гуруҳ одамлар оқиб кела бошлади. Соат 12 ларда кўп минг кишилик йиғин тўшланди. Ҳукмрон партияларнинг раҳбарлари ва Совнарком аъзолари митингга кўшилди (“Улуғ Туркистон”, 1917, 13 декабрь).

Шаҳарнинг руслар яшайдиган қисми ҳам гавжум эди. Эрта тонг билан бу ердан ҳам жуда катта гуруҳ “Туркистон ўлкасига Мухторият!” шиори ёзилган байроқ билан кела бошлади. Бу, шаҳардаги рус жамоатчилиги вакиллари эди. Улар Шайхонтоҳур масжиди томон юриб, мусулмонларни табрикламоқчи эди. Ҳарбийлар уларни ўтказиб юборади. Соат 9 дан 30 дақиқа ўтганда ўрда кўприги олдида яна бир тўда пайдо бўлади. Уларнинг сони 2—3 минг кишига етарди. Ҳарбийлар қон тўкилмаслиги учун буларни ҳам ўтказиб юборади. Улар ҳам Шайхонтоҳур масжиди олдидаги намойиш сафига кўпилади.

Воззваніе

ко всѣмъ гражданамъ и гражданамъ автономнаго
Туркестана отъ Туркестанскаго Землячества
I-го Туркестанскаго армейскаго корпуса.

13-го декабря сего года въ честь автономіи Туркестана, туземное населеніе рѣшило устроить **мирную манифестацию**. Теперь, когда въ европейской Россіи не вездѣ еще прекратилась гражданская война, **мы, члены семьи автономнаго Туркестана** должны приложить все свои силы къ тому, **чтобы въ этотъ великій день не раздался ни одинъ выстрѣлъ ни съ какой стороны, не пролилась, въ этотъ историческій день Рессійской Революціи, ни капля крови**, ибо этотъ праздникъ является праздникомъ не только для туземнаго населенія края, **но праздникомъ социалистовъ всѣхъ странъ**, именуемыхъ на своемъ знамени „самоопредѣленіе націй“.

До сего времени не существовала ни одна социалистическая партія, которая не признавала-бы самоопредѣленія народовъ и этотъ лозунгъ являлся всегда лозунгомъ соединяющимъ національныя партіи и группы въ одну общую армію **армію пролетаріата и крестьянства**.

Пусть этотъ день явится днемъ соединенія подъ знаменемъ самоопредѣленія націй къ будущему великому социалистическому строю и **праздникъ этотъ да будетъ праздникомъ всего трудового народа автономнаго Туркестана**.

Такъ подадимъ другъ другу руку и скажемъ:

„ДА ЗДРАВСТВУЕТЪ АВТОНОМНЫЙ ТУРКЕСТАНЪ“

„Делегация Землячества“.

Туркистон ҳарбий қисмларининг
Туркистон Мухторияти фуқароларига мурожаати

“Улуғ Туркистон” газетаси бундан кейинги воқеалар ҳақида шундай ёзади: “Намойишга мусулмонлардан ташқари руслар, яҳудийлар, арманилар, шунингдек, большевиклардан бошқа турли ижтимоий-сиёсий ташкилотларнинг вакиллари ҳам чиқишди. Тўпланганларнинг боши узра 100 га яқин қизил-мовий ва яшил байроқлар хилширарди. Намойишни Мунаввар қори очди. У йиғилганларни муборак кун билан табриклади. Руслар орасидан намойиш вакилликка доктор Шортц сайланди. Тошўлат Норбўтабеков ва Садриддин Махдум котибликка сайланди. Бу ерга йиғилган муллалар Қуръондан суралар ўқишди. Намойишда турли ташкилот ва уюшмалар вакиллари нутқ сўзлади. Улар маърузаларида ўзларини халқ комиссарлари деб атаган большевикларнинг хатти-ҳаракатларидан норозиликларини билдиришди” (“Улуғ Туркистон”, 1917, 16 декабрь).

Айнан шу пайтда тўпланганлар орасидан ғаламислар чиқиб, “ўзларининг оташли нутқларида йиғилганларни қамоқхонага бориб, собиқ Муваққат ҳукумат комиссари Т. И. Доррер ва ҳибсдаги бошқа кишиларни озод қилиш, сўнгра ҳокимиятни қўлга олишга чақира бошлашди” (“Наша газета”, 1917, 15 декабрь). Ана шу чақириқлардан таъсирланган бир гуруҳ намойишчилар ўрда кўпригидан ўтиб, Москва кўчаси бўйлаб Янги шаҳар томон йўл олишди.

Ҳарбийлар тўқнашув юз бермаслиги учун намойишчиларни ўтказиб юборишга мажбур бўлишди. Бироқ, Янги шаҳарга ўтгач, намойиш тинч юриш ҳолатини тезда йўқота бошлади. Намойишчилар орасидаги бир гуруҳ зобит ва амалдорлар шаҳар соқчилари бошлиғи Гудовични гаров учун қўлга олишди. Шундан кейин одамлар тўдаси қамоқхона томон юрди. Доррер ва Ивановлар озод этилди. Улар автомобилга ўтказилиб, намойишчилар кузатувида Кауфман боғи (ҳозирги Амир Темури хиёбони)га йўл олишди. Солдатлар Доррер ўтирган машинани тўхтатмоқчи бўлганида оломон ичидан ўқ отила бошлади. Кейинчалик солдатлар ўзларини тутиб тура олмай, аввал милтиқлардан, сўнгра пулемётлардан ўт очишган. Эски шаҳарлик 16 киши ушбу тўқнашув қурбони бўлган. Доррер ва Иванов большевиклар томонидан ушланиб, отиб ташланган.

15 декабрь куни Туркистон Мухторияти йўлбошчилари бу воқеалар юзасидан ўлканинг барча фуқароларига махсус мурожаатнома билан чиқишди. Унда жумладан қуйидагилар

айтилади: “Биз Халқ Мажлиси ва Туркистон Мухторияти Муваққат ҳукуматининг аъзолари чин юракдан таассуф билдирамиз ва туркистонлик мусулмонларнинг эзгу ҳис-туйғуларини ҳақоратловчи бу воқеаларга қарши чиқамиз. Ана шу муносабат билан бизлар мамлакатда тартиб ва осойишталик ўрнатилиши учун зарурий чоралар кўрилиши йўлида барча кучларимизни ишга соламиз. Ҳозирча эса Туркистон халқидан собитлик ва хотиржамлик кўрсатишларини сўраймиз. Бу энг оғир кунларда мусулмонларнинг тинчликни сақлаб қолишлари ниҳоятда зарурдир” (“Улуғ Туркистон”, 1917, 20 декабрь).

Мазкур воқеалардан сўнг Туркистоннинг большевистик ҳукумати марказнинг тегишли буйруғини олишга интилиб Петроградга қўйидаги телеграммани юборади: “Қўқонда реакцион буржуазия синфи томонидан тайёрланган мусулмонлар съезди Туркистон Мухториятини эълон қилди, Туркистоннинг пролетар оммаси томонидан таъқиб қилинган мухтор ҳукумат айрим шаҳарларда Мухториятни эълон қилишга бор кучи билан тайёрланмоқда. Шу йил 13 декабрда Муҳаммад пайгамбар туғилган кунда Тошкентда Мухторият эълон қилинди”. Уша пайтда ўлка ХКС раиси бўлган Ф. Колесов марказдан фармойиш сўради (“Наша газета”, 1917, 15 декабрь).

Марказдан “жойларда ҳокимият сиз ўзингизсиз, демак, сиз ўзингиз буйруқларни ишлаб чиқинг” деган мазмунда жавоб келади. Бироқ бу миллий ўз тақдирини ўзи тўлиқ белгилаш баённомалари билан чиққан большевикларнинг сиёсий обрўсига соя солгани учун ленинча раҳбариятнинг одатдаги алдамчи найранги эди. Марказ “ифлос” ишни маҳаллий ҳокимиятлар қўли билан бажаришни афзал кўрарди.

Маҳаллий большевистик ҳокимият тузилмалари марказдан аниқ кўрсатма олмай, ўзини бирон-бир йўл билан оқлашга ҳаракат қилди ва шароитни барқарорлаштириш мақсадида ҳаммаёқда шундай деб тушунтиришди: “Халқ Комиссарлари Совети махсус қарор қабул қилди ва уни ижроқўм тасдиқлади. Бу ҳужжатта асосан Туркистон Таъсис съезди чақирилади. Фақат унинг ўзигина Туркистон ўлкаси Мухториятини эълон қилишга ҳуқуқлидир” (“Наша газета”, 1917, 15 декабрь).

Бироқ туркистонлик коммунистлар ҳокимиятни “онгсиз миллатчилар” қўлига бериб қўйишни хоҳлашмасди. Айни

пайтда, большевистик ҳокимият “мухториятчилар”ни бо-
сиб қўйиш учун садоқатли ленинчилар сафларидан ўз-ўзи-
ни ҳимоя қилиш гуруҳлари, ишчи дружиналари, йирик ҳар-
бий бўлинмаларни туза бошлади.

Большевикларнинг иккиюзламачилик сиёсати Туркист-
тонда мухторият учун миллий ҳаракатнинг раҳбарларига
яхши маълум эди. Шу жиҳатдан У. Хўжаевнинг IV мусулмон
съезди иш қушларидаги нутқи диққатга сазовордир. У боль-
шевистик ҳокимият томонидан миллий масаланинг ҳал
этилиши истиқболларига баҳо бериб, шунингдек таъ-
кидлаган эдики, “Россияда ҳақиқий ҳукумат йўқ, собиқ Рос-
сия худудида яшовчи барча миллатлар узурпатор—больше-
виклар билан курашга отланган, бутунроссия Таъсис Маж-
лисини чақиритишга ҳеч қандай умид йўқ”⁷⁰. Маҳаллий боль-
шевикларнинг террористик сиёсати Туркистон Таъсис
Мажлисини чақиритиш ҳақидаги ваъдалар фақат қуруқ гап
эканини кўрсатарди. Фақат Туркистон Мухториятини мус-
тақамлаш йўли билангина кўзланган озодликка эришиш
мумкин эди. Шу жиҳатдан олганда энг асосийси кенг халқ
оммаси, демократик сиёсат, партия ва ҳаракатларни фаол
қўллаб-қувватлашни таъминлаш, шунингдек, халқдан ишонч
мандатини олиш йўли билан шаклланаётган давлат ту-
зилмасини қонунийлаштиришда кўринди. Мусулмон ишчи,
солдат ва деҳқон депутатларининг I фавқулодда съезди шу
талабларга жавоб бериши керак эди.

Бу съезд 1917 йил 25 декабрда Қўқонда очилди. Унда
Туркистонда ҳокимият ва бошқарув шаклини белгилаш кўз-
да тутилди. Маълумотларга кўра съездда 200га яқин вакил
қатнашди: 93 киши — Фарғона вилоятидан, 40 киши —
Самарқанд вилоятидан, 30 киши — Сирдарё вилоятидан, 5
киши — Каспийортдан, 4 киши — Бухородан ва ҳоказо.
Съезд иштирокчиларининг таркиби эса “Улуғ Туркистон”
газетаси хабарига кўра қуйидагича эди: “Мусулмон меҳ-
наткашлар — 100 га яқин, хизматчи ва крестьянлар — 10,
фақат крестьянлар — 10, мусулмон солдатлардан — 16,
ишчилардан — 2, хусусий жамиятлардан — 5, вилоят
шўроларидан — 1, саргарош — 1, талабалардан — 6 киши”.
Бундан ташқари, унда шаҳар ишчи ва солдат ташкилот-
лари, крестьян жамиятлари, бир қатор вилоят советлари
вакиллари иштирок этди (“Улуғ Туркистон”, 1918, 4 январь).

Съезд очилишини Туркистон ўлкаси ҳарбий шўроси раҳ-

бари Ориф Клевлеев қутлади. Муваққат Халқ Мажлиси томонидан Ислон Шоаҳмедов ва эсэр Миллер нутқ сўзлади. Қозон мусулмонларининг ҳарбий Шўроси вакили солдат Исмат Убайдуллин, Кавказ мусулмонларидан Пири Мурзилзода, Самарқанд ишчи ва солдат депутатлари Совети вакили Пономарёв, Қўқон уезд комиссари Акаев, Тошкент ҳарбий шўроси аъзоси Султонов, Қўқон шаҳар ҳокими ўринбосари Обиджон Маҳмудов ва бошқалар ҳам табриклашди.

Съезд қатнашчилари 13 декабрда ҳалок бўлганлар хотираси учун Қуръон тиловат қилдилар. Шундан сўнг делегатлар ҳайъат таркибини сайлашга киришди. Унинг таркибига жумладан Абдулла Авлоний ва Санжар Асфандиёров киритилди.

Бир неча кунлик баҳслардан сўнг съезд 1917 йил ноябрь ойида умуммусулмон съезидан тузилган Муваққат ҳукуматни қўллаб-қувватлаш, унинг таркибига мусулмон ишчи, солдат ва крестьян депутатлари съезида сайланган вакилларни киритишга қарор қилди. Шунини таъкидлаш лозимки, ўша кунларда съездда В. И. Ленин ҳузурига махсус вакиллар юбориш масаласи ҳам муҳокама этилди. Зотан, совет ҳокимиятининг раҳбари шахсан ўзи туркистонликларга мухторият қандай бўлишини тушунтириб беради деб умид қилинди. Бироқ съезд охир-оқибатда Петрограддаги Халқ Комиссарлари Советига телеграмма йўллайдиган бўлди.

1917 йил 27 декабрь куни жўнатилган телеграммада шундай дейилади: “Халқ Комиссарлари Совети эълон қилган ширлар Туркистонда жорий этилмоқда. Бутун Туркистон халқи яккала съездда Туркистон Мухториятини бир овоздан эълон қилди ва Туркистон Таъсис Мажлисига ўлкани бошқаришнинг сўнгги шаклини ишлаб чиқиш таклиф этилди. Барча шаҳарлар ва қишлоқларнинг турли ташкилотлари намойиш ва қарорларида Мухторият эълон қилинганлигини қўллаб-қувватламоқда. Сайланган Халқ Мажлисида руслар ва европаликларга, улар гарчи шаҳар ва қишлоқлар аҳолисининг 2 фоизини ташкил этса-да, биз томонимиздан 33 фоиз ўрин ажратилган. Биз халқларнинг урушига чек қўйилиши, аннексия ва контрибуциясиз сулҳ тузилишига бир овоздан қўшиламыз. Мусулмон ишчи, солдат ва деҳқон депутатларининг I фавқулодда съезди Халқ Комиссарлари Совети томонидан Туркистон Мухториятининг мустаҳкамланиши учун ҳақиқий чоралар кўрилади, шу билан

биргаликда халқларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳақидаги ширларнинг қатъийлиги ва бунга чин дилдан интилаётганлигини намоён этиди деб ишонади. Туркистон мусулмон ишчи, солдат ва деҳқон депутатларининг I фавкулда съездида қабул этилган қарорни юбориб, сизлардан Россия Демократик Республикасининг олий ҳокимияти сифатида Тошкент Халқ Комиссарлари Советига ҳокимиятни Туркистон Муваққат ҳукуматида топшириш тўғрисида фармойиш беришингизни сўраймиз, бу билан Туркистонни жуда катта фалокатга олиб келувчи бебошлик ва қўш-ҳокимиятчиликнинг олди олинади” (“Ишчилар дунёси”, 1918, №2, 22—23-бетлар).

Марказий Совет ҳукуматида миллатлар ишлари бўйича комиссар бўлган И. Сталин 1918 йил 5 январда бу талаб хатига Қўқондаги Туркистон ҳукуматида берган жавобда: “Тошкентдаги комиссарияти Советини йўқ этиш ҳақида Петроградга мурожаат қилишнинг аҳтиёжи йўқ, агар комиссариятни истамасангиз, уни куч билан йўқота оласиз”, — деб ёзди. Сталин Туркистон Мухториятининг қўлида куч йўқлигини яхши биларди. Тошкентдаги Совет ҳукумати эса Туркистон Мухторияти ҳукуматини ўзи учун хавфли деб билди ва қандай бўлмасин уни йўқотиш учун тайёргарлик бошлади.

Тошкентдаги совет ҳокимияти вакиллари Қўқондаги воқеаларни диққат билан кузатибгина қолмай, балки унинг ривожига ўз таъсирини ўтказишга урина бошлади. Жумладан, ушбу съездда нутқ сўзлаган большевик П. Г. Полторацкий Туркистон ўлкаси Советларининг бўлажак съезди ҳақида маълумот берар экан, унда Туркистон Мухторияти масаласи кўрилишини маълум қилди ва фикрини давом эттириб айтдики, “биз камбағалларнинг мухториятига қарши эмасмиз, бироқ биз бойларнинг мухториятига қаршимиз. Биз мухторият учун курашар эканмиз, буржуазия қўлидаги ҳокимиятни ўзимиз учун эмас, балки ишчи синфи ва камбағаллар манфаати учун тортиб олдик. Биз ҳокимиятни рус буржуазияси қўлидан мусулмон буржуазияси қўлига топшириш учун тортиб олганимиз йўқ. Биз уни ишчи ва солдат депутатлари Совети учун қўлга олдик. Биз мусулмон меҳнаткашларини ўз тарафимизга қўшилишлари учун ишлаб келдик ва ишлайверамиз”⁷¹. “Бироқ, — деб қайд этиди Мустафо Чўқаев, — Полторацкийнинг сўзларига ҳеч ким

ишонмади, чунки Туркистонда Совет ҳокимияти асосга эга эмаслиги очиқ-равшан бўлди”⁷².

Полторацкийнинг нутқидан сўнг съезд махсус қарор қабул қилди. Унда шундай дейилади: “Мусулмон ишчи, деҳқон ва солдат депутатларининг съезди қуйидагиларни, яъни:

1) Туркистон Халқ Комиссарлари Совети бутун аҳоли, айниқса унинг мусулмон қисми оруз-истакларининг ифодачиси эмаслиги;

2) Туркистон ўлкаси халқларининг иродаси икки мусулмон съездларида Мухторият эълон қилинишида ифодаланганлиги;

3) Туркистонда ягона ҳокимият органи умуммусулмон съездида тузилган ва мусулмон ишчи, деҳқон ва солдатлар съездида тўлдирилган Туркистон Мухторияти ҳукумати ва бўлиши мумкинлигини эътиборга олиб, ҳокимиятни Туркистон Халқ Комиссарлари Советидан Мухторият ҳукумати ва Халқ Мажлисига дарҳол топшириш истагини билдиради, чунки мазкур съезд Мухтор Туркистоннинг барча демократик вакилларида ташкил топган ва бутун пролетар фикрини ифодалайди; Халқ Комиссарлари Совети томонидан 18 январда чақирилаётган солдат, ишчи, крестьян, қирғиз ва мусулмон депутатлари Совети ўлка съезди мазкур масалани муҳокама қилиш учун ортиқчадир деб ҳисоблайди”⁷³.

Ўлка съезди шуни ҳам таъкидлайдики, Туркистон мусулмонларининг IV фавқулодда съезди буржуазия съезди бўлди деган, большевиклар томонидан айтилган гаплар ҳақиқатга тўғри келмайди, зотан 27 ноябрдаги съезд умуммусулмонлар съезди бўлиб, унда бутун аҳоли вакиллари қатнашди.

Шундай қилиб, Туркистон Мухториятининг Халқ Мажлиси ва ҳукуматига тўлиқ ишонч билдирилди. Мухтор ҳокимиятни қўллаб-қувватлаш тўғрисида қарор қабул қилинган, П. Г. Полторацкий ва унга қўшилган вакиллар гуруҳи съездни тапшлаб чиқиб кетди.

“Миллий Шўро”, яъни Бутунроссия мусулмонлари Шўроси ижроқўми мухториятчиларнинг шаклланган миллий демократик давлат раҳбарияти сифатида тан олиш ҳақидаги талабларини қўллаб-қувватлади.

Муваққат ҳукуматни қўллаб-қувватлайдиган қарорларнинг муҳимлигини тан олган ҳолда шуни таъкидлаш лозимки, унга бўлган муносабатлар турлича бўлиб қолаверди. Агар

туркистонлик сўл эсэрлар ўзларининг иккинчи съездида (1918 йил, 8—10 январь) Муваққат мухтор ҳукуматни нафақат қўллаб-қувватлаш ҳақида қарор қабул қилган, балки Халқ Мажлиси таркибига ўз вакили Скомороховни делегат сифатида жўнатган бўлса, Тошкентдаги Жомеъ масжидида бўлиб ўтган митингта маҳаллий уламочилар мухтор ҳукуматни танқид қилиб чиқишди ва “улар шу вақтгача бизнинг манфаатларимиз учун ҳеч нарса қилолгани йўқ”, дея уни тан олмасликка қарор қабул қилди. Бу хабар, “Улуғ Туркистон” мухбири ёзишича, мусулмонлар орасида кенг тарқалиб, турли гап-сўзларга сабаб бўлган ва одамлар фикрларининг бўлинишига олиб келган. Одамлар: “Бу қанақаси бўлди! Аввалига “Уламо” бизни Мухторият учун қасамёд қилдирди, энди эса нега унга қарши бўлишга чақирмоқда?” ҳайратланишга сабаб бор эди, чунки ушбу митингта бундан буён Тошкентда алоҳида ўзига хос мухторият эълон қилиниб, унинг номидан иш кўришга қарор қилинди.

Бироқ 8 январдаги ўзининг махсус мажлисида ислом ҳуқуқшуносларининг “Фуқоҳо” жамияти “Уламо”нинг хатти-ҳаракатини “ақлга сиғмайдиган ва шариятга зид иш” деб ҳисоблади (“Улуғ Туркистон”, 1918, 11 январь).

Тошкент Уламочиларининг Туркистон Мухториятини тан олмасдан, ўзларига бошқа бир “Тошкент уламоси жумҳурияти” деб номланган мухториятни ташкил қилишга уринганларидан хабардор бўлган Фарғона уламолари йиғилишиб, бу воқеани муҳокама қилишди. Сўнгра Тошкент “Шўрои Уламо”сига мурожаат этиб, уни умумтуркистон иттифоқидан айрилмасликка чақирди. Бу мурожаатномани Тошкентга машҳур уламочи қўқонлик Мулло Камол қози билан марғилонлик домулло Қосимхон қози етказишди. Мурожаатномада жумладан шундай дейилади: “Рус золимларидан халос бўлмак учун Туркистон аҳли ва унинг вакиллари Мухторият эълон қилдилар. Шундай муҳим ва масъулиятли вазиятда биз ихтилоф ҳолатида бўлишимиз яхши эмасдур. Муборак Ватанимизни ва динимизни саломатлиги иттифоқ ва иттиҳоддадир” (“Улуғ Туркистон”, 1918, 26 январь).

Фарғона уламолари “Ҳадис”дан мусулмон уммати бирлиги тўғрисида айтилган сўзларни мисол келтириб, тошкентликларни Қўқонда ташкил тошган Мухториятдан айрилмасликка, иттифоқ ва бирликка чақирдилар.

“Улу Туркистон” газетаси таҳририяти шу муносабат билан ўз шарҳини эълон қилди: “Бутун Туркистон бирлашган ҳолда динимиз ва миллатимиз ривожланишига ҳамда мухторият мустақамланишига интилаётган бир пайтда, ўйлаймизки, турли зиддият ва жанжаллар ҳар ҳолда Ислоҳ манфаатларига хизмат этмайди”.

Шулардан фикр қилиш мумкинки, бу келишмовчиликлар Туркистон Мухториятининг бундан кейинги тақдирига муайян даражада салбий таъсир кўрсатди.

Ўша кунларда “Наша газета” мусулмонларнинг кўп минг кишилик митинги ҳақида ҳикоя қилиб, у қабул қилган қарорда “Ингилганлар ўзбошимча Муваққат ҳукумат ҳокимиятини тан олмайдилар” деб баён этилганини тасдиқлайди (“Наша газета”, 1918, 10 январь).

1917 йил декабрида тинч намоён бостирилгандан сўнг Советлар жойларда ўз ҳокимиятини ўрнатишни тезлатишга киришди. Улар Каспийорги вилоятини ўз ҳокимияти остига олди ва туркман ҳарбий бўлинмаларини тарқатиб юборди. 1918 йил январда улар Эрондан Урал ва Сибирга қайтган бир неча казак полкларини қуролсизлантирди⁷⁴. Бу хатти-ҳаракатларга жавоб сифатида 7-Сибирь ўқчи заҳирандаги полк, 18-тўшлар батареяси ва бошқа казак қўшинларининг биргаликдаги чақирғи тарқатилди:

“Мана, 3 ойдирки, жиноятчилар, очикдан-очиқ талончилар ва беор сафсатабозлар тўдаси ўлкада ҳокимиятни эгаллаб олди. Бу, колесовлар, полгторацкийлар, пендисцинлар, фроловлар ва унга ўхшаганлардан иборат тўдалар большевизм ниқоби остида бир қатор қотилликлар, талончилик ва мол-мулкларни тортиб олишларни амалга оширди, ўзининг жиноятчилик фаолиятига фуқаро, ишчи ва солдатларнинг онгсиз қисмини жалб этиб, барча фуқаролар, айниқса мусулмонлар кўзи ўнгида ёрқин, олижаноб инқилобимизни шарманда қилди. Ўзларини халқ комиссарлари деб атаган бу одамлар, тўғрироғи халқ пулларини “еб” этганлар ва бутун Туркистонга малҳур бўлган ўғрилар ўлкамизни хонавайрон қилди ҳамда бизни оренбурглик казаклар билан биродаркушлик урушига тортди. Бутун ўн миллионли ўлка халқи очликдан ўлишга маҳкум бўлган. Мусулмон биродарларимизнинг юз минглаб аёллари, кексалар ва болалари очликдан қийналиб ўлаётганда уларни лаънатламоқда ва биз, рус кишилари, ҚОТИЛ КОЛЕСОВ айби билан одамлар

ўлаётганига хотиржам қараб тура оламизми? Бу, тошкентликлар тўдаси ҳатто эркин казакларга қарши қўл кўтариб, улардан қурол тошпиришни талаб этди. Бундай шармандагарчиликка чидаш мумкинми? Солдат ва қизил гвардиячиларни фронтлардан уйларига тинч қайтаётган казакларга қарши юборган тошкентлик муттаҳамлар бир халқнинг, бир ватаннинг болаларини бир-бирига қарши кўтарди. Бироқ Самарқанд гарнизони Колесовнинг қонли чақириқларини тушунди. Тинч казакларга қарши уруш қилмади, балки улар билан бир оила бўлиб, ўлкада қарор тошган бебошликка чек қўйиш ва аҳолини очликдан ўлишдан қутқариш учун биргаликда ҳаракат қилишга киришди. 27 январда бугун Самарқанд гарнизони солдатлари Етгисув, Оренбург ва Сибирь казак қўшинлари эшелонлари билан биргаликда бирлашган мажлисда ўз уйларига тарқаб кетишга қарор қилди. Биз ўз ҳаётимизни барпо этиш учун уйга кетяпмиз ва Россиядан ажралмас Туркистон ўлкаси ҳам ўз ҳаётини эркин ва хотиржам барпо этишини истаймиз. Бизнинг кўзимиз очилди ва Колесов тўдаси бизни қандай жар ёқасига олиб борганини тушундик. Ўтган йили Тошкентда 13 декабрда отилган тинч мусулмонларнинг қони, ўғрилар ва қотиллар тўдасининг бу зўравонлигига чек қўйилишини қаттиқ талаб этмоқда. Кимки, инқилоб, озодлик, Россия учун бўлса, у биз биландир. Биз барча фуқароларни озодлик ва инқилоб байроғи атрофига жиқслашишга чақирамиз. Йўқолсан ўлканинг қотиллари ва золимлари.

Яшасин инқилобий халқ, инқилобий қўшин ва Туркистон Мухторияти”⁷⁵.

Бу чақириқномадан ҳам кўриниб турибдики, Туркистонда большевиклар ҳокимияти ҳатто собиқ иттифоқчилари бўлган люмпенлашган солдатлар орасида ҳам ўз обрў-эътиборини тобора йўқота борди. Оддий кишилар орасида демократик давлатчилик тамойилларига таянган миллатлараро бирлик ва тотувлик ғояси изчил равишда мустаҳкамланди.

Большевистик янги ҳокимият тузилмалари мавқеининг пасайиши шунга олиб келдики, ҳукумат можаросини куч ишлатиш йўли билан баргараф этишга уринишларга қарамай, Қўқондаги Мухтор Муваққат ҳукумат Тошкентга бўйсунмади ва бир-бирини рад этувчи қонушлар чиқарган ҳамда уларнинг бажарилишини талаб қилган ҳолда параллел иш олиб борди. Туркистонда моҳиятан олганда икки ҳокимият-

чилик кзага келди. Бироқ большевиклар Қўқон ҳукумати таъсири доирасини чеклаш ва Туркистон Мухториятини тугатиш учун фаол ҳаракат қиладиган қудратли ҳарбий кучга ҳали эга эмас эди.

Аммо, Қизил гвардия томонидан 1918 йил 19 январда Оренбургнинг эгалланиши Москва билан алоқани вақтинча яхшилади ва Туркистонга борадиган йўлни очди. Шундан кейин Тошкент ўзини қурол-яроғ билан таъминлаш имкониятига эга бўлди⁷⁶.

Бундан руҳланган Тошкентдаги Совет ҳукумати 31 январдаги Советларнинг ўлка съездида Қўқондаги ҳукуматни тарқатиб юбориш ҳақида қарор қабул қилди.

Шундан сўнг Қизил гвардиячилар австро-венгр ҳарбий асирлари ва маҳаллий арман бирлашмалари (дашвоқлар)дан ташкил этилган ҳарбий қисмлар Қўқон томон йўл олди.

Тинч йўл билан ҳокимиятни олишга ишонган Туркистон Мухторияти ўзини ҳимоя қилишга етарли тайёр бўлмади. Шунга қарамай, мухториятчилар совет қўшиқлари ҳужумини уч кун қайтарди. Улар қўлга тушган нарсалар—таёқ, болта, кетмон, ошпиноқ, тошлар билан қуролланган эди.

“Туркистон—туркистонликлар учун!” шиори билан чиққан мухториятчилар муқаддас уруш—газавот эълон қилдилар ва вилоятлардан ёрдам кутдилар. Бироқ, афсуски, мухториятчилар бошқа жойлардан етарли даражада ҳарбий ёрдам олишмади.

Айпан шу пайтда, 1918 йил январи охири—феврари бошларида совет ҳокимияти томонидан кучли босим таъсирида Мухторият тарафдорлари хатти-ҳаракатлари хусусияти шаҳар совети тузилмалари билан тинч-тотув яшашдан ҳарбий қарама-қаршиликка боришга томон ўзгара бошлади. Қўқон совдеси мухториятчиларнинг қуроли қўзғолонга тайёргарлик кўраётгани белгиларини қайд этди. Шаҳар ҳокимияти бунга совуққонлик билан қаролмасди, чунки ундаги ҳарбий қалъа 16 кишилик рота томонидан қўриқланган эди, холос. Бу қарама-қаршилик очикдан-очик жанговар ҳаракатларга айлана бошлади. 29 январдан 30 январга ўтар кечаси совет ҳокимияти томонида турган ҳарбий қисмлар Қўқондаги мухтор республика ҳукумати билан курашни бошлаб, моҳиятан, Россияда биринчи бўлиб фуқаролар урушини бошлади⁷⁷.

Бу воқеа арафасида Қўқон шаҳар совети пленуми иш-

тирокчилари Мухторият ҳукуматидан 1918 йил 9 январда Қўқонда ташкил этилган қарийб 2 минг кишилик миллий қўшинни дарҳол қуролсизлантириш ва тарқатиб юборишни талаб этиш ҳақида қарор қабул қилди (“Улуғ Туркистон”, 1918, 21 январь).

Айни пайтда, Туркистон ўлкаси ХКС Тошкент, Наманган, Самарқандда шаҳар Думаларини тарқатди. Собиқ генерал-губернатор канцеляриясини тугатди, “буржуа” газеталарини ёқди. Пахта заҳираларини мусодара этди, нефть қазиб чиқариш, балиқчилик саноати, “Хива” кемачилик жамияти, барча босмахона ва типографияларда миллийлаштиришни ўтказди, ФК (фавқулодда комиссия) ташкил этди, дин давлагдан ва мактаб диндан ажратилганлигини эълон қилди.

“Қўқон мусулмон аҳолиси рус ва арманларни қирғин қилиб, шаҳарнинг европаликлар яшайдиган қисмини вайрон этди”, — деган атайин тарқатилган миш-мишлар большевик советларга содиқ ҳарбий бўлинмалар орасида мусулмонларга қарши қаҳр-ғазаб уйғотишга сабаб бўлиб хизмат қилди. Қўқон ҳукумати эса бор-йўғи бир неча ҳарбий қисмлари ва қичқоқ отлиқ солдатларига таянарди.

Мухториятчилар 11 февралдан 12 февралга ўтар кечаси оқ гвардиячилар ёрдамида Қўқон қалъасига ҳужум уюштирди. Уларнинг бошқа бир қуролланган қисми телефон станциясини эгаллаб олди. Аммо Қўқон ҳарбий инқилобий қўмитаси (Ревком) телеграф ва телефон алоқаси узилгунга қадар содир бўлаётган воқеа тўғрисида Тошкентга хабар бериш ва ҳарбий ёрдам сўрашга улгурган эди. 13 февраль кечаси соат учда Фарғонадан 4 та замбарак ва 4 пулемёт билан қуролланган 120 дан ортиқроқ кишилик ҳарбий қисм етиб келди. Шу туннинг ўзидаёқ инқилобий қўмита Мухторият ҳукуматига талабнома йўллаб, кундузги соат учга қадар қурол-яроғни топшириш ваколатларидан воз кечиб, Совет ҳукуматини тан олиш шартини қўйди. Мухторият аъзолари большевиклар талабини жавобсиз қолдирдилар. Шундан кейин инқилобий қўмита Мухторият ҳукумат аъзоларини ҳибсга олиш тўғрисида қарор чиқарди.

Ушбу шароитда Туркистон Мухторияти раҳбарлари Ревкомни музокара олиб боришга таклиф этди. Мухториятчилар шартлари қуйидагича эди: шаҳарни биргаликда бошқарувчи орган тузиш, албатта, таркибида мухториятчилар вакиллари ортиқ бўлиши керак; қалъани бу ор-

ган назоратига топшириш, милициядан бошқа ҳаммани қуролсизлаштириш, ўлка ҳукуматининг шариатга зид декретларини ман этиш ва бошқалар.

17—18 февралда музокаралар давом этди⁷⁸. Шу чоғда 18 февралда “Уламо” жамияти ташаббуси билан Мухториятда тўнгариш юз берди ва бунинг натижасида Мустафо Чўқаев бошчилигидаги ҳукумат маҳкамаси ағдарилди. Шундан кейин бошқарув Қўқон милицияси бошлиғи кичик Эргаша ўтди. Туркистон Мухториятини ҳимоя қилиш, уни большевиклар тажовузидан сақлаб қолиш Эргаш қўрбошига топширилди.

Бу тўнгаришдан сўнг, 18 февралдан 19 февралга ўтар кечаси Тошкентдан Туркистон ўлкаси ҳарбий комиссари Е. Л. Перфильев бошчилигидаги пиёда, отлик ва артиллерия қисмларидан иборат 11 эшелон қўшин етиб кела бошлади. Совет қўшинлари Қўқонни уч тарафдан қуршовга олди. Артиллерия тўшлари тўлиқ жанговар ҳолатга келгириб қўйилди.

19 февраль куни 10 дан 15 дақиқа ўтганда Эргашга талабнома (ульгиматум) юборилди. Унда қуролни ташлаб, таслим бўлиш айтилди. Жавоб бериш муддати 13⁰⁰ да тугар эди. 12 дан 45 дақиқа ўтганда жавоб олинди — Эргаш шартларни бажармаслигини айтди.

Перфильев барча 12 та замбаракдан Қўқон аҳолиси устига ўт очишни, шу жумладан ёндирадиган снарядлардан фойдаланишни буюрди. Тинч аҳолини тўпга тутиш кундуз соат 1 дан бошланиб шомгача шаҳарни вайрон этиб ташлади. Аммо шунга қарамай, мухториятчилар таслим бўлмай, ҳар бир бинони, ҳар бир дўконни, ҳар бир карвонсаройни мардларча ҳимоя қиладилар.

Эртаси куни — 20 февраль тонгида вайрон этилган шаҳарга пиёда қўшинлар ва дашноқ (Дашноқ — 1890 йилда Тифлисида тузилган “Дашнақдютюн” (“Иттифоқ”) арман миллий инқилобий партияси аъзоси. Дашноқлар 1915 йилдаги турк-арман қирғинидан қочиб, Туркистондан паноҳ тошганлар — С. А.)ларнинг жанговар қисмлари кирди. Улар Эски шаҳарга бостириб кириб, ўғирлик ва мусулмон аҳлига зўравонлик қилиш билан шуғулланди. Биригчи навбатда, маълумки, шаҳарлик бева-бечораларга, шунингдек, Қўқондаги беҳисоб хунарманц ва майда савдогарларга шикаст етказилди. Эски шаҳардан қишлоқлар сари талпинган қочоқлар

оломони Фарғона вилоятининг қўшни уездларидаги гулгулани кучайтириб юборди⁷⁹.

Ўша кунларда қамоққа олишлар ҳам бошланди. Бунда “Муваққат ҳукуматига бирон-бир алоқаси борларни қамоққа олишди ва қалъага жўнатишди. Ордер (рухсатнома) билан ва ордерсиз қамоққа олишди. Кўпгина қамоққа олишлар “Ўзбошимчалик” деб таъин олинди. Айрим қамоққа олинганларни суд ва терговсиз отиб ташлашди”.

Туркистон Мухторияти ҳукумати 19 февралда ағдарилди, бироқ шаҳарни талаш давом этди. Мавжуд бўлган узук-юлуқ маълумотлардан шу нарса ангандики, Мухторият ҳукумати аъзоларидан Ҳидоятбек Юрали Агаев, Миродил Мирзааҳмедовлар қатл этилган, тасодифан омон қолганлари қамоққа олинган. Мустафо Чўжаев оловли ҳалқадан чиқишга муваффақ бўлди. У аввало қўзғолончилар турган жойга, сўнгра ёлғизликда тоғли қирғиз туманлари орқали ўша йилларда мустақил бўлган Грузияга етиб олади ва дарҳол Кавказ халқларининг демократик ҳаракатига қўшилиди. Носирхонтўра большевиклар томонидан Наманганда, С. Герцфельд Самарқандда, Обиджон Маҳмудов Бухорода қўлга олинади.

Убайдулла Хўжаев, Абдулҳамид Сулаймон (Чўлпон) Қўқондаги воқеалар ҳақида Ашхободдан Самарқандга келаётганда, йўлда хабардор бўлишади. Улар ўзларини ҳам большевиклар қўлига тушганларнинг тақдири кутаётганлигини англаб, йўлни ўзгартиришади ва Оренбургга Аҳмад Заки Валидий олдига йўл олишади, у ўша пайтда Бошқирдистон автономиясининг ички ва ҳарбий ишлари билан қаттиқ банд эди⁸⁰.

Қўқон аҳолиси ваҳимага тушган ҳолда шаҳарни тарк эта бошлади. Қўқон уч кун машғала бўлиб ёнди. Уйлар, газлама омборлари, нон дўконлари куйиб кул бўлди. Эски шаҳарнинг учдан бири тўлиқ вайрон этилди. Қўқонда даҳшатли манзара ҳосил бўлди.

Ҳамма ёқда ўликлар ётибди. Уларнинг бир қисми куйиб кетган. Айрим маълумотларга кўра, шу фожиаги воқеалар оқибатида 10000 дан зиёд киши ҳалок бўлган. Шаҳарга 1918 йили келган инглиз капитани А. Брун уни ярим бўш ҳолида кўрган. Унинг ёзишича, шаҳарни босиб олишда иштирок этган немис, австриялик, венгр асирларидан ёлланган солдатлар 100000 сўмдан ортиқ пулни ўмаришган⁸¹.

Қузон. 1918 йил, февраль.

Совет тузуми бу ваҳшийликни қўрқитиш учун амалга оширди, у марказнинг розилигисиз “мухторият”ни Туркистонда ҳеч ким ва ҳеч қачон ўзбошимчалик билан барпо этмасин деган мақсадни кўзда тутди. Шу ўринда айгиб ўтиш керакки, Туркистон Мухторияти тор-мор этилгач, 1917 йил декабрида қозоқ миллий демократлари томонидан Оренбургда ташкил этилган Алаш-Ўрда автономияси ҳукуматининг тақдири ҳам 1920 йил март ойида шундай бўлди.

Туркистон Мухторияти ҳукуматининг ағдарилиши туркистонликлар тарафидан Россиянинг ўлкага нисбатан тажовузкорона режалари борлигининг янги далили сифатида қабул қилинди ва улар ўз Ватанларини босқинчилардан ҳимоя қилиш учун қўлда қурол билан кўтаришди. Шундан кейин, бу ёнги, бу оловлар қаъридан халқ қаҳр-ғазаби, босқинчиларга нафрати, кўнгилга тугилган ўчи сифатида совет тарихи фанида “босмачилик” деб аталган ҳаракат қақнус қуш каби ёриб чиқди. Бу билан Туркистонда оммавий антисовет ҳаракати бошланди. Миллий озодлик кураши анъаналари давомини ўзида намоён этган мазкур ҳаракатнинг хусусияти ўша даврдаги “Туркистоннинг Россиядан озодлиги учун!”, “Золимларсиз Туркистон учун!”, “Туркистон—туркистонликлар учун!” каби сиёсий талабларида ёрқин намоён бўлди.

ТУРКИСТОНДА СОВЕТ АВТОНОМИЯСИНИНГ ЎРНАТИЛИШИ: ЯНГИ ИМПЕРИЯЧА МУСТАМЛАКА ТУЗИЛМАЛАРИНИ ТИҚИШТИРИШ

Туркистон Мухторияти (Туркистон автоном республикаси)нинг 1918 йил феврида ҳарбий куч орқали тугатилиши миллий масалада зиддиятларнинг чигал тугунини юзага келтирди. У большевикларнинг маҳаллий аҳоли билан алоқаси йўқлигини очиқ-ойдин кўрсатди ва айни пайтда, минтақадаги миллий озодлик ҳаракатининг етуклигини намоён этди. 1918 йилнинг фожиали февраль воқеаларидан сўнг озодлик ҳаракати изчил равишда очиқ қуролли қаршилик шаклини ола бошлади. Ўлканинг туб аҳолиси ва уларнинг сиёсий йўлбошчилари большевикларнинг ҳукумат тузилмалари хатти-ҳаракатларида миллий менталитетга ёт бўлган давлатчиликни жорий қилиш учун ошкора интилишини яққол кўргач, миллий масалани тинч йўл билан ҳал этиш имконияти тугади, фақат қурол кучи

билан мустақиллик ва озодлик ҳақидаги асрий орзуни амалга ошириш мумкин, деган фикрга келдилар.

Миллий ўз тақдирини ўзи белгилаш учун ҳаракатнинг шиддатли тарзда кенгайиши, йиллар давомида етилиб борган ғайри русий кайфиятлар ва Россиядан ажралиб чиқиш учун бўлган кучли истак мамлакат ва ўлка раҳбарияти олдига миллий давлатчилик қурилиши совет амалиётини кескин тузатиш зарурати масаласини кўндаланг қилиб қўйди. Юзаки қараганда, бу борада ўзгаришлар юз бергандек туюлади. Ҳукумат қисқа муддатда мураккаб этник аҳволни юмшатиш, миллий озодлик курашининг кучайиб кетган оловини ўчириш учун янги ҳокимиятнинг миллий негизини бир қадар кенгайтириш, Туркистонга миллий мустақиллик хусусиятларини беришга уринди. Бироқ, миллий давлатчилик муаммосига ёндашишда ҳал қилувчи ўзгаришлар рўй бермади. Асосий режалар тузишда большевиклар раҳбарияти илгаригидек муаммога ёндашишда “юқори” дан “миллий давлатчиликда ўз тақдирини ўзи белгилаш”, партия-совет тузилмаларининг қаттиққўллик билан назорат этиш қондаларидан келиб чиқди. Бундай “ўз тақдирини ўзи белгилаш” тўла-тўқис унитар совет давлатини яратиш ғоясига бўйсундирилган бўлиб, унда синфий ёндашув мафкураси, “пролетариат диктатураси”ни мустаҳкамлаш устувор турар эди. Бошқача айтганда, большевик раҳбарлари Туркистоннинг келажagini ялпи унитаризмни кўзда тутувчи коммунистик давлат қурилиши билан муттасил боғлаб келдилар; ленинчилар рус ишчилар синфи раҳбарлигини ниқоб қилиб олиб, янги империя—мустамлака тузилмаларини зўрлаб тикшиштира бошладилар.

Тактик жиҳатдан қараганда Москвадаги большевик раҳбарлар ва Октябрь тўнғариши тўлқинида юзага чиққан Туркистон раҳбарлари ўртасида коммунистик ғояларни амалга оширишнинг асосий масалалари бўйича келишмовчиликлар сақланиб қолди. Маҳаллий большевикларнинг миллий масала бўйича қарашлари “пролетариат диктатураси давлати”ни қуришнинг марксча қондаларига асосланган қўпол даражадаги буюк давлатчилик моҳиятини сақлаб қолди.

Туркистон Мухторияти тор-мор этилганидан сўнг, Туркистон большевиклари марказий ҳокимият таъсирида Туркистонни Россия билан мустаҳкам боғлашнинг ягона во-

ситаси ўлка автономияси жорий этиш эканлигини англай бошладилар. “Миллий ўз тақдирини ўзи белгилаш”нинг совет модели миллий демократларнинг автономия талабларидан тубдан фарқ қилса-да қаршилиқ кўрсатиш давом этди. Маҳаллий большевик раҳбарлари Туркистон автономияси ҳақидаги масалани, у гарчи партия органларида бир неча бор муҳокама қилинган бўлса ҳам, ҳар томонлама чўзиб келдилар.

“Миллий ўз тақдирини ўзи белгилаш” муаммоси айниқса Кўқон воқеалари кунларида долзарб хусусият касб этди. У 1918 йил 20—26 январида бўлиб ўтган ўлка Советлари IV съездининг диққат марказида турди. Съездда большевикларнинг дастурий муносабатини И. О. Тоболин баён қилди. Маҳаллий большевиклар йўлбошчиси автономия гоёсини ташқи жиҳатдан қўллаб-қувватлади. Бундан ташқари, у шунини ҳам таъкидладики, “фақат ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳақидаги гаплар билан чекланиб қолмаслик лозим, кундалиқ амалиётда бу гоёни давом эттириш керак. Большевиклар контрреволюция хоҳ рус, хоҳ маҳаллий буржуазия тарафидан содир этилишидан қатъи назар, қўлда қурол билан унга қарши курашади. Айни пайтда, улар халқнинг бу ҳудуд учун фақат автономия ҳуқуқи эмас, балки унинг тўлиқ ажралиб чиқиш ҳуқуқини ҳам тан олади... Большевиклар Туркистон ҳудуди куч билан эгалланган, агар бу халқнинг референдумда ифодаланган иродаси Россиядан ажралиш бўлса, биз унинг ажралишга суверен ҳуқуқини ҳимоя қилиб чиққан бўлар эдик”, дедилар⁸². Бироқ, охири оқибати Тоболин реал автономия жорий этишга қарши бўлиб чиқди. Миллий демократлар таклиф қилаётган автономиянинг ўрнатилиши, Тоболиннинг кўзда тутишича, рус қўшинларининг чиқиб кетишини тақозо этади, бу эса “инқилобга зарба бериш” бўлар эди. Чунки хушёр турган аксилнқилобчилар пошилинч равишда ўз чораларини кўрган ва бутун ўлка аксилнқилобий ҳокимият остида қолган бўлур эди. Бошқача айтганда, туб аҳолидан чўчиган Тоболин ва уни қўллаб-қувватловчи большевиклар рус найзаларига таянган режимни ўрнатишга интилдилар.

Шунингдек, шовинистик кайфият большевикларга гоёвий яқин бўлган меньшевик байналмилалчилар номидан сўзлаган Г. И. Павлюченко нутқида ҳам очиқ-ойдин кўринди. У “маҳаллий киши” (“туземец”) айтган “мамлакат хў-

жайини” тушунчасига кескин порозилик билдирди. Павлюченконинг тушунтиришича, европалик инқилобий демократлар ўзларини инқилобнинг маърифатли авангарди деб ҳисоблайди ва уларнинг бурчи—сиёсий етукликка эга бўлмаган мусулмон меҳнаткашлар оммасини тўғри йўлдан бошлаб боришдир. Меньшевик байналмилалчилар федерацияга қарши чиқдилар. Уларнинг фикрича, федерация “кучларни бўлиб ташлайди”, бироқ, агар халқ хоҳласа, автономия жорий этилишига қаршилиқ кўрсатишга ўзларини ҳақли эмас деб ҳисоблайдилар⁸³. Демак, меньшевик байналмилалчилар бу “тўғри йўл”да раҳбарлик қилишдан бошқа ҳеч нарсани таклиф этмайдилар.

Миллий ҳаракат кўпгина йўлбошчиларининг сиёсий тафаккурида бўлинмаслик руҳи ҳукмронлик қилар эди. Улар Октябрь тўнтаришидан кейинги дастлабки босқичда ленинча марказий ҳукумат мусулмон маданияти, дини, сиёсий анъаналари, эзилган халқнинг миллий автономия ҳақидаги орзу-умидларини тан олишига ҳали ҳам ишонардилар. Фақат большевиклар ҳокимиятининг сиёсий услублари кўп ваъдали чақириқлари билан амалий ишлари ўртасида узилиш рўй берганидан сўнг империянинг руҳий ва сиёсий бўлиниши бошланди.

Шуни ҳам ҳисобга олиш лозимки, советларнинг ўлка съезди Туркистон Мухторияти ҳақидаги масалани муҳокама қилаётган пайтда ҳали “иккиҳокимиятчилик” сақланиб турган эди. Большевиклашган ХКС билан биргаликда Қўқонда демократик асосда сайланган миллий мухтор ҳукумат ҳам амалда эди. Ўша пайтда икки ҳокимият ўртасида юзага келган зиддиятларни келишиб ҳал этиш имконияти ҳали сақланиб турарди. Айни пайтда, кенг мусулмон оммасидан ташқари Туркистон Мухториятини меньшевик ва эсэрлар ҳам қўллаб-қувватлар эди. “Тошкент ҳукумати” билан музокараларни йўлга қўйиш ҳақида “Қўқон ҳукумати” раҳбарияти бир неча бор уринди. Бироқ янги пайдо бўлган большевик “ҳукмдорлари” ўз гапида тураверди. Улар Туркистонга мухторият мақомини бериш заруриятини рад этмаган ҳолда, айни пайтда унга фақат “пролетариат диктатураси” мафкураси жиҳатидан қарадилар. Туркистон Мухторияти ҳақидаги съезд қарориди шундай таъкидланади: “Инқилобий социал-демократлар партияси бир тўда рус ва мусулмон реакционерлар бош-

чилигидаги буржуа мухториятига (Туркистон мухторияти кўзда тутилмоқда — С. А.) қарши энг шафқатсиз кураш эълон қилиб, ўлка пролетар мухториятини барпо этишга интилади” (“Наша газета”, 1918, 25 январь).

Ленинчиларга мазкур масалани ҳал этишнинг қулай йўли “меҳнаткаш мусулмонлар” онгига социалистик мафкураани фаол синдириш, уларни советпарастлик руҳидаги жамоат ташкилотларига бириштиришда кўринди. Бундай ёндашувни амалий таъминлаш учун советларнинг IV съезди қарор қабул қилди, унда “мусулмон пролетар оммасининг касаба уюшмалари, мусулмон депутатларининг советлари”ни ташкил этиш мўлжалланди, улар меҳнаткаш мусулмонлар орасида “синфий онглилик”ни кўтаришга даъват этиши кўзда тутилди⁸⁴.

Бу стратегик йўл ҳаётга қатъий татбиқ қилинди. 1918 йил бошларидаёқ Муваққат ҳукуматнинг тугатилган органлари ўрнига шаҳар ва қишлоқда Советлар, шу жумладан мусулмон советлари фаол ташкил қилина бошлади. Айрим маълумотларга кўра, бу даврда Туркистонда 100 та Советлар ишлаб турган бўлиб, улардан ишчи, солдат ва крестьян депутатлари Советлари — 11, ишчи ва солдат депутатлари Советлари — 74, солдат депутатлари Советлари — 5, крестьян депутатлари Советлари — 10 тани ташкил қилган. 1918 йил февралига келиб, мусулмон Советлари Тошкент уездининг бир қатор волостларида ишлаб турган, апрелда дастлабки қишлоқ ва вилоят советлари Самарқанд вилоятида ташкил этилди. 1918 йил апрелида Самарқанд мусулмон депутатлари Совети органи сифатида “Заҳматкашлар товуши” газетаси (кейинчалик “Меҳнаткашлар товуши”га айлантирилган) чиқа бошлади. Фарғона вилоятида мусулмон ишчи ва чорикорлар депутатлари Совети ташкил этилди. Тошкент уездида мусулмон Советлари ва деҳқон депутатлари Совети бириштирилиб, халқ депутатлари совети ташкил қилинди.

Туркистон Мухториятининг тор-мор этилиши, Бухорога Колесов бошчилигида муваффақиятсиз юриш, қизил гвардиячилар томонидан Маҳаллий аҳолини талаш ва Тошкентдаги ҳокимиятнинг ўта экстремистик хатти-ҳаракатлари Туркистондаги аҳволга Москва эътиборини тортди. Чунки Тошкент ҳукумат гуруҳи ўзининг террористик-шовинистик сиёсати билан Совет ҳокимиятининг Осиё минтақасида

сақланиб қолишни хавф-хатарга қўйган эди. Бу вазият ленинча ҳукуматга шу жиҳатдан янада хатарли кўриндики, 1918 йил февралида Қозонда мусулмонларнинг павбатдаги съездида Турк-татар Федератив Республикасини барпо этиш ҳақида қарор қабул қилинди, унинг таркибига Волгабўйи, Урал, Қрим, Кавказ, Қозоғистон ва Ўрта Осиё кириши кўзда тутилди. Бу қарор Ленин томонидан Совет Россиясини парчалаб ташланга мўлжалланган аксилияқилобий фитна сифатида баҳоланди. Мамлакатнинг миллий районларида бундан кейин рўй берган советларга қарши қўзғоловлар, аксибольшевиклик миллий ҳукуматларнинг ўрнатилиши совет давлати бошлиғини миллий масала бўйича айрим назарий қарашларини қайта кўриб чиқишга мажбур қилди.

Бундай шароитда В. И. Ленин рус бўлмаган халқларнинг миллий ҳиссиётларига анча эҳтиёткорона муносабатда бўлишни тан олди. Тўғри, стратегик жиҳатдан ленинча миллий сиёсатнинг асосий қоидаси ўзгармасдан қолаверди. Унга кўра, социалистик воқелик доирасида миллатлар ўз тақдирини ўзи белгилаш тамойилининг олий ифодаси социалистик федерацияни ҳосил қилувчи халқлар иттифоқини шакллантириш тамойилидир. Бунда халқ иродасининг асосий ифодачиси маҳаллий пролетариат бўлмоғи лозим эди. Шунга қарамай, марказ томонидан бошқарувнинг минтақавий органларига миллий сиёсатни усталик билан, маҳаллий “миллий буржуа” автономчилик ҳаракатини коммунистик раҳбарият истаган томонга йўналтириш топшириғи берилди.

Миллий масалалар бўйича халқ комиссарлари билан келишилган ҳолда марказий ҳукумат Туркистон автономияси муаммоларини ҳал этиш учун фавқулодда комиссар сифатида П. А. Кобозевни юборди. У 1918 йил апрелида РСФСР Миллий ишлар бўйича халқ комиссарлиги ходимлари Ю. Иброҳимов ва А. Кливлеев билан биргаликда Тошкентга келади.

1918 йил 7 апрелда телеграф орқали РСФСР Миллий ишлар бўйича халқ комиссарлигининг “Қозон, Уфа, Оренбург, Екатеринбург, Туркистон ўлкаси Совнаркоми ва бошқа Советларга” номли хати олинди. Унда миллий ўлкаларда давлат қурилиши масалалари совет автономияси асосида аниқлаштирилди (“Наша газета”, 1918, 13 апрель). Кобозев ленинча тошпирикқа мувофиқ совет ҳокимияти обрў-эъти-

борини Туркистон мусулмонлари орасида кескин равишда кўтариш, “марказий ҳокимият маҳаллий аҳоли манфаатлари йўлида тинмасдан ғамхўрлик қилаётир” деган фикрни аҳоли онгига сингдириш, Москвадаги большевик раҳбарлар улуғ давлатчилик сиёсатидан узоқда деб оқлаб кўрсатишни ўзининг асосий вазифалари деб билди. Бу, табиийки, ўзларини ўлкада “Октябрь инқилоби доҳийлари” деб ҳисоблаган Тоболин ва Колесов бошчилигидаги туркистонлик раҳбарларнинг ранжитилган гуруҳида норозилик уйғотди. Улар ҳукумат таркибига мусулмон ташкилотларининг йирик намоёндалари киритилишига ва мухторият асосида тезлашган миллий давлатчиликнинг қайта қурилишига кескин қарши чиқдилар. Шу боис марказ турли йўллар билан Кобозевни қўллаб-қувватлашга ҳаракат қилди. Чунки фуқаролар уруши оқибатида унинг имкониятлари чекланган эди.

Ўлка аҳолиси мусулмон қисмининг ҳокимият органдаридаги вакиллиги ўта кам даражада бўлиб, маҳаллий русийзабон большевистик раҳбарлар эса миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқини четга суриб қўйиб, миллий масалани зўравонлик воситалари билан “ҳал этиш”га интилди. Бу масалада хавотирда бўлган Сталин Кобозевга радиограмма юборади, унда таъкидланишича, “жойлардаги айрим Советлар ҳар қандай мухториятни бутунлай инкор этишга қарор қилган, миллий масалани қурол йўли билан ҳал этишни афзал ҳисоблаган”. “Бироқ бу йўл, — уқтиради у миллий сиёсатни амалга оширишда ленинча ёндашув мафжурасидан келиб чиқиб, — Совет ҳокимияти учун мутлақо яроқсиздир”, чунки у “оммани буржуа-миллатчилар атрофига фақат жипслаштиради”, уларни “ватан халоскорлари”, “миллат ҳимоячилари” сифатида намоён этадики, бу нарса ҳеч қачон Совет ҳокимиятининг мўлжалига кирмаган”. Этносиёсий вазият кескин кучайган ва Совет ҳокимияти тузилмалари мавқеи омонат бўлиб турган шароитларда, — тушунтиради Сталин, — “Миллий мухториятнинг совет моделини” қарор топтириш, уни халқларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқларини амалга оширишнинг аниқ ифодаси сифатида тақдим этиш фавқулодда муҳимдир.

Бугунги кунда большевиклар “буржуа мухторияти”ни рад этиб, миллий давлатчилик шаклланишининг замонавий-

лашган демократик меъёрларига қарши чиққанлиги равшан бўлди. Шу маънода И. Сталин Советларнинг V съездида ва сайлов кампанияси чоғида “ айрим буржуа-миллий гуруҳлари кўзда тутаётган миллий камчилик ва кўпчилик ваколатига эга миллий табақаларга бўлинмаслик” лозимлиги тўғрисида Кобозевни алоҳида огоҳлантирди. “Бундай бўлиниш, деб уқтиради у, — миллий душманликни фақат кучайтиради, миллатларнинг меҳнаткаш оммаси ўртасидаги ғовларни мустаҳкамлайди...” “Таъсис съездида сайловлар учун асос ва автономия пойдевори, — дейилади кейинчалик радиogramмада, — меҳнаткаш демократик омман алоҳида миллий гуруҳларга бўлиш эмас, балки уларни тегишли бирлашмалар атрофида бириктириш ва жиислаштиришга хизмат қилиш бўлмоғи лозим”.

20 апрелда Туркистон ўлкаси Советларининг V съезди очилди. Унда “пролетар демократияси” тегишли тамойиллари бўйича тавлаб олинган 251 делегат қатнашди. Тўғри, илгариги бундай йиғинлардан фарқли ўлароқ делегатларнинг ярмига яқини (120 киши) туб миллатлар вакили эди.

Туркистонда совет мафкурасига асосланган большевикча мухториятни яратиш V съезд кун тартибидаги асосий масала бўлди. Делегатларнинг махсус тавланиши расмий ҳукумат кўрсатмалари доирасида уларни нисбатан хотиржам ҳал этишга имкон яратди. Марказий сиёсий раҳбарият томонидан маъқул кўрилган энг муҳим нарса маҳаллий аҳоли, ўлка мусулмонлари бу ҳаракатларни гўёки фаол қўллаб-қувватлашти, деган тасаввурнинг туғдирилиши эди.

Советларнинг V ўлка съезди марказий ҳокимиятга ўзининг очиқ-ойдин тобелигини намойиш этиб, Москвага телеграмма жўнатди. Унда совет Россияси сиёсий раҳбариятининг “барча инқилобий шиорлари ҳаётга қатъий татбиқ этилиши” уқтирилди. Воқеаларнинг бундай ўзгаришидан хурсанд бўлган В. И. Ленин ва И. В. Сталин тезда ҳукумат жавоб телеграммасини жўнатди. Унда: “Ишончингиз комил бўлсинки, ўртоқлар, Совнарком сизнинг советлар асосидаги ўлкангиз автономиясини қўллаб-қувватлайди. Биз сиз бошлаган ишларни ёқлаймиз ва бутун ўлкани советлар тармоғи билан қоплайсиз, мавжуд советлар билан эса тўлиқ алоқада бўласиз, деб чуқур ишонамиз.

Сиздан Советларнинг Таъсис съездида чақиритиш комиссиясини ўлкангизнинг халқ Комиссарлари Советига вако-

латли органини белгилаш масаласини биргаликда ишлаб чиқиш учун Москвага юборишингизни сўраймиз.

Сизнинг съездингизни қутлаб, унга юклатилган тарихий вазифани шараф билан адо этишингизга ишонамиз”, дея таъкидланди.

1918 йил 30 апрелда съезд “Туркистон Совет Мухтор Республикаси ҳақидаги Низом”ни тасдиқлади. Унда Туркистонда давлат қурилиши асослари, унинг ҳудуди, олий қонунчилик ва ижроия органлари, маҳаллий органлар тузилиши, вазифалари ва уларнинг РСФСР билан ўзаро муносабатлари белгилаб берилди (“Наша газета”, 1918, 5 май). “Низом”га мувофиқ, Бухоро ва Хивадан ташқари, Туркистон ўлкасининг географик чегараларидаги бутун ҳудуд Россия Совет Федерациясининг Туркистон Совет Республикаси деб эълон қилинди. “Низом”да “Туркистон республикаси автоном равишда бошқарилиб, ўз хатти-ҳаракатларини Россия Совет Федерацияси марказий ҳукумати билан мувофиқлаштиради”, дея қайд этилди. Съездда “марказий ҳукумат билан ўзаро муносабатларни белгилаш учун” беш кишидан иборат махсус комиссия ташкил этиш ва Москвага юборишга қарор қилинди.

Съездда Туркистон Марказий ижроия қўмитаси (ТурЦИК) сайланди, у Советлар съездлари оралигидаги даврда ўлкада олий ҳокимият вазифаларини бажарувчи олий қонунчилик органи бўлди. Туркистон МИҚ партиявий тегишлилиги бўйича 36 киши миқдорида тузилди, улардан 18 нафари большевиклар ва 18 нафар сўл эсэрлар эди. Турк МИҚ раиси ленинчи вакил П. А. Кобозев эди.

1918 йил Советларнинг V съезди айни пайтда Туркистон Совет Республикаси халқ Комиссарлари Советини ташкил этди, унда ижроия функциялари ва ўлкани бошқариш жамланди. ХКС раиси этиб яна большевик Ф. И. Колесов сайланди. Умуман Турк республика ҳукумати таркибига тенглик асосида 16 киши — 8 нафар большевик ва 8 нафар сўл эсэр кирди.

Адлия комиссари этиб Х. Ибрагимов (большевик), озиқ-овқат комиссари — К. Я. Успенский (сўл эсэр), соғлиқни сақлаш — С. Турсунхўжаев (сўл эсэр), миллатлар ишлари бўйича комиссар — Т. Ашурхўжаев (большевик), ҳарбий комиссар — К. П. Осипов (большевик), ташқар ишлар бўйича комиссар — П. А. Домогатский (сўл эсэр), са-

ноат комиссари — Н. И. Черневский (сўл эсэр), алоқа йўллари комиссари — Е. П. Дубицкий (большевик), почта ва телеграф комиссари — А. Т. Бочаров (большевик), ички ишлар комиссари — И. Обидов (Габидов) (сўл эсэр), меҳнат комиссари — П. Г. Полторацкий (большевик), молия комиссари — Я. Х. Ремесланц (большевик), ХКС иш бошқарувчиси — Петренко (сўл эсэр), ерни ўзлаштириш ишлари комиссари — В. А. Лавенков (сўл эсэр) сайланди. (“Наша газета”, 1918, 5 май).

Шундай қилиб, Туркистон Советларининг V съезди миллий давлат қурилиши совет моделининг ленинча кўрсатмасини амалий мустаҳкамлади. Съезд иши тугаллангандан сўнг ўлка шаҳарлари қишлоқ ва овулларида ҳокимият тузилмалари ташаббуси билан “Миллий автономия” ўрнатилиши шарафига кўп кишилик намойишлар ўтказилди. Совет ҳукумати назорати остидаги Маҳаллий матбуот ўз саҳифаларида тантанали руҳда съезд иши натижаларини баён этиб, “аксинқилобий” “Қўқон Мухторияти”га ҳиссий жиҳатдан қарама-қарши қўйди, унинг таркибига гўёки “фақат эксплуататор унсурлар ва уларнинг тарафдорлари” кирган, Совет мухторияти (автономия) эса чинакам халқ ҳокимиятидир, дея тавсифлади. “Бойлар эмас, — деб ёзган эди, масалан, “Голос Самарканда” газетаси, — мусулмон камбағаллари бундан буён ҳокимиятга сазовор... Эндиликда рус ва мусулмон аҳолисининг пролетар қатламлари янада жипслашиб, Туркистон халқи душманлари қўлидан сўнгги қуролни тортиб олди. Мана, нима учун бутун меҳнаткаш Туркистонда пролетар мухторияти ўрнатилишини иштиёқ билан байрам қилмоқда” (“Голос Самарканда”, 1918, 14 май).

Бундай кўтаринки баҳолаш совет тарихий адабиётида ҳам сақланиб қолди. ТАССРнинг барпо этилиши ленинча миллий сиёсатнинг йирик “ғалабаси бўлди” дея муттасил уқтириб келинди. У гўёки миллий масала бўйича марксчя ленинча таълимотнинг ҳаётийлигини тасдиқлаган ва маҳаллий аҳолининг давлат қурилишига фаол жалб этилишига қулайлик яратган.

Мустақил Ўзбекистон Президенти Ислам Каримов тўғри таъкидлаганидек, “совет социалистик давлатчилиги... бизнинг халқимизга ташқаридан келтирилган эди. У халқимизнинг туб ахлоқий, маънавий қадриятларига мувофиқ

келмасди. Марказдан бошқариладиган давлат машинаси қандайдир бир манқуртлашган ўзининг на уруғ, на қабиласи, на халқининг тарихи, на унинг анъаналарини хотирлай олмайдиган инсонга мўлжалланган эди. Айнан шу боис бу давлатчилик тизимида баён этилгани билан айнан ҳаётда бўлиб ўтгани ўртасида жуда катта ажралиш ҳосил бўлди”⁸⁵.

Туркистон совет автономиясининг ўрнатилиши бундай давлатчиликнинг мустақамланишида муҳим бўғин бўлди. Бу ленинчилар, Москва сиёсий раҳбариятининг ютуғи бўлди. Бироқ ўлка маҳаллий аҳолиси бундан ютмади. Ленин ва унинг тарафдорлари Туркистон халқларининг миллий мустақилликка, мухтор суверен ҳуқуқларга интилишидан фойдаланиб эркинлик оқимининг бир қисмини марказга маъқул бўлган йўналишга буриб юборишга муваффақ бўлишди. ТАССР гарчи қайси бир босқичда Маҳаллий ҳукумат муайян суверен ҳуқуқлардан фойдаланган бўлса ҳам фақат ташқи жиҳатдан миллий мустақиллик белгиларига эга бўлди. Бироқ бу марказий ҳокимият кўп жиҳатдан “ажралиб қолган” фуқаролик уруши воқеалари билан изоҳланади. Кейинчилик эса, совет тузуми мустақамланиб олгандан сўнг, ҳатто чекланган мустақилликнинг барча қолдиқлари ҳам қатъиян тугатилди. Бунинг устига, маҳаллий ҳукумат, миллий вакиллари ҳисобга олмаганда, маҳаллий аҳолининг чинакам манфаатларини ҳеч қачон акс эттирмади. Унинг аксарият қисми улуг давлатчилик шовинизми билан заҳарланган эди. Айни пайтда, V съездда сайланган ТАССР ҳукумати таркибига миллий вакиллар киритилганига қарамай, ортодоксал большевикларнинг ҳукмрон Тошкент гуруҳи йил мобайнида Москвадан тўлиқ эркин бўлиб келди. Марказ уларнинг шовинистик кайфияти ва маҳаллий аҳолининг ҳатто “меҳнаткаш” қатламлари билан ҳам ҳамкорлик қилмаслигини қандайдир даражада “босиб” туришга интилди.

Ленинча ҳукумат социалистик типдаги “мухторият”ни ўлчаб беришга ҳаракат қилди. У маҳаллий туркистонликларни бошқарув жараёнларига фаол жалб этишга уринмади. Аҳолининг катта гуруҳи, энг аввало, фикрловчи қисмини—миллий зиёлиларни “меҳнат қилмайдиган” деб аталувчи қатламлар билан биргаликда йўқ қилиб юбориш мўлжалланди.

СЎНГ СЎЗ ЎРНИДА

Шундай қилиб, Туркистон Мухториятининг амалий жинсланиши учун курашнинг умумий якунларини баҳолаб, шунини таъкидлаш лозимки, Октябрь тўнтарышидан сўнг миллий ўз тақдирини ўзи белгилаш вазифасини ҳал этишда “қуйидан” ва “юқоридан” икки йўл, икки хил ёндашув белгиланди.

Биринчи йўналиш туб аҳолининг оммавий ҳаракатини ўзида ифода этди ва суверенлик ҳуқуқларини амалда таъминлаш, ҳақоратли мустамлака зулминини тугатиш учун майдонга чиқди. Маҳаллий туркистонликлар манфаатларининг ғоявий ифодачиси сифатида миллий мусулмон сиёсий партиялари ва ташкилотлари қатнашдилар. Миллий демократлар демократия тамойилларига таянувчи ва ўлка туб аҳолисининг тарихий эҳтиёжларини ҳисобга олувчи Россия давлати доирасида суверен миллий-давлатчилик қурилишининг аниқ дастурини ишлаб чиқдилар. У большевикларнинг Тошкент Ижроқўми ва ўлка Совнаркомининг шовинистик хатти-ҳаракатларига жавоб тариқасида шаклланган Туркистон Мухториятининг барпо этилишида ўз ифодасини топди.

Иккинчи йўналиш большевиклар ҳокимиятининг тор синфий интилишларини акс эттирди. У ортодоксал марксизм мафкурасига таянди ва Совет Россияси ҳудудий бирлигини таъминлаш, ленинча раҳбариятнинг улкан коммунистик империяни барпо этиш ниятларини яширишга қаратилган эди. Советча “миллий мухторият” модели мустамлака халқларга ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқини берди. У миллий менталитет ва ижтимоий тараққиёт эҳтиёжларига бегона бўлган социалистик давлатчиликни барпо этиш мақсадини кўзлаган эди.

Шу тарзда Туркистон туб аҳолисининг ўз ижтимоий озодлик йўлини ўзи белгилаши ва мустақил миллий давлатчилигини ўрнатишга уринишлари қурол кучи билан тўхтатилди. “Миллий-ҳудудий автономия”нинг ленинча мо-

дели зўрлаб тикштирилди. Охир-оқибатда цивилизациялашган-демократик ривожланиш имкониятлари йўққа чиқарилди.

Туркистон Мухторияти миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш масаласини демократик йўл билан ҳал этишга бел боғлаган халқ иродаси ва илғор зиёлиларнинг кўтаринки хатти-ҳаракатлари заминида вужудга келди. Табиийки, зўравонлик, шовинизм билан қуролланган янги мустабид большевиклар миллий мустақилликка интилишнинг ҳар қандай кўринишига тиш-тирноғи билан қарши эдилар. Синовдан ўтган эски усул—халқни алдаш, шафқатсиз қириш, талаш бу гал ҳам ишга солинди ва эзгу ниятлар, катта мақсадлар билан юзага келган ҳаётбахш гоялар куртаклигидаёқ эзиб ташланди. Бу ҳаракатнинг бошида турган илғор, ҳур фикрли зиёлилар, фидойи инсонлар эса узоқ йилларгача “халқ душмани” деган сохта ном билан бадном этиб келинди.

Фақат 70 йилдан сўнггина совет унитар давлати тарихий жараённинг жиловлаб бўлмас одими туфайли барҳам топди. Совет коммунистик империясининг инқирози замоннинг узилган рипгаларини яна тиклашга имкон берди. Бугунги кунда суверен Ўзбекистон мустақиллик ва миллий тикланиш йўлидан шахдам кетмоқда. Ўлкадаги мухториятчилик ҳаракати иштирокчиларининг ватанпарварлик жасорати ўзбекистонликларнинг ҳозирги авлодлари учун илҳомбахш мисол бўлиб хизмат қилади. Туркистон Мухторияти амалга оширолмаган мақсадлар бизнинг кунларда аниқ тарихий мазмун билан бойимоқда.

Халқимизнинг қадриятлари тикланаётган, бой ва мазмундор тарихи тўғри ёритилаётган бугунги кунларда миллий мустақиллик учун курашнинг ёрқин ва айни чоғда, фожияли саҳифаси бўлган Туркистон Мухторияти ҳақида бор ҳақиқатни айтиш ва ундан жиддий сабоқлар чиқариш бугунги куннинг вазифасидир.

ФОЙДАЛАНИЛГАН МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР

- ¹И. А. Каримов. Тарихий хотирасиз келажак йўқ.// Ўзбекистон тарихи, №1, 1999 й. 3—14 бетлар.
- ²Тошқулов Д. Основные направления политико – правовой мысли народов Узбекистана во второй половине XIX – первой четверти XX вв. Автореф. дис. докт. юрид. наук – Ташкент, 1995.
- ³Алимова Д. А., Рашидова Д. Махмудхўжа Бехбудий ва унинг тарихий тафаккури. Т.: Академия, 1999.
- ⁴Эргашев Б. Х. К вопросу о младобухарцах. “История СССР”, 1990, №4, 62-бет.
- ⁵Устав Союза российских мусульман. Напечатано 8 марта 1906 г. Типография К. С. Антокольского, Санкт Петербург. Қаранг: ЎзРФА Ўзбекистон тарихи давлат музейи архиви. П.2.3.
- ⁶ЎзРМДА, ф. 12/с—Туркистон район муҳофаза бўлими; т. 1021, л. 18.
- ⁷ЎзРМДА, ф. И-47, оп. 1, д. 955, л. 230.
- ⁸ЎзРМДА, ф. И-1, оп. 31, д. 540, л. 23.
- ⁹ЎзРМДА, ф. И-1, оп. 31, д. 433, л. 274.
- ¹⁰Федоров Е. Очерки национально-освободительного движения. Ташкент, 1925, С.48.
- ¹¹ЎзРМДА, ф.И-1. Оп.31. д.979. л. 27—28.
- ¹²Военно-исторический журнал. 1990, № 11, С. 81.
- ¹³Тошқулов. Д. Кўрсатилган асар, 25 бет.
- ¹⁴Садыков Х. Д. Колониальная политика царизма в Туркестане и борьба за национальную независимость в начале XX века, Автореф. дис. докт. ист.наук. –Т., 1994, 28 бет.
- ¹⁵“Хуррият” 1917, 2 август.
- ¹⁶ЎзРМДА, ф. И-1044. Оп. 1. д. 21. л. 55.
- ¹⁷Қаранг: Мустафо Чўдай ўғли. Истиқлол жаллодлари (1917 йил хотиралари). Ташкент, 1993.
- ¹⁸Қаранг: ЎзРФА Ўзбекистон тарихи давлат музейи архиви.Б.-706.
- ¹⁹Гуманенко А. Октябрь в старом городе Самарканде. Ташкент, 1933, С.8.
- ²⁰ЎзРМДА, Ф. 2. Оп. 1, д. 1176, л. 3.
- ²¹ЎзРМДА, Ф. И.-1044, оп. 1, д. 37, л. 35.
- ²²ЎзРМДА, Ф. И-1044, оп. 1, д. 10, л. 1.
- ²³ЎзРМДА, Ф. И-1044, оп. 1, д. 37, л. 36.
- ²⁴Ўша жойда.
- ²⁵Ўша жойда.
- ²⁶ЎзРМДА, Ф. И-1044, оп.1, д. 37, л. 36.
- ²⁷Из дневника А. Н. Куропаткина “Красный архив”, 1927, Т. 1, С. 65.
- ²⁸Пролетарская революция. 1928, № 8, С. 112—113.
- ²⁹Қаранг: Симонов А. К вопросу о роли ростовщического капитала в сельском хозяйстве Средней Азии. Ташкент, 1926.
- ³⁰ЎзРМДА, Ф. И-1613, оп. 1. д. 1, л. 1.
- ³¹Ўша жойда.
- ³²ЎзРМДА, Ф. И-1044, оп.1, д.1, л. 17.

³²РФДА, ф. 1800, оп. 1, д. 29, л. 36.

³⁴Ўша жойда.

³⁵ЎзРМДА, Ф. И-1044, оп. 1, д. 37, л. 25.

³⁶Тошкент вилояти ДА, ф. 10. Оп. 13, д. 19, л. 4—5.

³⁷Тошкент вилояти ДА, ф. 10. Оп. 13, д. 19, л. 7—8.

³⁸РФДА. Ф. 1900. Оп. 1, д. 29, л. 46.

³⁹Ўша жойда, л. 6.

⁴⁰Лукин Б. В. Еше одна замечательная жизнь. “Звезда Востока”, 1990, № 9, С. 117.

⁴¹ЎзРМДА, Ф. И-1613. Оп. 1, д. 1а, л. 106.

⁴²Мустафо Чўқай. Истиқлол жаллодлари. Тошкент, 1993.

⁴³Қаранг: Ўзбекистон тарихи (1917—1993 йй.). 9-синф дарслиги. (Ражапова Р. Я., Каримов Р. Х., Оқилов К. О. ва бошқалар). Т.: “Ўқитувчи”, 1995, 12 бет.

⁴⁴Мустафо Чўқай. Ўша асар, 23 бет.

⁴⁵Протоколы съезда делегатов Исполнительных комитетов Туркестанского края. Ташкент, 1917, С.8.

⁴⁶Қаранг: Валиди А. З. Хотиралар. “Шарқ Юлдузи”, 1993, № 5 — 6, С. 136.

⁴⁷Ўша жойда.

⁴⁸Протоколы съезда делегатов Исполнительных комитетов Туркестанского края. Ташкент, 1917, С.8.

⁴⁹Ўша протоколлар, С. 28—29.

⁵⁰Мустафо Чўқай. Ўша асар, 74 бет.

⁵¹Программные документы мусульманских политических партий (1917—1920 гг.) Оксфорд, 1985, С.33.

⁵²Мустафо Чўқай. Ўша асар, 51 бет.

⁵³Қаранг: Валиди А. З. Хотиралар.

⁵⁴Ўлкамушпўронинг яна бошқа қисқача номи Миллий Марказ ҳам қўлланган.

⁵⁵ЎзРФА Ўзбекистон тарихи давлат музейи архиви ПП. 4.55.

⁵⁶ЎзРФА Ўзбекистон тарихи давлат музейи архиви 6-1530.

⁵⁷Ўша жойда.

⁵⁸Ленин В. И. ТАТ, 21 том, 115 бет.

⁵⁹1917 йил мартининг охирида Петросовет Ижроқўми Таъсис Мажлиси бўйича комиссия тапқин этди. Сўнгра майда Таъсис Мажлисига сайловлар ҳақидаги Низом лойиҳасини тайёрлаш учун махсус кенгаш ишга киришди. Махсус кенгаш ёш цензи, сайлов ҳуқуқи тизими, Таъсис Мажлиси аъзоларининг сонини муҳокама қилди. 1917 йил августининг бошларида тузилган Таъсис Мажлисига сайловлар ҳақидаги ишвар бўйича Бутунроссия комиссияси сайловларни бевосита тайёрлаш ва ўтказишга бошчилиқ қилди.

⁶⁰Уламо — (араб. — олим сўзининг кўплиги бўлиб, билимдон деган маънони англатади) — ислом кўлҳўтчилари ва ҳуқуқшунос (файх)лари, шунингдек диний муассасаларга, суд (қозилик) маҳкамаларига, ўқув юрғларига мутасадди бўлган барча мусулмон руҳонийлари.

Уламо сўзи фақат дин соҳасида билимдон кишиларга нисбатан ишва-

тилади, дунёвий фанлардан билимдонларга нисбатан эса олим ибораси қўлланилади. Шуниси эътиборга лойиқки, битта сўзнинг бирлик ва кўлик шакллари икки хил мазмун кашф этади.

⁶¹Сафаров Г. Колониальная революция (Опўт Туркестана). Госиздат. 1921, С. 97

⁶²ЎзРМДА, ф. 718, оп. 1, д. 60, л. 1-15.

⁶³ЎзРМДА, Ф.Р.-1613. Оп. 1, д. 1а, л. 106-107.

⁶⁴Қаранг: Октябрьская социалистическая революция и гражданская война в Туркестане. Воспоминания участников. Т.:1957, С.115-119.

⁶⁵ЎзРФА Ўзбекистон тарихи давлат музейи архиви.П. 6,78.

⁶⁶Ленин В.И. О Средней Азии и Казахстане. Ташкент, "Ўзбекистон", 1982, С. 454.

⁶⁷Документы внешней политики СССР. М., 1957, Ч. I, С. 34-35.

⁶⁸История Узбекской ССР. В IVт, Ташкент, "ФАН", 1967, Т. III. С. 106.

⁶⁹Голованов А. Как нации "самоопределялись". "Звезда Востока", 1992, №5, С. 164.

⁷⁰Мустафо Чўқай. Ўша асар.

⁷¹История гражданской войны в Узбекистане. Т.1. Ташкент, "ФАН", 1964, С. 126-127.

⁷²Мустафо Чўқай. Ўша асар, 48 бет.

⁷³Фаргона вилояти ДА. Ф. 121. Оп.1. д. 99а, л.7.

⁷⁴Қаранг: Война в песках. М., 1935, С. 400-414.

⁷⁵ЎзРФА Ўзбекистон тарихи давлат музейи архиви. П. 48.

⁷⁶Война в песках. М., 1935, С.509.

⁷⁷Папоров Ю. "Белое солнце пустыни..." "Юность", 1990, №1.

⁷⁸РСФСР ҳукумати 1918 йил 24 январдаги декрети билан эски рус тақвимида 13 кунга фарқ қиладиган Европада тарқалган Григориан тақвимига ўтибди. Унга кўра 31 январдан кейинги кун 1 эмас 14 февраль деб ҳисоблана бошлади. Шунинг учун 1918 йилдан бошлаб саналар янги тақвим бўйича берилган.

⁷⁹Қаранг: Шамагдиев Ш. А. Очерки истории гражданской войны в Ферганской долине. Ташкент, 1961, С.54.

⁸⁰Заки Валлиди. Хотиралар. "Шарқ Юлдузи", 1993, №7-8, 166 бет.

⁸¹Вгун А. Troublous Times Experience in Bolshevik Russia and Turkestan.-London,1931. P.30-81

⁸²Қаранг: Ўзбекистон РПАА. Ф. 69. Оп. 1, д.2. л.30.

⁸³Ўша жойда.

⁸⁴Ўзбекистон РПАА. Ф. 60, оп. 1, д.2. л.32.

⁸⁵Каримов И. А. Ўзбекистоннинг ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ривожланишининг асосий тамойиллари. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг биринчи сессиясидаги маъруза. 1995 йил 23 февраль. Тошкент, "Ўзбекистон", 1995, 8 бет.

МУНДАРИЖА

Муваддима	3
Туркистонда мухторият учун ҳаракатнинг юзага келиши.	
XX аср бошларида Туркистонда жадидларнинг ҳуррият маф- кураси ва унинг ривожланиши	6
Туркистонда 1917 йил февралдан сўнгги ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар ва тараққийпарварларнинг фаоллашуви.	28
Туркистон мухторияти ҳолатининг шаклланиши: баҳс ва муно- заралар	58
Туркистон халқининг мухториятчилик ҳаракатига жалб этилиши.	
Туркистон ўлка мусулмонлари Шўроси (Ўлкамусшўроси)нинг ташкил этилиши — сиёсий бирлашишга қўйилган қадам	77
Мухториятчилик кайфиятларининг кучайиб бориши ва ама- лий тайёргарлик	94
Туркистон Мухторияти: озодлик ва миллий давлатчи- ликнинг тикланиши учун кураш.	
Мухторият талабларининг тараққийпарварлар томонидан иншлаб чиқилиши.	109
Туркистон Мухторияти—жадидлар миллий демократик ҳо- ларининг амалдаги ифодаси.	125
Туркистонда Совет автономиясининг ўрнатилиши: янги империяча мустамлака тузилмаларини тикшиштириш	151
Сўнг сўз ўрнида	162
Фойдаланилган манба ва адабиётлар.	164

Ижтимоий-сиёсий нашр

САИДАКБАР АЪЗАМХЎЖАЕВ

ТУРКИСТОН МУХТОРИЯТИ

Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Тарих
институтининг Илмий кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган

Тошкент “Маънавият” 2000

Махсус муҳаррир *Б. Дўстқороев*

Муҳаррир *М. Мансуров*

Рассом *С. Соин*

Бадний муҳаррир *С. Аъзам*

Техн. муҳаррир *Т. Золотилова*

Мусахҳиҳ *Ш. Илҳамбекова*

Оригинал-макетдан босишга рухсат этилди 05.10.00. Бичими 84x108/32.
Бодони гарнитураси. Офсет босма усулида босилди. Шартли б. т. 8,82.
Шартли кр.-отт. 9,24. Нашр т. 9,34. 5000 нуска. Буюртма № 332
Нархи шартнома асосида.

“Маънавият” нашриёти, Тошкент, Буюк Турон, 41-уй. Шартнома 27-00.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот кўмитасининг Тошкент китоб-
журнал фабрикасида чоп этилди. Тошкент, Юнусобод даҳаси, Муродов
кўчаси, 1-уй, 2000.